

А. Н. Мустафаев

ШИРВАНЫН МАДДИ МӘДӘНИЈЈӘТИ

БАКЫ—1977

АЗƏРБАЙҖАН ССР ЕЛМЛƏР АКАДЕМИЈАСЫ
ТАРИХ ИНСТИТУТУ
АРХЕОЛОГИЈА ВЭ ЭТНОГРАФИЈА СЕКТОРУ

А. Н. МУСТАФАЈЕВ

ШИРВАНЫН МАДДИ МƏДƏНИЈƏТИ

(тарихи-этнографик тəдқиғат)

«ЕЛМ» НƏШИРЛИЈАТЫ
БАҚЫ — 1977

Азәрбајҹан ССР Елмләр Академијасы
Редаксия-Нәширијат Шурасынын
ғарары илә чап олунур

Редакторлары:

М. Ә. Исмајлы, Г. Т. Гарагашлы

Кечмиши мүкәммәл өјрәнмәк үчүн һәр шейдән әввәл халгын истеһсал фәалијјәтинин һәртәрәfli тәдгиги тәләб олунур. Ф. Енкелсин дедији кимн, инсанлар сијасәт, елм, инчәсәнәт, дин вә с. илә мәшғул олмаздан әввәл, илк нөвбәдә јәмәли, ичмәли, евә малик олмалы вә кејмәлидир-ләр¹. Бу мәнада мадди мәдәнијјәт бәшәр тарихинин бир парчасы, онун тәркиб һиссәсидир. Онун һәртәрәfli, дәриндән өј-рәнилмәси исә тарих елминин гаршысында дуран мүнһүм вәзи-фәләрдәндир. Кечмишин бөјүк диггәт вә ғайғы илә өјрәнилмә-синә мүнһүм әһәмијјәт верән А. Бакиханов тарихи «мүрәбби» адландырарағ јазырды ки, бу елм гаршымызда миниллик өлү-ләри дирилдир. Сајсыз-һесабыз әсрләрин мүхтәлиф гәбилә-ләри өз кејимләри, өз адәтләри... илә онун тәләбкар мәһкәмә-синә кәлир... О, кәләчәји кәчмишини ғијафәсиндә бизә кәстә-рир².

Тәбии-чоғрафи вә тарихи шәраитин мүхтәлифлији һәр бир халгын мәдәнијјәтиндә бир сыра спесифик хүсусијјәтләр ја-радыр. Һәмин хүсусијјәтләрин ашкара чыхарылмасы этногра-фик тәдгигатын шаһраһ хәттинин тәшкил едир. Бу бахымдан Азәрбајҹан халгынын гәдим вә зәнкин мадди мәдәнијјәтинин өјрәнилмәси этнографија елми гаршысында дуран ән актуал проблемләрдән биридир.

Азәрбајҹанын мадди мәдәнијјәтинин елми әсасларла өј-рәнилмәсинә Совет һакимијјәтинин илк илләриндән башлан-мышдыр. Бу сәһәдә Ә. К. Әләкбәров³ вә Г. Т. Гарагашлынын⁴ хүсусилә бөјүк хидмәтләри олмушдур. Онларын елми ахта-

¹ К. Маркс вә Ф. Енкелс. Әсәрләри, 19-чу чилд (русча), сәһ. 350.

² Аббасгулу Ага Бакиханов. Күлүстани-Ирәм, елми-тәдгиги мәтн. Бақы, 1970, сәһ. 1.

³ Ә. К. Әләкбәров. Тәлишлар. «Ингилаб вә мәдәнијјәт», 1922, № 7; Јенә дә онун, У айрумов. «Известия Общества обследования и изучения Азербайджана» (бундан сонрақы сәһифәләрдә: «Изв. ООИАз»), 1927, № 5; Азәрбајҹанын мадди мәдәнијјәтинә анд Ә. К. Әләкбәровун тәдгигат-лары онун өлүмүндән сонра чап олунмуш китабында топланмышдыр. Бах: А. К. Алекперов. Исследования по археологии и этнографии Азербайджана, Бақы, 1960.

⁴ К. Т. Қаракашлы. Об айрумах, «Изв. ООИАз», 1929, № 8; мұәл-лифин Азәрбајҹан этнографијасына анд тәдгигатлары 1964-чү илдә моно-графија һалында чалдан чыхмышдыр: Материальная культура азербайд-жанцев, Бақы, 1964.

рышлары көстәрди ки, мәдәни-мәишәт үмүм依и́йинә бахма́-
раг А́зербай́жаньн а́йры-а́йры е́тногра́фик зо́налары́нын ма́дди
мәдәни́йәтиндә бир сыра мәһәлли фәргләр вардыр. Бу һал
республикамызын етнографик зоналарынын һәр бирини а́йры-
а́йрылыг-да тәдгиг етмәк зәрурәтини гаршы́я го́ймушдыр. Чүн-
ки һәр бир етнографик зонаны дәриндән өйрәнмәдән Совет
һа́кимийә́ти ил-ләриндә халгмызын мәишәт вә мәдәни́йәтин-
дә я́ранан көклү дә́жиши́кликләр изаһ етмәк чә́тинди́р. Зәң-
кин тарихи кечмишә малик Ширван әһалисинин ма́дди мәдә-
ни́йә́тинин ху́суси тәдгигат объекти кими сечилмәси лабүдлү-
жү дә мәһз бурадан ирәли кәлмишдыр.

Ма́дди мәдәни́йә́т элементләринин зәңкинли́йи чәһә́тиндән
Ширван А́зербай́жаньн е́тногра́фик зо́налары а́расында ху́су-
си јер тутур. Объектив тарихи сәбәбләр үзүндән бурада А́зәр-
ба́йчан мәдәни́йә́тинин өзүнәмәхсус чизкиләри илә сечилән
мәһәлли бир варианты я́ранмышдыр. Тәдгигат гаршысында
го́йулан мүнүм вәзифәләрдән бири дә мәһз Ширваньн ма́дди
мәдәни́йә́тинә хас олан һәмнин мәһәлли ху́сусийә́тләрн ашкар
етмәк вә Үмүмәзәрба́йчан мәдәни́йә́тиндә онун тутду́гу мөвге-
ји мүү́йә́нләшдирмәкдән ибарә́тди́р.

Моногра́фи́янын елми а́сасыны тә́шкил едән е́тногра́фик-
чөл ма́териаллары́нын хро́локи́ясы тәдгигат ишнин дөврү-
нү мүү́йә́нләшдирмәкдә мүнүм рол о́йнамышдыр. Тәдгиг олун-
нан дөвр XIX әсри вә XX әсрин әввәлләрини эһәтә еди́р.

Хро́оложи мәһдүдлүга бахма́раг, әсәрдә мәдәни́йә́т эле-
ментләрн тарихилик принци́и а́сасында илзәнмишдыр. Бу
принци́пин рәһбәр тутулмасы Ширваньн ма́дди мәдәни́йә́ти-
нин ирә́н инкиша́ф етди́йини вә өз дахили имканлары һесабы-
на формалашдығыны мүү́йә́нләшдирмәкдә мүү́ллифә көмәк
етмишдыр.

Е́тногра́фик тәдгигат, бир га́йда о́лараг, дәрч олунмамыш
күллиг илгидар чөл ма́териаллары́ны топла́йыб елми шәклә
салмаг, јазылы ма́луматлары тәһлил еди́б елми сүзкәчдән
кечирмәк вә онлардан ла́зыми нәтичәләр чыхармаг мәгсә́дини
күдүр. Е́тногра́фик шәрһ фактларын садәчә тәсви́ри олмайыб,
ма́дди мәдәни́йә́т элементләрн тарихи инкиша́ф зәмининдә
илзәмә́ји нәзәрдә тутур. Она көрә дә бу проблемин дүзкүн ел-
ми шәрһини вермәк үчүн ма́дди мәдәни́йә́т элементләрннин
инкиша́фына тә́сир көстәрән ичтимаи, итгисади вә си́јаси
амилләрн ролу әсәрдә нәзәрә алынмышдыр.

Халгмыз формача милли, мәзмүнча сәсналист мәдәни́-
јә́тини јарадаркән узун тарихи инкиша́ф просеси нәтичәсиндә
әлдә едилән мүсбәт һәр нә варса, онларын һа́мысыны сахла-
йыр. Бу ма́нада кечмиш мәдәни ирә́н тәдгиги һәм дә әмәли
әһәми́йә́т кәсб еди́р.

Сон вахтлара гәдәр Ширваньн е́тногра́фи́ясына даир а́сас-
лы елми-тәдгигат иши апарылмамышдыр. Буну́нла белә һәмнин

мәсәлә́јә даир ма́лумата мухтәлиф сәчи́йә́ли ма́нбә вә ма́хәз-
лардә тәсәдүф олунур.

Моногра́фи́янын елми а́сасыны мүү́ллифин 1965—1970-чи
илләрдә Ширван әразисиндән топладығы е́тногра́фик-чөл ма-
териаллары тә́шкил еди́р. Ма́дди мәдәни́йә́т аби́длә́рини би-
лава́ситә мушаһидә үсүлу илә өйрәнмә́ји Ј. В. Бромлей һаг-
лы о́лараг е́тногра́фик ма́териал әлдә етмә́јин ән башлы́ча
үсүллары́ндан бири һеса́б еди́р⁵. Зира, е́тногра́фик тәдгигат
үчүн јазылы ма́нбәләр дејил, ма́дди аби́длә́р а́сас ма́хәз са-
йылыр⁶. Буну́нла јанашы, әсәрдә әдәби́јә́т ма́териаллары́ндан,
архив сәһәдлә́риндән, музее́ экспонатлары вә ди́кәр ма́хәзлә́р-
дән дә истифа́дә олунмушдыр.

Ширваньн е́тногра́фи́ясына даир ингилабдан әввә́л нәшр
олунмуш әсәрләрдә хејли фактик ма́териал муһафизә олун-
мушдыр. Арашдырылан мөвзу үчүн һәмнин ма́луматлар бу ма́-
нада гүјмәтлиди́р ки, онлар ичтимаи-и́тгисади инкиша́фын
сонракы кедишиндә арадан чыхмыш ма́дди мәдәни́йә́т эле-
ментләрнн әкс етди́р. Она көрә дә проблемин бә́зи чәһәт-
лә́рини арашдырмаг, хырда мәсәлә́ләрн тәфә́ррүатыны ајдын-
лашдырмаг, бу вә ја ди́кәр ма́дди мәдәни́йә́т элементннин
инкиша́ф динамикасыны илзәмәк үчүн һәмнин ма́луматлар
мүстәсна әһәми́йә́т кәсб еди́р. Буну́нла белә, ингилабдан әв-
вә́лки мүү́ллифләрнн әсәрлә́ри әксәр һалларда бә́сит тәсви́р
сәчи́йә́си дашы́йыр. Онларын чо́ху е́тногра́фик шәрһ, нәзәрн
үмүмиләшдирмәк вә елми тәһлилдән маһрумдыр. Бу әсәрләрдә
мәдәни́йә́т һадисәләрннин объектив ганунаујгунлу́глары чо́х
вахт һа́ким синфи идеоло́кијадан чыхыш едән мүү́ллифләрн
субъектив бахышлары илә әвәз олунмушдыр.

Тәдгиг едилән проблемә даир ән гә́дим ма́лумата һәлә ан-
тик мүү́ллифләрнн әсәрлә́риндә тәсәдүф олунур. Сәтһи сәчи́-
јә дашы́јан һәмнин ма́луматлар гә́дим заманларда бу әразидә
јашамыш әһалинин мәшгули́јә́т нөвлә́рини садаламагдан ирә-
ли кетми́р⁷.

Антик мүү́ллифлә́рә нисбә́тән орта әср ма́нбәләриндә, ху́-
сусән әрәб мүү́ллифләрннин (Истәһри, Мүгәддәси, Белазури,
Ибн-Һөвәл, Ибн-Руста, Ибн-әл-Фәкиһ, Јагүт-әл-Һәмәви, Јагү-
би вә б.) әсәрлә́риндә Ширвана даир даһа әтрафлы ма́лумат
верили́р⁸. Лакин бу ма́луматларын чо́ху чоғра́фија вә мүлкн

⁵ Ю. В. Бромлей. Этнос и этнография, М., 1973, сәһ. 218.

⁶ Јенә орада.

⁷ Бах: К. Ган. Известия древних греческих и римских писателей о
Кавказе, I һисса: Сборник материалов для описания местностей и племен
Кавказа (буңдан сонракы сәһифәләрдә: СМОМПК, 4-чү бур., Тифлис,
1884; II һисса, СМОМПК, 9-чу бур., Тифлис; 1890; В. В. Латышев.
Известия древних писателей греческих и латинских о Скифии и
Кавказе, I чилд, 1-чи бур., СПб., 1893; II чилд, 1-чи бур., СПб., 1904; II
чилд, 2-чи бур., СПб., 1906.

⁸ Н. А. Караулов. Сведения арабских писателей о Кавказе, Ар-
мения и Азербайджан. Бах: СМОМПК, 29-чи бур., Тифлис, 1901; 31-чи
бур., Тифлис, 1902; 32-чи бур., Тифлис, 1903; 38-чи бур., Тифлис, 1908;

тарихə аид олмага ла јанашы, һәм дə үмуми сəчијјə дашыды-
гындан мадди мэдəнијјəт элементлəри барəдə конкрет тəсəв-
вүр јаратмыр.

Ширван орта əсрлəрин транзит тичарəтиндə көркəмли рол
ојнадыгыннан авропалылар онунла јахыннан марагланыр, рə-
вачипəк мə'мүлатына чан атырдылар. Орта əсрлəрдə Азəрбај-
чанда олмуш Авропа сəјјаһлары (В. Рубрук, Марко Поло,
Клавихо, П. Барбаро, А. Контарини, А. Ченкинсон, А. Оларри,
Ј. Стрєјс вə б.) Ширвандан јан өтə билмəмиш, өз сəјаһəтнамə
вə јол гејдлəринə онун барəсиндə мараглы мə'лүматлар да-
хил етмишлəр⁹.

XV əсрин икинчи јарысынан е'тибарən дипломатик, тича-
рəт, һәрби вə б. мəгсəдлəрлə Азəрбајчанда олмуш Рус дөвлə-
тинин нүмəјəндəлəри јерли əһалинин һəјəт тəрзи илə таныш
олмага, онун мəншəт вə мэдəнијјəтинə даир мə'лүмат топла-
мышлар¹⁰.

Москва тачири Ф. А. Котов јол гејдлəриндə Шамахи шə-
һəринин тичарəт вəзијјəти илə јанашы, əһалисинин мəншə-
тинин дə тəсвир етмишлəр¹¹. Бир тачир кими о, Ширванын тича-
рəт јоллары вə нəглијјəт васитəлəри илə јахыннан мараг-
ланмышдыр.

Рус мұәлліфлəри тəрəфиндən Азəрбајчана, о чүмлəдən
Ширвана аид даһа дəгиг мə'лүмат XVIII əсрдən е'тибарən
топланмага башлајыр. Игтисади гүдрəти хејли артмыш Рус
дөвлəти өз мануфактуралары үчүн хаммал ахтарыр вə бунун-
ла əлагəдар олараг Шəрг өлкəлəри илə тичарəт вə игтисади
əлагəлəрини кенишлəндирмəк үчүн тəдбирлəр көрүрдү.
І Пјотрун Иран сəфəри һәрби-сјаси мұлаһизəлəрдən башга,
һәм дə игтисади мəгсəд дашыјырды. Һəмин сəфəрин һазыр-
ланмасы вə һəјəтə кечирилмəсиндə көркəмли рол ојнамыш
А. П. Волински 1715—1718-чи иллəрдə Ирана сəфəрин геју-
ларына һəср етдији «Журнал»да Ширвана хусуси бəлмə ајыр-
мышдыр¹².

А. Волинскинин рəһбərлик етдији бу сəфəрин диқəр ишти-

Якуби, История. Баки, 1927. Якут Хамави. Извлечения из географического
словаря. Бах: Азəрбајчан ССР Елмəр Академијасы Тарих Институтунун
елми архив (бундан сонраки сəһифəлəрдə: Азəрб. ССР ЕА ТНЭА), инв.
№ 504, 505.

⁹ Путешественники об Азербайджане, I чилд, Баки, 1961.

¹⁰ Памятники дипломатических и торговых сношений Московской Руси
с Персией, II чилд, СПб., 1892; III чилд, 1898; Сношения России с
Кавказом, I бур., М., 1889; М. А. Полневков. Экономические и поли-
тические сведения Московского государства XVII в. на Кавказе, Труды
Историко-экономического сектора научно-исследовательского института
Кавказоведения, I-чи бур., Тифлис, 1932.

¹¹ Кожеденте купил Федота Котова в Персию, М., 1958.

¹² Журнал подполковника Артемия Волинского в бытность его у пер-
сидского шаха Хусейна в посланиях. Центральный Государственный
Архив древних актов (бундан сонраки сəһифəлəрдə: ЦГАДА), ф. 77, инв. 2
Сношения России с Персией, 1815.

ракчылары А. И. Лопухин¹³ вə шотландијалы Ч. Бел¹⁴ Шир-
ван һаггында мə'лүмат верирлəр. Ч. Бел өз сəлəфлəринə нис-
бəтən Шамахинын тəсвиринə даһа кениш јер верир. О, Ша-
махины дар вə əјри кучəлəр малик типик Шəрг шəһəри кими
тагдим едир. Шəһəрдə чохла јарашыглы бина, мəсчид, киши
вə гадын һамамы олдуғуну хəбər верир, шəһər гадынларынын
кејим тəрзини тəсвир едир¹⁵.

І Пјотрун Иран сəфəриндə иштирак едən Ф. И. Сојмонов¹⁶
вə И. Г. Гербер¹⁷ һәрби характерли материалларла јанашы,
елми мə'лүмат да топламышлар. И. Г. Гербер өз əсəриндə
Ширванын мадди мэдəнијјəтинин тəсвиринə мұəјјən јер вер-
мишдир. Сəлəфлəриндən фəргли олараг о, шəһər евлəри илə
јанашы, кəнд евлəри һаггында да əтрафлы мə'лүмат верир.
Ширван евлəри үчүн дам өртүјүнүн јасты олмасыны характе-
рик əламəт саяјр¹⁸. XVIII əсрин 30—40-чы иллəриндə Азəрбај-
чанда олмуш һəкинм-сəјјаһ И. Ј. Лерхе дə Ширван евлəринə
даир мараглы мə'лүмат верир¹⁹.

Гафгазын, о чүмлəдən Азəрбајчанын елми əсасла өјрəнил-
мəsi ишинə XVIII əсрин икинчи јарысынан башланмышдыр.
Бу сəһədə Хəзəрсаһили вилајəтлəр сəфəр етмиш академик
С. Г. Гмелинин хидмəти хусусилə гејд едилмəлидир. Онун тəд-
гигатларында Ширвана аид этнографик материаллар кениш
јер тутур²⁰.

Ширванын этнографијасына даир С. Д. Бурнашев²¹,

¹³ А. И. Лопухин. Журнал путешествия через Дагестан. 1718 г.
Бах: История, география и этнография Дагестана XVIII—XIX вв. Архив-
ные материалы, М., 1958.

¹⁴ Белевы путешествия через Россию в разные Азиатския земли: а
именно в Испаган, в Пекин, в Дербент и Константинополь, I—III һиссə,
СПб., 1776; Һəмчинин-ба х: Путешественники об Азербайджане, I чилд,
сəһ. 396.

¹⁵ Путешественники об Азербайджане, I чилд, сəһ. 396.

¹⁶ Ф. И. Сојмонов. Описание Каспийского моря и чиненных на
оном российских завоеваний, СПб., 1763.

¹⁷ И. Г. Гербер. Известие о находящихся с западной стороны Кас-
пийского моря между Астраханью и рекою Куром народах и землях и о
их состоянии в 1728 г. Бах: «Сочинения и переводы к пользе и увеселе-
нию служащих», сентябрь. СПб., 1760; Һəмчинин ба х: Описание стран
и народов вдоль западного берега Каспийского моря. 1728 г. Исто-
рия, география и этнография Дагестана XVIII—XIX вв. Архивные мате-
риалы, М., 1958.

¹⁸ И. Г. Гербер. Кəстəрилən əсəри, сəһ. 222.

¹⁹ Сведения о втором путешествии в Персию, совершенном 1746 до
1747 г. доктором Лерхом Иоганном Яковом. Бах: «Новые ежемесячные
сочинения, XLIII һиссə, 1790; Һəмчинин ба х: Азəрб. ССР ЕА ТНЭА, инв.
№ 489.

²⁰ С. Г. Гмелин. Путешествие по России для исследования всех
трех царств в природе, III һиссə, СПб., 1785.

²¹ С. Д. Бурнашев. Описание областей Азербайджанских в Персии
и их политического состояния. Курск, 1973.

А. Г. Серебров-Жулфинский²² və И. Т. Дренжак²³ дә хејли материал топламышдыр. Сонралар бу материаллар Ф. М. Биберштейн²⁴, П. Г. Бутков²⁵ və С. Б. Броневский²⁶ тәрәфиндән тамамланмышдыр.

XIX әсрин 30-чу илләриндән е'тибарән нисбәтән јени фактик мә'луматлар ичәрисиндә П. Зубов²⁷, В. Легкобытов²⁸, Ейхвалд²⁹, Ј. А. Гагемейстер³⁰ və б. әсәрләрини көстәрмәк олар.

Ширванын этнографијасына анд фактик материаллара И. Н. Березин³¹ və Н. Ф. Дубровинин³² әсәрләриндә дә раст кәлирик.

XIX әсрин орталарында ән әләмәтдәр һадисә рус тәдгигатчылары икә јанашы, јерли мұәллифләрин јетишмәсидир. Бу саһадә көркәмли Азәрбајҗан тарихчиси А. Бақыхановун хидмәти хусусилә бөјүкдүр. О, «Күлүстани-Ирәм» әсәриндә Ширван тарихинин мұхтәлиф мәсәләләринә тохунмагла јанашы, һәм дә олдуҗга гүмәтли этнографијә мә'лумат верир. Ширванда јашајан етник группарын мәнишәјинә даир әсәрдә зәңкин фактик материала раст кәлирик³³. Тәхминән бир әср сонра еј-

ни мөвзуну көркәмли шәрҗшүнас В. Ф. Минорски дә тәдгигатчысыдыр³⁴.

Ширванын мадди мәдәнијәтинин мұхтәлиф саһәләринә анд марағлы мә'лумата ингилабдан әввәлки статистик материалларда³⁵ və дөври мәтбуатда дә раст кәлирик. Бу чәһәтдән «Гафғаз» və «Каспи» гәзетләри, «Гафғаз тәғвими» мәчмүәсиндә зәңкин материаллар верилр.

Ширван әһалисинин XIX әср мадди мәдәнијәтинә даир «Гафғаз виләјәти və тајфаларынын тәсвиринә даир метариаллар мәчмүәси»ндә кәнд мұәллимләринин узун мүддәтли мұшаһидәләринә әсасланан дөјрли этнографик материаллар дәрч олунмушдыр³⁶. Белә гүмәтли материаллара һәмчинин «Русија Чографија Чәмијјәти Гафғаз шә'бәсинин әсәрләри»ндә və «Хәбәрләри»ндә, «Гафғаз һаггында мә'лумат мәчмүәси»ндә, «Бақы губернијасы һаггында мә'лумат мәчмүәси»ндә, «Этнографија даир материаллар мәчмүәси»ндә, «Загафғазија өлкәси дөвләт кәндлиләринин итгисәди мәнишәтинин өјрәнилмәсинә даир материаллар»да, «Загафғазија өлкәси дөвләт кәндлиләринин итгисәди мәнишәтинин өјрәнилмәси үзрә материаллар мәчмүәси»ндә тәсәдүф олунур.

Көрүндүҗү кими, ингилабдан әввәлки этнографик әдәбијәтда Ширванын мадди мәдәнијәтинә даир хејли фактик материал топланмышдыр. Лакин бу мұәллифләрин чоху учгар халqlара мұнасибәт мәсәләсиндә чаризмин һаким мұстәмләкәчилек мөвҗејиндән чыхыш етдикләриндән мадди мәдәнијәт мәсәләләринин арашдырылмасына һәмишә дүзкүн јанаша билмәмишләр. Чидди методоложи гүсура малик олан бу әсәрләрдә Ширван әһалисинин мәнишәт və мәдәнијәтинин бүтүн саһәләринә ејни дәрәҗәдә диггәт јетирилмәмишдир. Бу тәдгигатларын чохунда јерли мәдәнијәтә е'тинасыз və сәтһи мұнасибәт ајдын һиссә олунур. Оларын бә'зиләри һатта Ширван

²² А. Г. Серебров, Историко-этнографическое описание Ширвана, 1796 г. Бах: История, география и этнография Дагестана XVIII—XIX вв. Архивные материалы, М., 1958.

²³ И. Т. Дренжак, Описание Ширвана, 1796 г. Бах: История, география и этнография Дагестана XVIII—XIX вв. Архивные материалы, М., 1958.

²⁴ Ф. М. Фол-Биберштейн, Описание провинций, расположенных на левом берегу Каспийского моря между реками Терек и Кура (французчадан тәрҗүмә едәни С. Саламова), Бах: Азәрб. ССР ЕА ТИЕА. иив. № 466.

²⁵ П. Г. Бутков, Материалы для новой истории Кавказа с 1722 по 1803 год, I, II, III һиссә, СПб., 1869; һәмчинин бах: История, география и этнография Дагестана XVIII—XIX вв., М., 1958; П. Г. Бутков, Сведения о Кубинском и Дербентском владениях, 1796 г.

²⁶ С. Б. Броневский, Новейшая географическая и историческая известия о Кавказе, I, II һиссә, М., 1823.

²⁷ П. Зубов, Картина Кавказского края, принадлежащего России и определенных оному земель в историческом; этнографическом, статистическом, финансовом и торговом отношениях, IV һиссә, СПб., 1835.

²⁸ В. Легкобытов, Провинция Ширван, Бах: Обзорение Российских владений за Кавказом (бундан сонрақы сәһифәләрдә: ОРВЗК), III һиссә, СПб., 1836.

²⁹ Путешествие профессора Эйхвальда по Каспийскому морю и по Кавказскому краю, Бах: «Библиотека для чтения», 26-чи чилд, № 2, 1838.

³⁰ Ю. А. Гагемейстер, Закавказские очерки. Бах: Журнал Министерства Внутренних Дел. (бундан сонрақы сәһифәләрдә: Журнал МВД), IX—X, 1845; ајрыча: СПб., 1848; Јенә дә онун. Топографическо-хозяйственное описание Прикаспийского края в Закавказье. Бах: «Журнал МВД», XXXII, 1850; ајрыча: СПб., 1850; Јенә дә онун. Хозяйственный очерк Закавказского края, Бах: «Кавказ», 1846, № 56; 1847, № 7, 8, 10, 22, 23.

³¹ И. Н. Березин, Путешествие по Дагестану и Закавказью. Казань, 1849.

³² Н. Ф. Дубровин, История войн и владычества русских на Кавказе, I чилд, II китаб, СПб., 1871.

³³ А. Бақыханов, Күлүстани-Ирәм, Бақы, 1951.

³⁴ В. Ф. Минорский, История Ширвана и Дербента, М., 1963.

³⁵ О. Евсеев, Статистическое описание Кавказского края, I—II һиссә, СПб., 1835; Статистическое описание Шемахинской губернии, Бах: «Кавказский календарь (бундан сонрақы сәһифәләрдә: КК) на 1852 г.» (Тифлис, 1851; Статистические сведения о Шемахинской губернии, Бах: «КК на 1856 г.», Тифлис, 1855; Сборник статистических данных о земледелии и способах хозяйства в пяти губерниях Закавказского края, Тифлис, 1899).

³⁶ С. Нахидевич, Селение Алты-агач Шемахинского уезда Бакинской губернии, СМОМПК, 1-чи бур., Тифлис, 1881; И. Калашев, Географический уезд: сел. Илановка, Промысловые занятия в некоторых населенных пунктах Закавказья, СМОМПК, 2-чи бур., Тифлис, 1891; Јенә олун, Селение Илановка Лагичского участка Геокайского уезда Бакинской губернии, СМОМПК, 13-чу бур., Тифлис, 1892; М. Г. Эфендиев, Село Лагич Геокайского уезда Бакинской губернии, СМОМПК, 29-чу бур., Тифлис, 1901; А. Захаров, Закавказские татары, СМОМПК, 20-чи бур., Тифлис, 1894; Ф. Г. Карпович, Арабы и турки в Бакиском крае и введенный ислам, СМОМПК, 27-чи бур., Тифлис, 1900; Т. Г. Мамаладзе, Садовое хозяйство и промысловые занятия в г. Шемахе и его уезде, СМОМПК, 39-чу бур., Тифлис, 1908;

әһалисинин мадди мәдәнијјәтіндә арханк элементләрнә габа-
рыг шәкилдә тәсвир етмәкдән чәкинмәмншләр.

Азәрбајҹанда Совет һакимијјәтинин гәләбәсиндән сонра
етнографик чөл материаллары планлы шәкилдә, хуҗуси про-
грам аҗасында топланмаға башланды.

Көркәмли археолог вә етнограф И. М. Чәфәрзадә Ширва-
нын етнографијасына аид материал топламағ мәҗсәдилә 1933-
чү ил елми сәфәри заманы Шамахи, Агсу вә Исмајыллы ра-
јонларыны кәзмиш, кәнд әһалисинин тәсәррүфат мәншәти, ја-
шајыш евләри, милли кәјим вә јемәкләри барәдә әтрафлы мә-
лүмат топламышдыр³⁷.

Бөјүк Вәтән мұһарибәсиндән сонра Ширванын етнографи-
јасына марағ хәјли артмыш, бураја тәкрат елми сәфәрләр
тәшкил олунмушдур.

И. А. Мәчидова Ширванын кечмиш көчәриләри—падарла-
рын мәншәтинә даир дәјәрли етнографик-чөл материалы топ-
ламышдыр³⁸. Мүәллиф падарларын кәјимләринә, евләринә,
мәншәт аваданлығларына, сүд мәһсулларынын һазырланма-
сы вә сахланмасы үсулларына даир етнографик бахымдан ол-
дугча гијмәтли фактик материал әлдә етмишдир.

Азәрбајҹанын ичтиман-иғтисади тарихинә, хуҗусән аграр³⁹
вә сәнәткарлығ⁴⁰ мәсәләләринә һәср олунмуш әсәрләрдә Шир-
ванын мадди мәдәнијјәтинә аид хәјли мәлүмат раст кә-
лирик.

Монографијанын јазылмасында мұғажисәли материал кими
совет етнографларынын әсәрләриндән кениш истифадә
олунмушдур.

Әсәрдә һәмчинин архив сәнәдләринә дә мұрациәт олун-
мушдур. Бу мәҗсәдлә «Акты, собранные Кавказской Археоло-
гической Комиссией» (Тифлис, 1866—1904), «История, гео-
графия и этнография Дагестана XVIII—XIX вв.» (М., 1958)
адлы мәһмүәләрдән вә Азәрбајҹан ССР ЕА Тарих Институ-
тунун елми архивиндә олан материаллардан лазыми фактлар
көтүрүлмушдур. Монографијада ејни заманда Азәрбајҹан
ССР ЕА Азәрбајҹан Тарихи Музеји, Р. Мустафајев адына
Азәрбајҹан Дөвләт Инчәсәнәт Музеји вә Шамахи өлкәшүнас-

³⁷ И. М. Чәфәрзадә. 1933-чү ил Шамахи-Нуха (Шәһи—А. М.)
экспедијясынын һесабаты. Бах: Азәрб. ССР ЕА ТИЕА, инв. № 60.

³⁸ И. А. Мәчидова. О поездках к падарам Ширвана на их зим-
ние стоянки — кишлаки в 1947 г. и на летние стоянки — яйлаги в 1948 г.
Бах: Азәрбајҹан ССР ЕА ТИЕА, ф. 1, с. 3, инв. 1865.

³⁹ А. С. Сумбатзаде. Сельское хозяйство Азербайджана в XIX в.,
Баки, 1958; В. Д. Мочалов. Крестьянское хозяйство в Закавказье к
концу XIX в., М., 1958; М. Ә. Исмајылов. XX әсрин әввәлләриндә Азәр-
бајҹан кәнд тәсәррүфаты, Баки, 1960.

⁴⁰ А. С. Сумбатзаде. Промышленность Азербайджана в XIX в.,
Баки, 1964.

лығ музејиндә сахланылан мұвафиг материаллардан да исти-
фадә едилмншдир.

* *

Мадди мәдәнијјәт элементләринин формалашмасында ич-
тиман-иғтисади амилләрлә јанашы, тәбии-чографи шәраит мұ-
һүм рол ојнајур.

Тәдгиг олунан әрази⁴¹ Бөјүк Гафгаз сыра дағларынын чә-
нуб-шәрг јамачларыны вә Ширван дүзүнү әһатә едир. Релјеф
гурулушуна көрә о, үч сәһәјә бөлүнүр: дағлығ, јайла вә дүзән-
лик.

Дағлығ сәһә Ширван әразисинин хәјли һиссәсини әһатә
едир. Дағлығ Ширванын шимал һүдудларыны Баш Гафгаз
суајрычынын чәнуб јамачлары вә она паралел узанан Ниал-
дағ (2110 м) силсиләси тәшкил едир. Ниалдағдан чәнубда
Күрчүван дағлары вә шәргдә онун орографик давамы олан
Шәрәдил вә Ләнкәбиз дағлары јерләшир⁴². Ширванын дағ
мәссивләри илин хәјли һиссәсини гар өртүјү алтында галыр.
Бу сәбәбдән дә дағлығ Ширванын тәбии шәрантј әкинчилик
үчүн әлверншли олмадығындан бурадакы кәндләрин әһалиси-
нин әмәк мәшғүлијјәтиндә тарихән сәнәткарлығ мұһүм јер
тутмушдур. Дағлығ Ширванын дәннз сәвијјәсиндән 250 м јүк-
сәклидә олан әразиләри мәскунлашмамышдыр. Фајдалы алп
чәмәнликләринә малик олан бу сәһәләр һејвандарлығ үчүн
әлверншли јем базасы—јайлағ ролуну ојнајур.

Дағлығ Ширванын релјефи шималдан чәнуб-шәргә доғру
манли вәзијјәтдә олдуғундан кәндләрин әксәријјәти күнејдә
јерләшмишдир.

Ширван әразисинин мәркәзини јайлалар тәшкил едир. Гә-
бәлә јайласынын шәргдә орографик давамы олан Шамахи—
Гобустан јайласы Пирсаат дүзәнлијинә говушур. Бу дүзәнли-
ин чәнубундакы Ләнкәбиз дағларына паралел Чарһан јайла-
сы јерләшир. Ләнкәбиз дағларындан Гәчәнәв дәрәси вәситәс-
лә ајрылан Чарһан јайласы әсасән килли чөкүнтүләрдән иба-
рәт олдуғундан (Чарһан кәнди әразисиндә) тикинти матери-
алы кими истифадә олунур⁴³.

Гобустан јайласы Ширван әразисинин хәјли һиссәсини әһа-
тә едир. Гобустан ени 80 км, узунлуғу 100 км-ә јахын олан
јарған, гову вә дәрәләрдән ибарәт мұраққаб релјефли бир јай-
ладыр. Зәрләкәмәр, Тахдајайлағ, Јапалағ, Дүдар, Аладаш

⁴¹ Ширванын әрази һүдудлары тарихән сабит олмамышдыр. Вахташы-
ры Шәһи, Дәрбәнд, Баки, Губа, һатта бәзән Гарабағ Ширван һакимләри-
нә табе олмушдур. Ләкин, бу һал мұвәғгәти һәм дә јалныз сјјаси харак-
тер дашидығындан гәйд олунан әразиләр Ширван анлајышыны ифадә ет-
мир. Бурада Ширван мәфһүмү алтында, башлача оларағ, кечмиш Көјҹај
вә Шамахи газалары нәзәрдә тутулмушдур.

⁴² Азәрбајҹан ССР-ин физики чографијасы, Баки, 1959, сәһ. 16—17.

⁴³ Јенә орада, сәһ. 14—16.

јүксәкликләри вә Кәди—Күрәчи сыра дағлары Гобустанда јерләшир. Онун чәнуб вә чәнуб-шәрг һиссәси дүзәнлик саһә-ләрән ибарәтдир. Пирсаат вадиси вә онун шимал-шәргини әһәтә едән Сәба дүзү бурада јерләшир. Пирсаат дүзү Кичик Һәрәми дағлары вәситәсилә Ширван дүзүндән ајрылыр⁴⁴. Суварма әкинчилијини кенши интишар етдији Пирсаат вадиси истисна олмагла, кечмишдә Гобустан јайласы әсасән малдар-лыг үчүн әлверишли отлаг (јаздаг) әһәмијјәти кәсб едән бир саһә олмушдур⁴⁵. Тәсадүфи дејил ки, кечмишдә Ширван елат-ларыни бөјүк гисми Гобустанда јерләширди.

Тәлғи олунан әразиниң сонунчу ~ бөјүк орографик ваһи-дини *Ширван дүзү* тәшкил едир. Дағ чајларыни кәтирдји чөкүнтүләр чај вадиләри бојунча Ширван дүзүнүн хейли һис-сәсини мүнбиң һала салмыш вә әкинчилик үчүн әлверишли шәраит јаратмышдыр. Она кәрә бу саһә Ширванда ән сых мәскунлашмыш әразиләрдәдир. Сәрдәри вә Ханчобаны дүзү-нүн Көјчај, Кирдиман вә Ағсу чајлары илә суварылан «ағсу-вар» торпағлары Ширван әһалисиниң әкинчилик мәдәнијјә-тиндә мүнһүм рол ојнамышдыр. Ширван дүзүнүн Ағсу чајын-лан шәргдә олан һиссәси (Күдрү дүзү) шоранлы биткиләрлә өртүләрәк⁴⁶ јалғыз малдарлыг үчүн отлаг (гышлаг) әһәмијјә-тинә малик олмушдур.

Һидрографија чәһәтиндән Ширван әразиси о гәләр дә фәрqlәншир. Ширван чајларыниң (Көјчај, Кирдиман, Ағсу, Пирсаат, Давабатан, Чәпк, Чейранкәмәз вә б.) дәмәк олар ки, һеч бириниң даими су мәнсәби јохдур. Өз мәнбәјини Баш Гафгаз суајрымындан кәтүрән бу чајларын әкәсәријјәти при су һөвзәләринә говушмур. Ширван дүзүнә чыхан Көјчај, Кирди-ман вә Ағсу чајларынын сују сувармаја сәрф олунур. Н. А. Абелов һағлы оларат јазырды ки, сүн'и сувармасыз Ширван дүзү һисан јашамајан бош сәһраја бәнзәјәрди. Чајлардан чә-килән суварма архларынын сајәсиндә бу әрази фираван јаша-мыш мәскәнинә чеврилмишдир⁴⁷.

Ширван орографијасынын мүхтәлифлији онун *битки ала-мын* дә тәсир кәстәрмишдир. Ширванын битки өртүју һүндүр-лүк гуришағларына кәрә дәјишир. Ширван дүзүнүн шоранлаш-

мыш торпағларында сәһра биткиләри (чоған, гарашоран, са-рыбаш, шаһсәвди, гышоту вә с.), һүндүрлүју 500 м олан саһә-ләрдә вә Гобустанда јарымсәһра биткиләри (јовшан, гараған, кәнкиз, соғанағлы, гыртыч, тонгалоту, чилинкбурну вә с.) би-тир. Бөјүк Гафгазын һүндүрлүју 500—2000 м олан чәнуб ја-мачларында енлијарпағлы вә ијајаарпағлы ағачлара (фис-дыг, вәләс, гарагач, көјрүш, ағчагајын, чөкә, чинар, палыд вә с.) тәсадүф едилир. Ширван мешәләриндән (Пирәмешин, Һәф-тәрән, Чүлјан, Басгал вә б.) һәм иншаат материалы, һәм дә јаначаг кими истифадә олунур. Бөјүк Гафгазын 2000 м-дән һүндүр јамачларында Ширван јайлағлары јерләшир.

Ширванын релјефи кими, *иглими* дә мүхтәлифдир. Әрази-ниң орографик сәчијјәсиндән асылы оларат бурада мүхтәлиф иглим нөвүнә тәсадүф едилир⁴⁸. Бөјүк Гафгазын дәниз сәви-јәсиндән 2800 м-дән јүксәкликдә јерләшән дағ силсиләси үчүн тундра, 1500—2800 м һүндүрлүкдә олан чәнуб јамачлары үчүн сојуг иглим, дағәтәји саһәләр үчүн мұлајим исти иглим, Шир-ван дүзү үчүн јарымсәһра вә гуру чөл иглими характерик-дир⁴⁹.

Ширванын *һејванат аламы* олдуғча зәнкиндир. Бурада ев һејванлары (инәк, чамыш, гојун, кечи, ат, дөвә, гатыр, узун-гулағ) вә ев гушларындан (тојуг, һиндгушу, газ вә с.) башга мүхтәлиф чөл һејванларына (чејран, чүјүр, көпкәр, дағ кечи-си, довшан, дөлә, ајы, чанавар, түлкү, чағгал, чөлдонузу, га-мыш пишији, чөл сичаны, чөл газы, вағ, гарабатдағ, гырговул, турач вә с.) тәсадүф олунур⁵⁰.

Тәбиң шәраит амилләри Ширван әһалисиниң мадди мәдә-нијјәтиниң формалашмасында мүнһүм рол ојнамышдыр. Тәса-дүфи дејил ки, дүзәнлик вә дағәтәји саһәләрдә суварма вә дәмјә әкинчилији, дағлыг Ширванда исә сәнәткарлыг кенши јайылмышдыр. Ширванын гышлаг, јаздаг вә јайлағлара малик олан тәбиң шәраити бурада јарымкөчәри малдарлыг форма-сыны да узун мүддәт әлверишли тәсәррүфат саһәләриндән биринә чевирмишдир. Јашајыш вә тәсәррүфат биналарынын мүјјәз тилиниң мејдана чыхмасында јерли иншаат материа-лы илә јанашы, иглим шәраитиниң дә ролу аз олмамышдыр. Иглим типләри һәмчинин халг кәјимләринә дә өз тәсирини кәстәрмишдир. Ширванын флора вә фаунасынын характери һабелә онун јейнти мәһсулларынын тәркибинә дә әсаслы тә-сир кәстәрә билмишдир.

* * *

Ширван әһалисиниң мадди мәдәнијјәти узун әсрләрин мәһ-

⁴⁴ Азәрбајҗан ССР-ниң физики чоғрафијасы, сәһ. 17—19.

⁴⁵ Л. А. Гагемејстер. Кәстәрилән әсәри, сәһ. 28; Ф. А. Демиҗи-ский. Некоторые сведения о Кабристанском полицейском участке Шема-хинского уезда Бакинской губернии. Бах: «Записки Кавказского отдела Императорского Русского Географического общества (буңдан сонрақы сә-һифәләрдә: «Зап. КОИРГО»), XXII китаб, 2-чи бур., Тифлис, 1901; Н. А. Абелов. Экономический быт государственных крестьян Геокчайского и Шемахинского уездов Бакинской губернии. Бах: Материалы для изучения экономического быта Государственных крестьян Закавказского края (буң-тан сонрақы сәһифәләрдә: МИЭБГКЗК), VI чилд, II һиссә, Тифлис, 1887, сәһ. 21, 89, 107—109.

⁴⁶ Азәрбајҗан ССР-ниң физики чоғрафијасы, сәһ. 38.

⁴⁷ Н. А. Абелов. Кәстәрилән әсәри, бах: МИЭБГКЗК, VI чилд, II һиссә, сәһ. 76.

⁴⁸ Азәрбајҗан ССР-ниң физики чоғрафијасы, сәһ. 185.
⁴⁹ П. В. Фигуровский. Климатическое районирование Азербайд-жанской ССР, I чилд, I бур., Баки, 1926, сәһ. 26—27; Азәрбајҗан ССР-ниң чоғрафија атласы, Баки, 1949.

⁵⁰ Азәрбајҗан ССР-ниң физики чоғрафијасы, Баки, 1961, сәһ. 30—31.

сулу олуб, мұхтәлиф ичтиман-игтисади формасијалар зәмининдә формалашышдыр. Буна көрә дә тәдиг едилән әрази-нин тарихи ичмалы һаггында ғыса да олса мә'лумат вермәји вачиб билирик.

Археоложи материаллар вә јазылы мә'луматлар вахтилә бу әразиндә жүксәк албан мәдәнијјәтинин јарандыгыны хәбәр верир. Лакин бу мәдәни ирсин Ширван истилаһы алтынды ин-кишафы сасаниләр дөврүндән башланмышдыр⁵¹. Вахтилә Иранын бир әјаләтинә чеврилмиш Ширван Сасани дәвлә-тинин зәифләмәсиндән сонра мүстәгил олмаға чалышырды. Әразиси Хәзәр дәнизи саһилиндән Ағсу чајына гәдәр узанан һәмин дәвләтин һөкмдарлары Ширваншаһлар адланырды⁵².

Сасани дәвләти бөјүк гүдрәтә малик олдуғу дөврдә белә, көчәри тајфа ахынларынын гаршысына ала билмирди. IV—VI әсрләрдә түркдилли тајфаларын Дәрбәнд кечидиндән Азәрбај-чана басгынлары күчләнмишди. Оларын мүнһүм бир һиссәси тәдричән бурада отурағ һајата кечир, өлкәнни јерлн әһали-си илә гајнајыб гарышырды⁵³.

Сасаниләр өзләринә дајағ јаратмағ мәгсәдилә бураја Иран дилләриндә данышан әһали көчүрмүшдүләр. Сонралар «тат» адландырылмыш бу әһали Сасани дәвләти үчүн бөјүк страте-жи әһәмјјәти олан рајонларда јерләшдирилмишди⁵⁴. Онла-рын галықларына Азәрбајчанын бәзи јерләриндә, о чүмләдән Шамахы вә Исмајыллы рајонларында һазырда да тәсәдүф олунур.

Әрәбләр Азәрбајчаны истила етдикдән сонра Ширванда јерли феодал һакимјјәти һәлә дә галмағда иди. Өз мөвгелә-рини мөһкәмләндирмәк үчүн әрәбләр дә бураја әһали көчүрт-мүшдүр⁵⁵. Бу һадисәнин изинә Шамахы рајонунун топоними-касында (Әрәбгәдим, Әрәбшалбаһ, Әрәб Шаһверди, Әрәбчә-бирли вә с.) инди дә тәсәдүф едилир.

IX әсрин орталарында хилафәт әләјһинә мүбаризә шәран-тиндә Азәрбајчанда бир нечә феодал һөкмдарлығлары јаран-мышдыр. Буиларын арасында эн көркәмли јер тутан Ширван-шаһ Мәзјәдиләр иди⁵⁶.

⁵¹ А. Бакиханов Ширван әмирлијинин вә Ширваншаһ титулуиун Нуш-ираван (531—579) тәрәфиндән бина едиллијини хәбәр верир (Бах: Күлүс-тани-Ирәм, Баки, 1951, сәһ. 49—51).

⁵² Азәрбајчан тарихи, I чилд, Баки, 1961, сәһ. 113.

⁵³ Јенә орада, сәһ. 110—111.

⁵⁴ Бу мә'луматы А. Бакиханов (Күлүс-тани-Ирәм, сәһ. 23—47), Ф. В. Минорски (История Ширвана и Дербенда, сәһ. 31—32), В. В. Бар-толд (Место Прикаспийских областей в истории мусульманского мира, Баки, 1925, сәһ. 25) вә башға тәдигатчылар илк мәнбәләре әсасланарағ хәбәр верирләр.

⁵⁵ А. Баладзори, Книга завоевание стран. Тәрчүмә П. К. Жузе-лишдир, Баки, 1927, сәһ. 27.

⁵⁶ П. К. Жузе. Мутагаллиби в Закавказьи в IX—X вв. «Материалы по истории Грузии и Кавказа», III бур., Тбилиси, 1937, сәһ. 167—168. Јенә да онуи, Мазәлити-шәйбанити в Азәрбајджане. Азәрб. ССР ЕА ТНБ, 14

XIII әсрин әввәлләриндә Азәрбајчан торпағлары монгол-ларын таланчы һүчумуна мә'руз галды. Тәкчә Ширван, һүла-киләрин вассал асылылығыны рәсмән гәбул етсә дә, өз мүс-тәгиллијини һисмән сахлаја билмишди⁵⁷.

XIV әсрин орталарында һүлакиләр дәвләтинин дағылмасы шәраитиндә Ширванын сијаси вә иғтисади гүдрәти хејли арт-мышды. Ширванын мүстәгиллијинин мөһкәмләмәси вә бура-да иғтисади һајатын чанланмасы мәдәнијјәтин инкишафына әлверишли шәрант јаратмышдыр.

Һәрби-стратежи чәһәтдән дә орта әсрләрдә Ширванын әһә-мијјәти бөјүк олмушдур. Азәрбајчан шимал өлкәләри илә әса-сән Ширван васитәсилә әлағә сахлајырды⁵⁸.

XIV әсрин сонларында Ширван јенидән истиғлаллијәт әлдә етмәклә јанашы, һәтта Ширваншаһ I Ибраһим өз тә'сирини Гарабағ вә Шәкијә јаймаға мүвәффәғ олур⁵⁹. XV әсрдә Шир-ван Азәрбајчанда ән сабит дәвләт гурумларындан бири иди. И. П. Петрушевски Ширван тарихинин бу дөврүнү иғтисади вә сијаси чичәкләнмә дөврү адландырмамышдыр⁶⁰. Лакин 1538-чи илдә Ширваншаһларын һакимјјәтинә сон гојулду вә Ширван Сәфәвиләр тәрәфиндән идарә едилән бәјләрбәјлијә чеврилди. Бундан сонра, Азәрбајчанын диқәр әјаләтләри кими, Ширван торпағы да узун мүддәт Иранла Түркіјә арасында мүнәғишә мејданына чеврилмишдир.

XVIII әсрин икинчи јарысында әмәлә кәлмиш тарихи шә-рант сәјәсиндә мүстәгил Ширван ханлығы јаранды⁶¹. 1820-чи илдән етибарән Ширван гәт'и оларағ чар Русијасынын табе-лијинә кечди. Ширванда комендант үсули-идарәси јаранды вә о, Мүсәлман әјаләтләри һәрби даирәсинә дахил олду. 1840-чы илдә Ширван әјаләти гәзә адландырыларағ, Хәзәр вилајәти-нин тәркибинә дахил олду. Хәзәр вилајәти 1846-чы илдә Ша-махы губернијасы, 1859-чу ил зәлзәләсиндән сонра исә Баки губернијасы адландырылды. 1868-чи илдә Шамахы гәзәси ики һиссәјә: Көјчәј вә Шамахы гәзаларына бөлүндү⁶².

Ғыса тарихи ичмалдан көрүндүјү кими, VI әсрдән XIX әсрин әввәлләринә гәдәр олан дөвр әрзиндә Ширван-

нив № 647, сәһ. 46; В. В. Бартолд. Көстәрилән әсәри, сәһ. 36; Е. А. Па-хомов. Краткий курс истории Азербайджана, Баки, 1923, сәһ. 15; М. Х. Шәрифли. Азәрбајчан IX—XII әсрләрдә. Азәрбајчан ССР ЕА Та-рих Институтиун әсәрләри, XII чилд, Баки, 1957, сәһ. 41.

⁵⁷ Азәрбајчан тарихи, I чилд, сәһ. 196.

⁵⁸ М. Х. Шәрифли. Көстәрилән әсәри, сәһ. 71.

⁵⁹ И. П. Петрушевский. Великий патриот Ширваншах Ибрагим, Баки, 1942, сәһ. 29.

⁶⁰ И. П. Петрушевский. Из истории Ширвана (конец XV века), «Исторический журнал» (бундан сонрақы сәһифәләрдә: ИЖ), 1944, № 1, сәһ. 88.

⁶¹ И. П. Петрушевский. Очерки по истории феодальных отноше-ний в Азербайджане и Армении в XVI—начале XIX вв., Л., 1949, сәһ. 86.

⁶² Азәрбајчан тарихи, II чилд, Баки, 1964, сәһ. 22, 23, 94, 97—98, 161—162

да, фасилэлэрлэ дэ олса, хейли мүддэт давам едэн сабит дөвлөт гурумунун јаранмасы мадди мәдәнијјәттин сәмәрәли инкишафы үчүн шәраит һазырламыш, онун мәһәлли хусусијјәт кәсб етмәсинә дәрин тә'сир кәстәрмишдир.

Ширванын мадди мәдәнијјәти мүхтәлиф ичтиман формасијалар дахилиндә тәшәккүл тапмышдыр. Шүбһәсиз, онун формалашмасында феодал мүнәсибәтләрн даһа дәрин из бурахмыш, хусусилә натурал тәсәррүфат шәраити онун инкишафына һәлледичи тә'сир кәстәрмишдир. Азәрбајҗанын һәр јериндә олдуғу кими, Ширванда да бүтүн орта әсрләр боју натурал тәсәррүфат үстүн мөвгә тутмушдур. Әјричиликл, тохучулуг, әмәк әләтләрн вә силаһ истеһсалы, демәк олар ки, онун һәр јериндә јайылмышдыр. Тарихи просесин белә кедиши Ширванын мадди мәдәнијјәтинин үмуми инкишафына дәрин тә'сир кәстәрмишдир.

Мадди мәдәнијјәт элементләринин формалашмасында Ширван әһалисинин әмәк мәшғүлијјәтинин характери вә мәишәт тәрзи хусусилә мүнһүм рол ојнамышдыр.

Ә. Ә. Әлизадә тарихи мә'хәзләрә истинад едәрәк, орта әсрләрдә Ширван әһалисинин бөјүк әксәријјәтинин отурағ һәјәт сүрдүјүнү, әкинчиликл, бағчылығ, малдарлығ вә сәнәткарлығла мәшғүл олдуғуну гејд едир⁶³.

Ширванын иғтисади һәјәтиндә әкинчиликлә јанашы, малдарлығ вә сәнәткарлығ да мүнһүм рол ојнамышдыр. Рәсми мә'лумата кәрә, 1843-чү илдә Шамаһы гәзасында 3,8 мин сәнәткар олмушдур⁶⁴. Силаһ вә мис габлар истеһсалында Лаһыч кәнди мәшһүр иди. XIX әсрин 30-чу илләриндә бурада 8 силаһ е'малатханасы⁶⁵, 52 мискәр е'малатханасы⁶⁶ олмушдур. XX әсрин әввәлләриндә Лаһычда мискәр е'малатханаларынын сајы 120-јә чатмышдыр⁶⁷. Һәмин дөврдә бурада 20-јә гәдәр даббағхана олдуғу хәбәр верилир⁶⁸.

Ширван әһалисинин иғтиладдан әввәлки тәсәррүфат мәишәтиндә тохучулуг хусусилә мүнһүм јер тутмушдур. 1860-чы илдә Шамаһыда 678, әтраф кәндләрдә исә 590 тохучулуг карханасынын⁶⁹ олмасы Ширван әһалисинин тәсәррүфат һәјәтиндә бу сәһәнин бөјүк әһәмијјәт кәсб етдијини ајдын кәстәрир.

⁶³ А. А. Ализаде. Социально-экономическая и политическая история Азербайджана XIII—XIV вв., Баку, 1956, сәһ. 29—30.

⁶⁴ Азәрбајҗан тарихи, II чилд, Баку, 1964, сәһ. 65.

⁶⁵ В. Легкобытов. Кәстәрилән әсәри, бах: ОРВЗК, III һиссә, сәһ. 122.

⁶⁶ Јенә орада.

⁶⁷ В. Л. Татишвили. Мәчһунун кәзләрилә, Баку, 1928, сәһ. 29.

⁶⁸ Јенә орада, сәһ. 28.

⁶⁹ Ә. С. Сумбатзаде. Кәстәрилән әсәри, сәһ. 75, 11-чи чәдвәл.

Биринчи фәсил

МӘСКӘНЛӘР ВӘ ЕВЛӘР

Мәскәнләр

Ширван әһалисин өзүнүн чохәсрлик тарихи әрзиндә мүхтәлиф мәскән нөвләри таратмышдыр ки, оларын да хейли һиссәси замәнәминзә гәдәр кәдир чатмышдыр.

Тәдгиг олунағ әразидә ән гәдим мәскән нөвү *мағара мәскәнләрн* олмушдур¹. Сүн'и мағаралардан ибарәт мәскән изләри зонанын Сүндү, Дәрәкәнд, Мәрәзә, Әрәбгәдим, Поладлы, Набур, Тәси, Јекәхана кәндләрн әразисиндә сон заманлара гәдәр галмағда иди². Гејд едилән кәндләрн бәзиләриндә сон дөврләрәдәк күһүлдән тәсәррүфат мәгсәдилә (төвлә, саманлығ, анбар вә с.) истифадә олуурду³.

Кечмишдә Гобустан малдарларынн күһүлдән јашајыш еви кими истифадә етдикләрнн Ф. А. Демински дә хәбәр верир⁴.

Мағара типли мәскәнләрн галығлары Азәрбајҗанын диҗәр этнографик зоналарында да гејдә алынмышдыр. Ә. К. Әләкбәров XX әсрин 30-чу илләриндә Кәлбәчәр вә Лачын районларында јашајыш әһәмијјәтинин һәлә дә итирмәмиш бир сыра сүн'и мағара мәскәнләрнн арашдырмышдыр⁵.

Азәрбајҗанда сүн'и мағаралардан мәскән кими истифадә олунамасы Неолит дөврүнә аид едилир⁶.

Ичтиман-иғтисади инкишафын сонрақы пилләсиндә иншәат тирүбәсинин артмасы һөркүзү-евләрәдән ибарәт *гәбилә* мәскәнләрннн јаранмасына сәбәб олмушдур. Ширван мәскәнләрннн тарихән әмәлә кәлмиш характеристик нөвү *кәнд* ол-

¹ Ширван кәндләрннн әксәријјәтиндә «мағара» әвәзинә «күһүл» иштифасы илтир.

² Ә. В. Саламзаде, Ә. Ә. Садыгзаде. XVIII—XIX әсрләрдә Азәрбајҗанда јашајыш биһалары, Баку, 1961, сәһ. 9; А. Н. Мустафајев. Гобустанда гәдим ев типн—күһүл һағгында. «Азәрб. ССР Елмәр Академијясинин Хәбәрн (тарих, фәлсәфә вә һүгүл сәријясы)», 1970, № 3—4, сәһ. 189.

³ А. П. Мустафајев. Кәстәрилән әсәри, сәһ. 189.

⁴ Ф. А. Деминский. Пещеры в Кабристанском участке. «Известия Кавказского отдела Императорского Русского географического общества» (буһдан сонрақы сәһифәләрдә: «Изв. КОИРГО»), XIV бур., Тифлис, 1901.

⁵ Ә. К. Әләкбәров. Кәстәрилән әсәри, сәһ. 149—151.

⁶ И. М. Джафаров. Древейший период истории Азербайджана. Бах: Очерки по древней истории Азербайджана, Баку, 1956, сәһ. 19—20.

мушдур. Бир гадја оларак кәнд отураг аһалијә мәхсус јашајш мәскәни олдугундан онун даими евләри вә тәсәррүфат тикилиләри, һәјәтјаны саһәләри, низибати, ичгимаи вә дини мәркәзләри, ајрыча гәбиристанлығы олурду. Һәр бир кәндин хүсуси мәрзләрлә ајрылмыш өзүнә мәхсус һәнди олурду. Һәнд әкин саһәсиндән, өрүш, бичәнәк, чәлә вә ја мөшәликдән ибарәт олуб бүтүн ичма үзвләри тәрәфиндән елликлә истифадә едилирди. Һәндин тәкчә әкин саһәси вахташыры ичма үзвләри арасында бөлүшдүрүлүрдү.

Анлә нүфусунун сајына кәрә XIX әср Ширван кәндләри мүхтәлиф сәчијјә дашыјырды⁷. 3—4 нүфусдан ибарәт хырда кәндләр, еләчә дә 400—500 нүфусу бирләшдирән ири кәндләр аздыг тәшкил едирди. 50—60 нүфусдан ибарәт орта кәндләр XIX әср Ширваны үчүн даһа характерик олмушдур.

Ширван мәскәнләринин дикәр нөвү *оба*, *дәнкә*, *бинә*, *дәккә*, *јатаг* вә башга адларла танынан мүвәггәти елат мәскәнләриндән ибарәт олмушдур. Малдарлыгла бағлы олан бу мәскәнләр даими мәскәнә—кәндә кечид тәшкил едир. Буну кечән әсрә аид јазылы материаллардан да ајдын көрмәк олур. Н. А. Абелов јазыр ки, отураг аһали арасында кәнддән башга «бинә» адланан јашајш мәнтәгәсинә дә тәсадүф едилирди. Бурада тәсәррүфат вә јашајш биналары олур вә мал-гара сахланылырды⁸. М. Н. Әфәндијев јазыр ки, адәтән даг кәндләринин јакынлығында мал-гараинин ғышламасы үчүн газмалардан ибарәт биналәр олурду. Бинәдә јалныз мал-гараја гулуг едән анлә үзвләри јашајырды⁹. Етнографик мүшаһидәләр көстәр ири ки, XIX әсрдә јаранан Ширван кәндләринин бир гисми мәһз бу јолла әмәлә кәлмишдир. Даг кәндләриндә һәјәтјаны саһә үчүн пәј торпагы азлыг етдијиндән јени јаранан аилләр чох вахт ата мүлкүндә јерләшә билмәјиб бинәдә даими јашајш мәскәни вә мәчбур олурдулар. Нәтичәдә бинә даими јашајш мәскәни вә—кәндә чеврилирди¹⁰.

Тәдгиг олунан дөврдә Ширванда *поликен*, јәни ган гоһумлугу чәһәтиндән јекчине олмајан кәндләр үстүнлүк тәшкил едирди. Мәсәлән, Дијаллы кәнди һәрәси бир мәһәлләдән ибарәт олан 8 әгрәбадан (Мәһәддили, Гасымлы, Нанышлы, Дәләкли, Шәфилли, Шәмилли, Шыхлы, Начыәзили), Зарат кәнди һәр бириндә бир «атаушагы» олан 8 дөстәдән (Сәмһәли, Хыдырлы, Сәмәдди, Заманлы, Арыглар, Дадашлы, Имамәлили, Зәрбәлили), Чәјлы кәнди 6 обадан (Гараисмајыллы, Нијазлы,

Нанышмәмәдди, Гәһирли, Гулулу, Гасымлы) ибарәтдир. Бурад икә обаларын һәр бири ган гоһумлугуна асасланан ваһид бир әгрәба тәшкил едир. Әгрәбадим кәндиңә 7 тәбәһ (Рамаданлы, Сүләјманлы, Әһмәдди, Заллы, Мәрәзәли, Гызјегәрли, Мапарлы) дахил иди.

Шираанда аз да олса, *монокен* кәндләрә дә тәсадүф олунур. Мәсәлән, Бығыр кәндиңин аһалиси бүтөвлүкдә Чәлил өвладынин төрәмәсинди¹¹.

Нисбәтән сонралар јаранан кәндләр *гарышыг* тәркибә маликдир. Патронимик гуруларын (дәнкә, тәбәһ, әгрәба, нәсил, өвлад, ушагы вә с.) бир јердән башга јерә көчмәси вә јахуд бөјүјүб парчаланмасы сәјәсиндә *гоһумлуг* принципи асасында јерләшмә өз әһәмијјәтини итирмиш вә беләликлә дә кәндин тәшкилиндә *гоһумлуг* принципи асас рол ојнамышдыр. Ширванда бәзән нәнкин гоһум олмајан, һәтта мүхтәлиф етник мәншәдән ибарәт кәндләрә дә тәсадүф едилир. Топчу кәнди етник тәркибчә азербәјчанлы, тат вә ләзгиләрдән, Чаған кәнди икә азербәјчанлы вә татлардан ибарәтдир¹². Ширванда һәтта мүхтәлиф милләтләрин нүмәјәндәләриндән ибарәт гарышыг тәркибли кәндләрә дә тәсадүф олунур. Күрчүван, Ингар¹³ вә Көвлүч¹⁴ кәндләриндә азербәјчанлыларла ермәниләр үзүн мүдәтдә бирлә јашамышлар.

Гарышыг типли кәндләрин тәшәккүлүндә башга амилләрә јанашы, әсрләр бөјү Азербәјчанна басғын етмиш истилачыларын тәғйиб дә мүһүм рол ојнамышдыр. Јадәлли истилачылары әлверишли отлаг саһәләри даһа чох марагландырдыгыннан Ширванын аран рајонларынын аһалиси бу тәғйибләрә тез-тез мәрүз гәләр вә дағлара чәкилмәјә мәчбур олурду. Бу һал икә даг кәндләриндә гоһумлуг принципинин еркән позулмасына вә онларын гарышыг тәркибә малик олмасына шәрәит јаратмышдыр.

Ширванын аран кәндләриндәки мәскәнләрин чоһу гоһумлуг принципи асасында тәшкил олунмушдур. Чүнки бу кәндләрин әсәријјәти XIX әсрин орталарындан етибарән малдар елатларын отураглашмасы нәтичәсиндә јаранмышдыр. Ичма мүнасибәти галыглары елатлар арасында даһа чох мүһәфизә олундугундан, отураглашма процесин заманы гоһумлуг принципи асасында јерләшмә әһәһәсинә бурада чидди әмәл олунмушдур. Отураглашма процесин икә нәсли ичмалардан ибарәт олан ғынлағлар асасында кетдијиндән, јени јаранан кәндләр,

⁷ Азербәјчан етнографиясында кәндләрин һүдуду мүәјјән олунмамышдыр. Бәзән аһалиси 5000-дән чох олан Лаһык да, 10—15 аиләдән ибарәт хырда јашајш мәнтәгәләри ким, «кәнд» адланыр.

⁸ Н. А. Абелов. Көстәрилән әсәри, бах: МИЭБГКЗК, VI чилд, II ниссә, сәһ. 10.

⁹ М. Н. Әфәндијев. Көстәрилән әсәри, сәһ. 57.

¹⁰ Бу фәкт Азербәјчанын дикәр етнографик зоналарында да гејдә алынмышдыр. Бах: Г. Т. Гарагашлы. Көстәрилән әсәри, сәһ. 50.

¹¹ Г. А. Раджабов. Пережитки сельско-общинного сгата в деревно-общинном Азербайджане (авторфеат), Баки, 1966, сәһ. 12.

¹² Г. Ә. Рәчәбов. Көстәрилән әсәри, сәһ. 12—13.

¹³ Н. А. Абелов. Көстәрилән әсәри, бах: МИЭБГКЗК, VI чилд, II ниссә, сәһ. 248—250.

¹⁴ Н. Зейдди. Приложение к списку населенных мест Бакинской губернии. Бах: Списки населенных мест Российской империи (сонракы сәһифәләрдә. Списки...), LXV, Тифлис, 1870.

мүстәсна оларак, гоһум группалардан (нәсил, өвләд, тәбәһ вә с.) тәшкил едилмишир.

Ширванын ән'әнәви мәскән нөвләриндән бәһс едәркән *шәһәр* типли мәскәнләр дә гејд едилмәлидир. Азәрбајчанын фоедал типли шәһәрләри сырасында көркәмли јер тутан Шамахи узун мүддәт Ширван һөкмдарларынын баш иғамәткаһы, онун инзибати, тичарәт вә мәдәни мәркәзи олмушдур. Өлкәнин ди-кәр Шәрг дәмбли шәһәрләри кими, вахтилә Шамахи шәһәри мөһтәшәм гала диварлары илә әһатә олунмушдур. Вахташыры баш верән эзэләләр вә тарихи һадисәләр нәтижәсиндә Шамахи шәһәри бир нечә дәрәжә өз јерини дәјишмишир.

Совет дөврүндә социалист тәсәррүфат формаларынын инкишафы илә әләгәдар оларак кәнд әһалисинин мәскунлашмасы јени характер алмышдир. Ширванда хусусән коллективләшмәдән сонра бир сыра јени колхоз вә совхоз *гәсәбалари* салынмышдир.

Тәдгиг едилән дөврә Ширванда мәишәт тәрзи **әкинчилик, әкинчилик-малдарлыг** вә **малдарлыг** олмагла мүхтәлиф мәскунлашма типни мөвчуд олмушдур.

Суварма әкинчилији әсасында мејдана кәлән биринчи мәскунлашма типли Ширван дүзү үчүн даһа сәчијјәви иди. Көјчај, Кирдиман вә Агсу чајларынын әһатә етдији Сәрдәри вә Ханчобан чөлләри кечмишдә суварма әкинчилији үчүн әлверишли шәрантә малик иди. Бөјүк Гафгаз сыра дағларындан ахыб, өзү илә бәрәбәр мүнбит минерал маддәләр кәтирән Ширван чајлары Ханчобан чөлүнә чыхдыгдан сонра кичик голлара ајрыларак һәр тәрәфә јајылыр вә дүзәнлијин бөјүк һиссәсини суварма әкинчилији үчүн әлверишли саһәјә чевирир. Она көрә дә бурада мәскунлашма башлыча оларак әкинчилик мәшғулијјәти әсасында кетмишир. Ширван дүзүнүн отураг әһалиси Агсу вә Кирдиман чајларынын голлары бојунча вә онлардан чәкилмиш суварма архлары әтрафында даими јашајыш мәскәни салараг, әсрләр боју әсасән тахылчылыг, бағчылыг вә ипәкчиликлә мәшғул олмушдур. XIX әсрдә Хан архы бојунча Гарабаггал, Быгыр, Алхасоба, Инчә кәндләри јерләширди¹⁵. Сәрдәри маһалындакы кәндләрин «ағсувар»¹⁶ торпаглары лил вә чүрүнтү илә эәкин олдуғундан кечмишдә бурада чәлтик бечәрмәклә дә мәшғул олурдулар¹⁷.

Тәсәррүфатын характериндән асылы оларак бурадакы јашајыш мөнтәғәләри саһәчә мүхтәлифдир. Билаваситә әкинчи-

ликлә мәшғул олан дүзәнлик кәндләри чох кениш јашајыш саһәсини тәшкил едир.

Аран кәндләри паракәндә, дагыныг, һәјәтјаны саһәләрин кениши олмасы, тәсәррүфат тикилиләринин јашајыш евиндән, кәһәләләри илә бир-бириндән хейли аралы салынмасы, әсас ишшаат материалы кими гаргы вә чий кәрпичдән кениш истифадә едилмәси, бүркүјә гаршы евин күрсүлүк үзәриндә гурулмасы, сәриилик јаратмаг мәгсәдлә евин гаршысында ағач вә ја мејнәдән көлкәлик јарадылмасы илә сәчијјәләнирди.

Дүзәнлик мәскунлашма зонасынын характер хусусијјәтләриндән бири дә, мүстәсна оларак, азәрбајчанлылары әһатә етмәсидир. Дағлыг Ширвандан фәрғли оларак, бурада башга етник группара, демәк олар ки, тәсәдүф едилмир.

Ширван әразисинин мәркәз вә шәрг һиссәләрини әһатә едән икинчи мәскунлашма типинин фәрғләндиричи хусусијјәти дәмјә әкинчилији вә отураг малдарлыг тәсәррүфатынын үстүнлүк тәшкил етмәсиндән ибарәтдир. Дағәтәји саһәнин әлверишли иғлим-торпаг шәранти тәсәррүфатын бу ики мүһүм саһәсинин јанашы инкишафы үчүн имкан јаратмышдыр.

Боздаг тирәси, Хорасо дүзәнлији вә Гобустан јайласынын ишмал-гәрб һиссәси икинчи мәскунлашма зонасынын әсас јашајыш саһәләрини тәшкил едирди. Агсу илә Пирсаат чајынын орта ахыны арасындакы сабиг Гошун маһалы XIX әсрин әввәлләриндә сәјрәк мәскунлашмышды. Чүнки Ханчобан елатлары јазда јайлаға галхаркән, һабелә пәјызда ғышлағлара гарыдан заман мүәјјән мүддәт һәммин әразидә көч салырдылар¹⁸.

XIX әсрдә үзүмчүлүклә мәшғул олан ермәни кәндләри вә ики рус кәнди Боздаг тирәси үзәриндә јерләширди¹⁹.

Пир-Динар дүзәнлији әслиндә аран вә дағәтәји мәскунлашма типләри арасында кечид тәшкил едирди. Бурадакы Күрдмашы, Јекәхана, Гарајазы, Ашыгбајрамлы, һапуглу кәндләриндә тахылчылыг, барамачылыг, үзүмчүлүк, һабелә малдарлыг (Губахәлилли, Шаһсолтанлы, Моллаисағлы дүшәркәләриндә) әһалинин тәсәррүфат мәшғулијјәтинин әсасыны тәшкил едирди²⁰.

Мәркәзи Ширванын шәрг һиссәсини тәшкил едән Гобустан јайласынын әһалиси дәмјә әкинчилији (Әрәбгәдим, Бојат, һәмјәли, Нүјди, Бичов, Алпоут, Адналы, Көјләр, Гәшад, Кешдимәз, Ләнкәбиз, Бәклә, Сүндү, Тәси, Поладлы, Чуханлы, Мәрзәндикә, Ханчанкәнд) вә малдарлыгла (Чајлы, Шыхлы,

¹⁵ Н. Зейллитс. 1870-чи ил сјаһысына әләвә, сәһ. 19.

¹⁶ Батағлыг вә ја чейилкәдән ибарәт «ағасувар» торпағлардан фәрғли оларак сүнји суварма јолу илә бечәрилән мәнсулдар саһәләр «ағсувар» адланыр.

¹⁷ Н. А. Абелов. Кәстәрилән әсәри, бах: МИЭБГКЗК, VI чилд, II һиссә, сәһ 6.

¹⁸ Ю. А. Гагемейстер. Топографическо-хозяйственное описание Прикаспийского края в Закавказье. СПб., 1850, сәһ. 28.

¹⁹ Н. А. Абелов. Кәстәрилән әсәри, бах: МИЭБГКЗК, VI чилд, II һиссә, сәһ. 7; Рус кәндләринин Ширвана көчүрүлмәси XIX әсрин 40-чы илләринә тәсәдүф едир. Бах: Списки..., LXV, сәһ. 84—85.

²⁰ Н. А. Абелов. Кәстәрилән әсәри, бах: МИЭБГКЗК, VI чилд, II һиссә, сәһ. 7.

Мәрәзәли, Гушчу, Јекәхана Талыб, Јекәхана Ибраһим, Гара-чүзлү, Гурбанчы, Әрәбшаһверди, Әрәбшалбаш, Әрәбчәбирли вә с.) мәшғул олмушдур²¹. Гобустанын Пирсаат чаы вадисиндә сүн'и суварма әкинчилији, хүсусән чәлтикчилик, һабелә багчылык да мөвчуд олмушдур²². Гобустанын Мәрәзадән чәнуба олан һиссәләри шоран торпаглара малик олуб әкинә јарамадығындан башлыча олараг ғышлаг вә јаздаг кими истифада едиллирди²³.

Дағлыг Ширванын тәсәррүфат һәјатында ев пешәси вә кустар сәнәткарлык үстүн јер тутурду. Кирдиман вә Пирсаат чајларынын јухары һөвзәсини әһатә едән Дағлыг Ширванын тәбии шәранти интенсив әкинчилик вә малдарлык үчүн аз әлвешли олдуғундан, бурада мәскулашмыш әһали јашајыш еһтијацларыны тәмин етмәк мәғсәдилә мүхтәлиф пешә вә сәнәт нөвләри (шарбафлык, шалтохума, халчачылык, мискәрлик, зәркәрлик, даббагыг, сәррачыг, дүлкәрлик, көмүрбасма вә с.) илә мәшғул олурду. Дағлыг Ширванын әсас кәндләри Лаһыч, Әһән, Дуварјан, Гојдан, Химран, Намазкаһ, Кәһә'ә, Басгал, Зейвә, Сулут, Ханкәнди, Мүдри, Ваһа, Мүдрәсә, Наныч, Чүлјан, Дахар, Көһнәдахар, Сәрдахар, Мүчү, Кәндөв, Зарат, Зарат-Хејбәри, Дәмирчи, Әрчиман, Авахыл, Галейбу-гурд, Галадәрәси, Кешмәдин, Чаған вә б. иди.

Басгал дағлары зәнкин мешә саһәләри илә өртүлдүјүндән, Молламаһмудлу, Хәнәјә, Түлләр, Басгал, Әрчиман, Талышну-ру, Дилман, Варна, Пиргарацуха, Мәлһәм, Кәләзәјвә, Шам-далан, Үлкүч, Бөјүк Чаған, Чаған, Молласәмәд вә б. кәндләрин әһалиси јардымчы тәсәррүфат саһәләри—көмүрбасма, одунсатма, багчылык вә с. илә дә мәшғул олурду²⁴.

Дағ кәндләриндә һәјәтјаны торпаг саһәсинин азлыгы евләрин сых һалда јерләшмәсинә сәбәб олмушдур. Бу кәндләрдә планла салынмыш күчәләри анчаг пијада вә ја атлынын кечә биләчәји дар вә әјри дәнкәләр әвәз едирди. Белә кәндләрин ортасында «кинкә јери» адланан чамаат мејданы олурду. Кәндарасы дахили јолларын чоху һәмнин мејданда говушурду. Кечмишдә ири кәндләрдәки мәсчид, базар, хырдават вә гәссәб дүканлары һәмнин мејданын әтрафында јерләширди. Гочаларын вердији мәлумата көрә, кәндин ичтимиан вә мәншәт һәјатына аид олан бүтүн мәсәләләр бурада мүзакирә едиллирди. Бу мәһнада «кинкә јери» гәдим гәбилә мәскәнләринин зәмәнәмиздәк кәлиб чатмыш ән арханк елементидир.

²¹ Ј. А. Гагемейстер. Кәстәрилән әсәри, сәһ. 28.

²² Н. А. Абелов. Кәстәрилән әсәри, бах: МИЭБГКЗК, VI чилд, II һиссә, сәһ. 9.

²³ Ј. А. Гагемейстер. Кәстәрилән әсәри, сәһ. 28.

²⁴ Н. А. Абелов. Кәстәрилән әсәри, бах: МИЭБГКЗК, VI чилд, II һиссә, сәһ. 7.

Күдрү дүзү вә Гобустан јайласынын шәрг һиссәсиндә мәс-кунлашма јарымкөчәри малдарлык тәсәррүфаты илә сәчијә-ләнир. XIX әсрин 30-чу илләринә анд бир мәнбәдә Ширванда 5700 алачыг олдуғу хәбәр верилир²⁵. Бу факт XIX әсрин би-ринчи јарысында екстенсив тәсәррүфат формасы олан јарым-көчәри малдарлыкын Ширванда һалә дә мүһүм јер тутдуғуну көстәрир. XIX әсрин орталарынадәк Шәрги Ширван дүзү (Күдрү дүзү) нисбәтән сәјрәк мәсқунлашмагла бурадакы мәс-кәнләр әсасән мөвсүми характер дашыјырды. Етнографик ма-териаллар көстәрир ки, ғыш мөвсүмү баша чатдыгдан сонра Күдрү дүзүнүн әһалиси обалары мүвәғәти тәрк едиб јайла-глара галхырды. Отлаглардан сәмәрәли истифада етмәк мәғ-сәдилә обалар хырда һиссәләрә—дәнкәләрә бөлүнүр, дәнкә-ләр исә бир-бириндән «отарасы» адланан мәрзлә ајрылырды²⁶.

Ичманын дәнкәләрә бөлүнмәси мүһүм тәсәррүфат әһәмиј-јәти кәсб едирди. Әввәла, отарылан һејванлар бүтүн ғышлаг үзрә бәрәбәр сурәтдә пәјлашдырылырды; икинчиси, дүшәркә-ләрин јерләшмә вәзијјәти ғышлағын горунмасыны асанлаш-дырырды²⁷. Бу исә өз нөвбәсиндә ғышлаг вә јагагларын бир-бириндән хејли аралы, пәрәкәндә һалда јерләшмәсинә сәбәб олмушдур. Буна мүвафиг, һәр әграбанын јашајыш мәскәни, мүстәсна олараг, она мәхсус олан дәнкәдә јерләширди²⁸. Һәр бир әграба ајрыча оба тәшкил едирди. Бә'зән исә бир обада ики вә даһа чох әграба олурду. Ејни обада бирләшмә һалы гоһумлуг әлагәләриндән башга, тәсәррүфат вә мүдафиә мүла-һизәләриндән, хүсусилә тез-тез баш верән оғурлуг вә гулдур басғылларындан мүһафизә олунмаг лүзүмүндан ирәли кәлир-ди.

Материаллар көстәрир ки, ғыш обасындан фәргли олараг, јайлаг обасында јашајыш евләри даими сәчијә дашымырды. Отлаг вә булагларын миғдарындан асылы олараг оба бөјүк вә кичик олурду. Н. А. Абеловун јаздығына көрә, кичик обалар-да аиләләрин һамысы, бөјүк обаларда исә јалғыз малдарлык-ла мәшғул олан аиләләр јайлага көчүрдү²⁹. Көрүндүјү кимн, јайлаг вә ғышлагларын истифада гәјдасы тәбии сурәтдә мәс-кәнләрин характеринә тә'сир көстәрмишдир. Һәр обада олан аиләнин миғдары, демәли, алачыгларын сәји мүәјјән һәдди кечмирди. Чүнки әкс тәғдирдә һејван сүрүләри јайлаг вә ғыш-лаглар үзрә нормал пәјлашдырыла билмәзди. Адәтән, һәр обада орта һесабла 5—6 аилә олурду. Дәнкәнин саһәсиндән

²⁵ В. Легкобытов. Кәстәрилән әсәри, бах: ОРВЗК, III һиссә, СПб, 1836, сәһ. 137.

²⁶ Н. А. Абелов. Кәстәрилән әсәри, бах: МИЭБГКЗК, VI чилд, II һиссә, сәһ. 56.

²⁷ Јенә орада, сәһ. 108.

²⁸ Јенә орада, сәһ. 97.

²⁹ Јенә орада.

асылы оларак бә'зән обада апләләрин сайы артыб, азала биллирди³⁰.

Мәскәнләрин тәдигинин этнографик нөгтеји-нәзәрден мараклы мәсәләләриндән бири дә онларын јерләшмә мөвгәјидир. Ширван кәндләринин јерләшмәсиндә ландшафт амилләрлә (релјефин гурулушу, су мәнбәјинә јахынлыг, иглим вә с.) јанашы, ән'әнәләрин дә ролу аз олмамышдыр. Ширван тәбиәтинин ахар-бахарлы күнәләри дәрин сәриштәјә малик гочалар тәрәфиндән мәскән јери сечилирди. Ширван әразисинин хејли һиссәси Гафгаз чәнуб-шәрг јамачларына дүшдүјүндән кәнд үчүн күнәј саһә сечмәк бир ән'әнәјә севрилимишди. Бир гәјда оларак даг кәндләринин демәк олар ки, һамысы күнәјдә јерләшир. Күнәј саһәләр кәнд үчүн саглам иглим шәранти јаратмагла, мәзилләри јайын гызмар истисиндән вә ғышын сәрт шахтасындан горујур.

Даг кәндләри јерләшмә чәһәтдән «вади» вә «јамач» кәндләри олмагла ики група ајрылыр.

Бөјүк Гафгаз силсиләсинин Ширван әразисинә дүшән һиссәси мүрәккәб даг ғырышларындан ибарәт олдуғундан онун чәј вадиләри саһәчә хејли кичикди. Истифадәјә јарарлы торпаг саһәсинин азыгы үзүндән вадид кәндләри нисбәтән хырдадыр. Белә кәндләр, адәтән, даг чәјларынын әмәлә кәтирдийи сәфалы вә мүләјим иглимли вадиләрин јахасында салынырды. Чох вахт белә кәндләрин әкин саһәләри вадинин ашағыларында, бичәнәк вә отлаглаар исә дагларын һүндүр саһәләриндә јерләширди. Вадид кәндләри әксәр һалда чәјын бир, бә'зән исә һәр ики саһилини әһәтә едирди. Адәтән, евләр саһил бојунча салынырды. Бә'зән вадид кәндләри даг чәјынын хырда голлары вәситәсилә мүстәһил һиссәләрә бөлүнүр, јарган вә чәј јатаглары илә бир-бириндән ајрылан бу һиссәләрин һәр биринин мөһәлли адлары олурду.

Зарат, Әрчиман, Талышнуру Пирсаат чәји вадисиндә, Пирбөјли, Чәјгурбанчы, Гарабулаг, Хәләфин, Гарачүлү кәндләри Гөзлү чәји вадисиндә, Чәјранкәмәз, Чәнки, Чүлјан, Сулут кәндләри ејни адлы чәјларын вадисиндә јерләшир. Дәвәбатан чәји вә онун голларынын әмәлә кәтирдийи вадиләрдә Ашыгбајрамлы, Гәзили, Хәнәјә кәндләри, Түлләр, Мачахы, Хочалы кәндләри исә Кирдиман чәји вадисиндә јерләшир. Пирсаат чәјинын орта ахыны бојунча Ачыдәрә, Тәси, Јекәхана, Гәдирли, Поладлы, Пашалы, Удулу, Әһмәдди, Тағылы, Шорбачы вә б. вадид кәндләринә тәсадүф олунур.

Јамач кәндләри (Басгал, Лаһыч, Дијаллы, Көһнәдахар, Дәмирчи вә б.) дагын дөшүндә амфитеатр шәклиндә салынымышдыр. Јамач кәндләринин јерләшмәсиндә башлыча амил

онларын су мәнбәјинә (чәј, булаг, һоһур вә с.) јахын олмасындан ибарәтди. Чох вахт белә кәндләрин һәр бириндә ики-үч булаг олур.

Релјефин гурулушундан асылы оларак дагәтәји кәндләрин бир тисми һәм јамач, һәм дә вадид јерләшмә типинә хас олан чәһәтләри өзүндә әкс етдирир. Дагын әтәјиндә вә ја тәпә үстүндә салынымыш белә кәндләр кениш торпаг саһәсинә малик олдуғундан сәпәләнмин һалда јерләшмишләр. Бу кәндләрин чоху дәмјә әкинчилијинә кифәјәт гәдәр јарарлы торпаг саһәсинә вә малдарлыг үчүн әлверилиш отлаглаара саһиб олдуғундан аилә һуфусунун сајы чәһәтиндән онлар даг кәндләринтән хејли бөјүк олурду. Булаг әтрафында јерләшмә ән'әнәсинә Мүчү, Хыныслы, Түлүч, Кәлвә, Мәлһәм, Әнкәхаран, Кәнди-мәз, Ләнкәбиз, Гәшәд вә б. кәндләрдә кидди әмәл олунмушдур.

Ичтиман-игтисади амилләрин тәсйири илә Ширван кәндләринин план гурулушу тәдричән, лакин мүтәмади сурәтдә дәјишмишди.

Азәрбајчанын башга зоналарында олдуғу киими, XIX әср Ширван кәндләриндә дә евләрин ваһид план әсасында дүзүлүшүнә әмәл олунмамышдыр. Фарди кәндли һәјәтләринин јерләшмәсиндә сәлис күчә системинә ривәјәт олунмагыындан көһнә кәндләрдә евләр сых (ком) вә ја пәрәкәндә (дагыныг) һалда олурду.

Ком формаја ән чох Ширванын даг вә дагәтәји кәндләриндә тәсадүф олунур. Дворјан, Гөјдан, Химран, Зарат, Дәмирчи, Көһнәдахар, Намазках, Ваһа вә б. кәндләрдә евләрин ком һалда јерләшмәсинин башлыча сәбәби һәјәтјаны торпаг саһәсинин азыгы, әһалинин артымы, патриархал аиләләрин парчаланмасы вә с. амилләрлә изаһ едилер.

Релјефин мүрәккәб гурулушу вә һәјәтјаны торпаг саһәсинин ғытлыгы бу кәндләрдә евләрин һәдсиз дәрәчәдә сыхлашыб бир-биринә јахынлашмасына сәбәб олмушдур. Кәндин әтрафы тәбиин манеәләр (учурум, сылдырым тајалар, чәј јарганы вә с.) илә әһәтә олдуғундан јени јаранан аиләләрин јерләшмәси үчүн бош саһә галмырды. Бу һалда тәзә аиләләр үчүн мөһлә³¹ дахилиндә ев тикмәли олурдулар. Кетдикчә артан сыхлашма дәнкә дахилиндә евләрин ком шәкилдә јерләшмәсинә кәтириб чыхарырды. Беләликлә, кәндин план гурулушу тәдричән дәјишәрәк, ајры-ајры комалардан ибарәт мүхтәлиф дәнкәләр һалына дүшүрдү. Көрүндүјү киими, ата мүлкүнүн јени аилә ваһидләри һесабына сыхлашмасы кәндләрин ком һалда дүшмәсиндә әсас рол ойнамышдыр.

Дагыныг³² кәндләрә ән чох Ширван дүзүндә тәсадүф олунур.

³¹ Ширван кәндләриндә «мөһлә» мә'насында «дәнкә» терминин дә ишләнир.

³² Буна бә'зән «сејрәк», јахуш «пәрәкәндә» планлы кәндләр дә дејилир.

³⁰ Мә'лумат Чәјирли кәндинин 78 јашлы сакни Әһмәд Исмајыл оғлу Исмајылдовдан алынмышдыр.

нур. Бурадакы кәндләр кениш торпаг сәһәсинә малик олдуларыннан бөйүк яшајыш ареалы тәшкил едирләр. Бунун сәһәсиндә дә аран кәндләриндәки евләр бир-бириндән хејли аралыдыр. Нөвчү, Чијни, Гаравәлли, Сарван, Илхычы, Кәнкәрли, Аббасханлы, Рәһимли, Кәндоба вә б. кәндләр буна мисал ола биләр. Евләрин пәрәкәндә гәјдада сәпәләнмәси бу кәндләр үчүн сәңијјәви һалдыр.

Гурулуш етибарилә кирдә вә овал формалы кәндләр Ширванда үстүнлүк тәшкил едирди. Бир гәјда олараг, һәмин кәндләрдә евләр мәсјид, базар, дүкан, карвансара вә с. дөврәси бөјунчә јерләширди. Бу ән чох тичарәтлә мәшгул олан ири яшајыш мәнтәгәләри үчүн характерик иди. Елми әдәбијјатда дәирәви формалы кәндләрин мејдана кәлмәси мұдафиә мұлаһизәләри илә изаһ едилир³³. Она көрә дә белә кәндләр орта әсрләр үчүн даһа сәңијјәви олмушдур.

Евләрин нисамсыз дүзүлүшү мұвәггәти салынмыш мәскәнләр үчүн дә сәңијјәви олмушдур. Бир гәјда олараг, обалар дағынғы һалда јерләшмиш алачыглардан ибарәт иди. Бунунла белә мәскәнләрин дәгиг план әсәсиндә салынмамасы һеч дә онларын гурулушунда мұәјјән бир принципә әмәл олунмадығыны көстәрмир. Алачыглар, әсасән, гоһумлуг принципи әсәсиндә гурулашырды. Белә ки, ортада тајфа башчысынын, јахуд оба ағсаггалынын, онун әтрафында јахын гоһумларынын, бунлардан кәнарда исә касыб аиләләрин вә муздла тутулмуш чобанларын алачыглары јерләширди. Ејни гәјдаја кәнд вә шәһәр типли мәскәнләрин салынмасында да чидди әмәл олундуғу нәзәрә чарпыр. Адәтән, әлверишли мөвгеләрдә ичма башчысы вә һаким зүмрә мұмәјәндәләринин евләри, ондан кәнарда гара чамәаата мәхсүс евләр јерләширди.

Ширванда, аз да олса, чәркәви планда салынмыш кәндләрә дә тәсадүф едилир. Чәркәви кәндләрин әмәл кәлмәсиндә тәбии вә сүғи амилләр мұһүм рол ојнамышдыр. Белә кәндләрдә евләр јарған, чај, арх вә ја макистрал јолларын кәнарында дүзүлүрдү. Чәркәви планә малик кәндләрдә евләр ја бир, ја да ики чәркәдә олурду.

Шамакы, Лаһыч, Ағсу вә гисмән дә Басгал мұстәсна олмагла, кечмишдә Ширванда сәлис күчә системиндә салынмыш яшајыш мәскәни јох иди. Шамакы вә Лаһычын планы типик шәрг шәһәрләрини хатырладырды. Сал даш дөшәнмиш дар вә әјри дөңкәләр шәһәрин мәркәзи күчәсинә говушмагла онун дахили әләгәсәни күчләндирирди.

Совет дөврүндә јаранан колхоз вә совхоз гәсәбәләри план әсәсиндә салынараг кениш күчәләрә, хијабанлара, ваһид ла-

јиһә әсәсиндә тикилмиш јарашыглы евләрә маликдир. Адәтән, дүзәнлик сәһәләрдә салынмыш бу гәсәбәләр сәлис: күчә, планы илә характеризә олунур. Гәсәбәнин мәркәзи илә узанан баш күчәлә ишгизбәти биналар, дүкан, јемәкхана, чајхана, клуб, кино-театр, мәкәтәб, ушяг бағчасы, хәстәхана вә с. јерләшир. Јашајыш биналарындан ибарәт дикәр күчәләр мәркәзи күчәјә көндәлән олуб ваһид мејмарлыг көркәми әмәлә кәтирир. Шамакы рајонундакы В. И. Ленин адына, Сабир адына совхозларын кәнд типли гәсәбәләри, Исмајылы рајонундакы Дијаллы кәнди јахынлығында ејни адлы гәсәбә план әсәсиндә салынмышдыр.

һәјәтләр

Ширванда һәјәтләр ики әсас бөлмәјә ајрылыр:

1. Мәшшәт бөлмәси; 2. Тәсәррүфат-әкин бөлмәси.

Мәшшәт бөлмәсинә јашајыш бинасы, тәсәррүфат тикилидәри вә истәһсал мәшшәт ишләринин ичра едилдији «ешик» дахилдир. Бәзән буна «иншаат бөлмәси» дә дејилир. Иншаат бөлмәсинин тутдуғу мөвгәјә көрә Ширван һәјәтләри мұхтәлиф сәңијјә дашыјыр. Характерик һәјәт нөвләриндән бири бундан ибарәтдир ки, иншаат бөлмәси һәјәтин бир тәрәфини, адәтән күчә сәмтини тәшкил едир. Бу һалда јашајыш вә тәсәррүфат бинасынын арха дивары ејни заманда күчә барысыны әвәз едир. Кечмишдә варлы кәндиләрин һәјәтиндә јашајыш бинасы күчә барысындан хејли аралы олурду. Кәсәб аиләләр исә изафи хәрчә јол вермәмәк мөсәдилә јашајыш вә тәсәррүфат биналарынын арха диварларындан ејни заманда күчә барысы кими истифадә едирдиләр. Игтисади чәһәтдән әлверишли олан бу гәјдаја инди дә әмәл олундуғу нәзәрә чарпыр. Бир гәјда олараг, белә һәјәтләрдә евин сәмти күчәјә дејил, һәјәтә олур. һәјәтә дахил олмаг үчүн евин бир тәрәфиндән јол (гапы, дарваза) гојулур. Бәзән һәјәтә кириш јашајыш еви илә тәсәррүфат бинасынын арасындан олур. Бу тип һәјәтләрдә мәшшәт бөлмәси илә јашыллыг бөлмәси арасында чәпәр, тапан³⁴ вә јахуд чубуг һөрмәдән ибарәт аракәсмә олур. Бу тип һәјәт торпаг фондундан сәмәрәли истифадә едилмәсинә имкан јаратдығындан даһа кениш јайылмышдыр. Лакин Ширванда иншаат бөлмәсинин һәјәтин мұхтәлиф сәмтини, о чүмләдән онун мәркәзини тәшкил етмәси һалларына да тәсадүф едилир.

Мәшшәт бөлмәсинин хејли һиссәсини тутан ешик чох вахт јашајыш бинасынын гаршысында јерләшир. һәјәтин тәсәррүфат-әкин бөлмәси илә ејван арасында орта мөвгә тутан ешик јәј заманы «ачыг мәтбәх» кими истифадә олунур. Оксәр һалларда тәндирхана вә очаг бурада јерләшир. Аран кәндләрин-

³³ М. В. Витов. Формы поселений. «Краткие сообщения Института этнографии АН СССР» (буидан сонракы сәһифәләрдә: КСИЭ), 29-чу бур., 1958, сәһ. 37.

³⁴ һәјәтин бөлмәләрини «тапан» васитәсилә ајырма үсүлу аран кәндләриндә кениш јайылмышдыр.

дә ешини кәнарында басдырылмыш тут агачы вә јахуд мејнә наситәсилә оңуи үзәриндә кәлкәлик јарадылыр.

Бағчылығын кениш ишшиаф етдији бир сыра кәндләрдә тәсәррүфат-әкин бөлмәси ејванә битишик олур. Бу һалда ешик евин һәјәт гапысына јахын тәрәфиндә јерләшир.

Ширван әразисинин шагули зоналлыг хүсусијјәтиндән асылы оларат, һәјәтин тәсәррүфат-әкин бөлмәси мүхтәлиф сәчиј-лә даишмишидыр. Дәмјә әкинчилијинин интишар етдији кәндләрән фәрғли оларат, ағсувар кәндләрдә һәјәтләрин јашыллыг бөлмәси мејвә бағындан вә тәрәвәз-бостан әкинни саһәсиндән ибарәт олур.

Етнографик материаллар кәстәрир ки, инди олдуғу кими, кечмишдә дә һәр бир аиләнин өзүнә мәхсүс ајрыча һәјәти олмушдур. Икки-үч аиләнин бир һәјәтдә јерләшмәси фактына, һәтта шәһәр типли мәскәнләрдә дә тәсадүф олунмурду. Узун мүддәт биркә јашамыш гоһумлар арасында паразылыг баш вердикдә, һәр бир аиләнин һәјәти хүсуси мәрз илә бир-бириндән ајрылырды.

Игилабдан әввәл Ширванда кәндли һәјәтләри нәнкии форма чәһәтиндән, һабелә һәчм е'тибарилә дә мүхтәлиф олмушдур. Белә ки, һәјәт саһибинин иғтисади вәзијјәтиндән вә тәсәррүфат мәншәтинлән асылы оларат онларын бөјүклүјү мүхтәлиф иди. Варлыларын тәсәррүфаты бөјүк олдуғундан һәјәтләри дә касыбларыныкына нисбәтән кениш саһә тутурду. Кәндли һәјәтләри тәкчә ичтимаи тәбәғәләрин мөвгејинә кәрә дејил, Ширванын шагули зоналлыг вәзијјәтинә кәрә дә бир-бириндән фәрғләширди. Белә ки, лаг кәндләринә нисбәтән аран вә дағәтәји мәскәнләрдә јарарлы торпаг саһәсинин болдуғу һәјәтләрин нисбәтән кениш олмасына тә'сир кәстәрмишидыр. Һәјәтләрин һәчм е'тибарилә мүхтәлиф олмасында әһалинин тәсәррүфат мәншәти дә бөјүк рол ојнамышдыр. Әкинчилик вә малдарлыгла мәшғул олан аран кәндләринә нисбәтән Дағлыг Ширванда кустар сәнәткарларын (тохучу, мискәр, дәмичи вә с.) һәјәти хејли кичикдир. Тәсәррүфат мәншәти нәнкии һәјәтләрин һәчминә, һабелә онларын характеринә дә тә'сир кәстәрмишидыр. Бир гәјдә оларат, малдарлыгла мәшғул олан кәндли аиләләринин һәјәтиндә јашыллыг бөлмәси олмурду. Бу сәбәбдән дә чох вахт белә һәјәтләрин әтрафына чәпәр вә јахуд бары чәкилмирди. Белә һәјәтләрдә мәншәт бөлмәси нисбәтән кениш саһәни әһатә едирди. Чүнки малдарлыг тәсәррүфаты төвлә, ағыл, банистан, күз, көјәбахан, саманлыг, гурамыг, галвар вә с. тәсәррүфат тикилдиләринин олмасына тәвәб едирди. Бунун әкәсинә, барамачылыгла мәшғул олан кәндли һәјәтләриндә јашыллыг бөлмәси, хүсусән тут бағы мәншәт бөлмәсинә нисбәтән хејли кениш саһәни тутурду.

Азәрбајҹанын диҹкәр етнографик зоналарында олдуғу кими, јашајыш биначынын әтрафына һасар чәкилмәси Ширван һә-

јәтләринин дә характерик хүсусијјәтини тәшкил едир. Бир гәјдә оларат, Ширван евләринин бахар сәмти билаваситә күчәјә дејил, һәјәтә тәрәф олур. Бунун сәбәби, һәр шәјдән әввәл, иҹгилабдан әввәлки мәншәт тәрәи илә изаһ едилир. Јашајыш биначынын һәјәт дахилиндә гапалы вәзијјәт алмасында кечмиш әдәб нормаларынын да мӯјәјән тә'сиринә нәзәрә чарлыр. Евин бахарынын һәјәтә ачылмасы һәмчыннин күчәдән тоз-торпағын мәнзилә дахил олмасынын гаршысыны алыр. Көрүнүр, бу сәбәбдән дә һәммин ән'әнә бу күн дә Ширванда давам етдилирди.

Һәјәтләрин әтрафына һасар (чәпәр, бары вә с.) чәкилмәси мӯһафизә вә мүдафиә мӯлаһизәләриндән ирәли кәлмишидыр. Бу мән'надә һәјәтин һасарланмасына узак кечмишә хас олан бир факт кими баһмаг лазымдыр. Хүсуси мӯлкијјәтин һәким рол ојнадыгы кечмиш заманларда варлылар өз һәјәтләринин әтрафына чох һүндүр һасар чәкдирдиләр.

Ширванда һасарларын мүхтәлиф нөвү гәјдә алынмышдыр. Дағ кәндләриндә һәјәтләрин әтрафына даш бары чәкилирди. «Дағгура» адланан белә барыны баһна дејил, һәр кәс өзү һәјәтләрдә. Дағәтәји кәндләрдә һәјәтләрин әтрафына гаратикан, бөјүртикан, көјәм шахы вә ағач будағларындан дүзәлдилмиш чәпәр чәкилирди. Ширван чәпәрләринин пәјалы, тирли, хәндәкли вә с. кими мүхтәлиф нөвләринә тәсадүф олунур. Ағач будағларындан дүзәлдилмиш тирли чәпәр ән чох мәншәтлик сәһәләрдән кәндләрдә (Диғаллы, Чүлҹан, Талыстан, Миҹан, Галынчаг, Топчу вә б.) гәјдә алынмышдыр.

Ширванын дағәтәји кәндләриндә бә'зән гарышыг типли чәпәрләрә дә тәсадүф олунурду. Белә ки, чәпәрин ашағысы даш һөркүдән, үстү исә гаратикан, бөјүртикан, көјәм шахы вә јахуд ағач будағындан дүзәлдилир.

Ширванын аран кәндләриндә ғамыш әсас ишәат материлы олдуғундан, бурада һасар дүзәлтмәк үчүн ғамыш вә гарыдан кениш истифадә олунурду. Бу мәғсәдлә ғырылмыш ғамышдан әввәлчә «тапан» дүзәлдилдиләр. Тапанын мөһкәм олмасы үчүн ғамыш ғомларынын башыны чәп вәзијјәтдә әјәрәк хүсуси гәјдәдә бир-биринә кечирдиләр.

Бә'зән чәпәр битили гарыдан да дүзәлдилди. Бу мәғсәдлә март ајында кәсипмиш гарыны кәндәлән вәзијјәтдә һәјәтин кәнары бөјүнчә јумшаг торпаг үзәринә узадыб үстүнү торпаглајырдылар. Торпага кәк санчымыш гаргы бугууларындан тәдричән будағлар көјәриб ғалхырды. Көһнә чәпәрин арасындан бөј атан һәммин будағлар бир мүддәтдән сонра сых чәпәр һалына дүшүрдү.

Аран кәндләриндә мөһрә вә чиј кәрпичдән һөрүлмүш һасарларда дә тәсадүф олунур.

Һәјәтләрин мүнһүм елементләриндән олан кириш јолунун һәли чәһәтиндән Ширван зонасы марағлы етнографик материаллар верир.

Һәр төрәфдән һасарла әһәтә олунмуш һәјәтин әтраф илә әләгәси әксәр һалларда «дарваза» вә јахуд «алагапы» вәситилә һәјәтә кечириллир. Тахтадан дүзәлдилмиш алагапы ики ләјдән һибәрәт олур вә һәңчәмә вәситәси илә чәрчивәдән асылыр. Һәјәт гапысы јүклү араба кечә биләчәк гәдәр енли вә һүндүр дүзәлдиллир. Адамларын кедиб-кәлмәси үчүн онун бир тајы үзәриндә кичик гапы дүзәлдиллир вә үстүндән «таггыл-баб»³⁵ асылыр. Јерди усталар төрәфиндән һазырланан таггыл-бабларын мүхтәлиф нөвләри гејдә алынмышдыр. Јүксәк зөвгәлә һазырланмыш јарашыгы таггылбаблар һәм дә бир нөв алагапынын бәдһи тәртибатыны тамамлајыр.

Ширван кәндләриндә дарвазаларын мүхтәлиф нөвү ашкар едилмишдир. Буларын ичиндә Галынчаг, Мичан вә Көјтәпә кәндләриндә гејдә алынмыш «асма дарвазалар» хүсуси јер тур.

Ширванын бә'зи кәндләриндә (Көјләр, Гушчу, Чаған, Сүндү, Чуханлы вә б.) дарваза ағачдан дејил, дашдан јонулу дүзәлдиллирди.

Евләр

Ширван евләринин зәманәмизә гәдәр кәлиб чатан нүмунәләри узаг әсрләрин иншаат ән'әнәләрини өзүндә сахламышдыр. Тәбии-чографи парантин мүхтәлифлији, ичтимаи-ијтисади инкишафын ләнк сүр'әти бурада бир сыра арханк ев типләринин узун мүддәт галмасына сәбәб олмушдур.

Мүхтәлиф ев типләринин формалашмасында иншаат материалы илә јанашы, әһалинин тәсәррүфат мәишәти вә бунунла бағлы олан евтикмә ән'әнәси дә мүнһүм рол ојнамышдыр. Тәдгиг олунан әразидә ев типләринин јаранмасында Азәрбајҗанын диқәр етнографик зоналарынын, һабелә гоншу халqlарын мүәјјән тәсири олмушдур.

Мөвчуд јашајыш биначлары фондунун нәзәрдән кечирилмәси көстәрир ки, мадди-техники имканларын мөһдуд олдуғу иерантидә халг м'марлары јерли иншаат материалларыннан мөһарәтлә истифадә едәрәк, әһалинин мәдәни-мәишәт тәләбләрини ләјјигинчә тә'мин едән ев нүмунәләри јаратмышлар.

Ев типләри. Халг јашајыш биначларынын тәснифаты мәсәләси Азәрбајҗан етнографиясында аз тәдгиг олунмуш сәһәләрдәлир.

Загафгазија халqlарынын ән'әнәви ев типләриндән бәһс едән тәдгигатчылар: О. Јеветски³⁶, И. И. Пантјухов³⁷, Г. Т. Га-

рагашлы³⁸, М. Н. Нәсирли³⁹, В. П. Кобычев⁴⁰, А. В. Сәркисов⁴¹, Ә. В. Саламзadə вә А. А. Садыгзadə⁴² јашајыш биначларыны мүхтәлиф әламәтләр әсасында тәсниф етмишләр⁴³.

Әһалинин мәишәт тәрзинә көрә XIX әср Ширван евләри ики група бөлүнүр:

А. Отураг әһалијә мөхсус даими, сабит евләр;

Б. Елатлара мөхсус мүвәггәти, сәјјар евләр.

Биринчи груп евләрин бир сыра типләри јаранмышдыр. Иншаат техникасы вә тикитни материалы чәһәтиндән бир-бириндән фәргләнән бу ев типләринин ел арасында мүхтәлиф адларына тәсадүф олунур. Мәсәлән, иншаат материалына көрә фәргләнән ағач евләр—«бағдаты», гаргы евләр—«човустан», јахуд «гом ев», кил-саман евләр—«дахал» адланыр.

Дамын гурулушу чәһәтиндән Ширван евләри јасты дамы —«дахал», балыг-бели—«ширвани» («салјани») вә чатма дамы олмагла үч нөвә ајрылыр⁴⁴.

Чатма дамыләр өртүк материалына (авар, кирәмнт, тахтапуш, тәнәкә вә с.) көрә бир-бириндән фәргләнлирди. Чатма, дамыләр, һәмчинин, ики јамачлы—«салјани» вә дөрдјамачлы—«гајтарма» олмагла ики формада тәсадүф едир.

Отураг әһалијә мөхсус евләр һүндүрлүк бахымындан да тәсниф олунур. Бу принцип әсасында евләр «батыг» (күһүл, газма, јарымгазма) вә «јерүстү» олмагла ики нөвә ајрылыр.

Ширванын јерүстү евләри: 1) бирмөртәбәли; 2) күрсүлү; 3) ики вә надир һалда үч мөртәбәли олурду.

Арханк ев типләри олан күһүл, газма (I табло) вә јарымгазма тәдгиг олунан дөврдә артыг Ширванда јашајыш әһмијјәтини итириб тәсәррүфат биначына чеврилмишди⁴⁵. Гәдим ев типләринин тәсәррүфат мәгсәди илә истифадә олунмасы

³⁵ Г. Т. Гарагашлы. Көстәрилән әсәри, сәһ. 57—105.

³⁶ М. Н. Нәсирли. Сельское поселение и крестьянские жилища Нахичеванской АССР, Баку, 1959, сәһ. 77—91.

³⁷ В. П. Кобычев. Крестьянские жилища народов Азербайджана в XIX в., КСИЭ АН СССР, II бүрахылыш, М.-Л., 1962, сәһ. 5.

³⁸ А. В. Сәркисов. Архитектура народного жилища нагорных районов Азербайджана, «Архитектура Азербайджана», Баку, 1952, сәһ. 565.

³⁹ А. А. Садыгзadə. Архитектура сельских жилищ домов в северо-восточных нагорных районах Азербайджанской ССР, М., 1956; һәмчинин бах: Ә. В. Саламзadə, Ә. Ә. Садыгзadə, XVIII—XIX әсрләрдә Азәрбајҗанда јашајыш биначлары, Баку, 1961, сәһ. 47.

⁴⁰ Бу барадә әтрафлы мә'лумат алмаг үчүн бах: А. Н. Мустафајев, XIX әср Ширван евләринин тәснифинә даир, «Азәрб. ССР ЕА Мә'рузәләри», 1968, № 5.

⁴¹ Азәрбајҗанын башга зоналарында гејдә алынмыш пирамидал формалы дамылара («гагарадам») Ширванда тәсадүф олунмамышдыр.

⁴² Ширванын гәдим ев типлари барадә әтрафлы мә'лумат алмаг үчүн бах: А. Н. Мустафајев. Гобустанда гәдим ев типн—күһүл һаггында, «Азәрбајҗан ССР ЕА Хәбәрләри» (Тарих, фәлсәфә вә һүгүҗ сәријасы), 1970, № 3—4, сәһ. 188—196.

³⁵ Таггылбаб—әрәбчә طاق дөјәчләмәк вә باب гапы сөзләриндән әмәлә кәлиб «гапы дөјәчләјән» мә'насыны верир. Бах: Арабско-русский словарь, М., 1962.

³⁶ О. Еветский. Статистическое описание Закавказского края, СПб., 1835, сәһ. 46—47.

³⁷ И. И. Пантјухов. О пещерных и позднейших жилищах на Кавказе, Тифлис, 1896, сәһ. 102.

факты этнографик әдәбијатда дәфәләрлә гејд едилмишдир⁴⁶. Арханк ев типләринин узун мүддәт әһалинин мәишәтиндә галмасынын сәбәби ичтимаи-иғтисади керилик, хусусилә мәһсулдар гүввәләрин ләнк инкишафы, феодал ара мұһарибәләри нәтичәсиндә әһалинин јохсуллашыб тагәтдән дүшмәси, өлкәнин мәдәни-тичарәт мәркәзләри илә нәглијјат әлағәләринин зәнф олмасы вә с. амирләрдә изаһ олунур. Бу чәһәтдән Ширван мұтәсәналы тәкил етмирдн.

Бундан башга, јерүстү евләр отағларын дүзүлүш гәјдасына (тәк чәркәли, ики чәркәли) вә сајына кәрә (биротағлы, икнотағлы, чохотағлы) фәргләнирләр.

Ширванын әнәзнви икнәри план чәһәтиндән «кәллаји», «гоша кәллаји», «дүздәмә» олмағла мұхтәлиф вариантда тәсадүф олунур.

Елат евләри «алачыг», «чома», «дәјә», «мухур», «дүнүклү ев», «гаракечә» вә с. адларла кечмишдә тәкчә Ширванда дејил, Азәрбајчанын бир сыра зоналарында да кениш јайылмышды.

Һазырда тәсәррүфат мәсәди илә ишләнән газмалардан әввәлләр јашајыш еви кими истифадә олунмушдур.

Газма садә ишпаат техникасына малнк олдуғундан, ону уста дејил, һәр кәс өзү тикирди. Чох әһмәт тәләб едән ишләр (чааланы газылмасы, орта тирин галдырылмасы, ағач материалларынын һазырланмасы вә дашынымасы) исә јахын гоһум вә гоишуларын көмәји илә көрүлүрдү.

Етнографик материаллар газма типли евләрин узун инкишаф процесн кечирдијини көстәрир. Хусусән, һөркү техникасынын мұһүм элемент кими газма ишпаатына дахил олмасы онун сонракы инкишафына, бәләликлә дә јер сәтһинә доғру јухары галхмасына имкан вермишдир. XIX әсрин 30-чу илләринә анд бир мәлүматда Ширван евләриндә диварларын јарыја гадәр торпанын алтында, јарыдан јухары исә јерин үстүндә олдуғу хәбәр верилр⁴⁷. Бу фактан ајдын олур ки, газмалар евләринин сонракы инкишаф мәрһәләсини јарымгазма формасында тәзаһүр етдиришидир. Мәишәт раһатлығы бахымындан буларын арасында әсаслы бир фәрг мұшаһидә олунмурду. Меһмарлыг чәһәтинә кәлдикдә исә јарымгазмада бир сыра әләвә ишпаат элементләрн (һөркүлү дивар, пәнчәрә ачырыммы, чамахатан, тахча, чардаг вә с.) мејдана кәлир. Ишыгы олмасы, күнәш радиасијасынын боллуғу, рүтүбәтин азал-

масы, мәнзилин тәсәррүфат бөлмәсинин мәишәт бөлмәсиндән ајрылмасы вә с. чәһәтиндән јарымгазманын мејдана кәлмәси ев ишпааты тәчрүбәсиндә мүтәрәгги һал һесаб едилр.

Мәһсулдар гүввәләрин инкишафы вә бунун нәтичәсиндә ишпаат техникасынын тәкмилләшмәси сајәсиндә сонралар јарымгазма типли евләр «шрванн», «салјани», «бағдаты», «дахал», «човустан» вә б. адларла мәлүм олан јерүстү ев типләринин формалашмасына тәкан вермишдир.

Ширван еразисинин тикинти материалы имканларындан, әһалинин мәишәт тәрзиндән, һабелә јерли евтикмә әнәнәләриндән асылы оларағ гејд едилән ев типләринин јайылма ареалы мұхтәлиф олмушдур «Човустан» вә «салјани» евләр, башлыча оларағ, ғамышлығла зәккин олан Ширван дүзүндә, «бағдаты» евләр мөшәттрафы кәндләрдә, «дахал» евләр исә дағәтәји кәндләрдә кениш јайылмышдыр.

Човустан Ширванын аран кәндләриндә «гом ев», «гаргы ев», «ғамыш ев», «тапан ев» вә башга адларла мәлүмдур. Бу тип евләрин мејдана кәлмәси ишпаат имканларынын мәһдуд олдуғу бир шәрантдә әһалинин јерли тикинти материалларындан бачарыгла истифадә етдијини көстәрир. Човустанын диварлары, дамы, һәтта бәзән ғапсыда да ғарғыдан дүзәлдилрди. Онын диварлары «тапан» вә ја «гом» үсулу илә һазырланырды.

Човустан тапан үсулу илә тикилдикдә онун дөврәси бојунча басдырылмыш дирәкләрә дөрд әдәд кәндәлән зола, јахуд гаргы бәнд едилрди. Онырын арасы гаргы илә һөрүлдүкдән сонра һәр ики тәрәфдән палчыгла суванырды.

Човустан гом үсулу илә тикилдикдә дирәкләрин һәр ики тәрәфинә дөрд јердән гоша вәзијјәтдә кәндәлән ағач бәнд едилр, сонра онырын аралары гаргы гомлары илә долдурулурду. Адәтән, биринчи гом дирәјә, сонракы гомлар исә бир-биринә сыйрыгла бағланырды. Бу гәјда илә човустанын јанлары һазыр олдуғдан сонра һәр ики тәрәфдән сувағланырды. Гом үсулу ән чох ғыш еви кими истифадә едилән човустанда тәтбиғ олунурду.

Човустанын дамыны тикмәк үчүн јан вә орта дирәкләрин үзәринә тир дүзүр, үстүнү әввәлчә гаргы илә дөшәјир, сонра исә авар төкүб үзәринә «шиләсәр» адланан кил мала чәкирдиләр⁴⁸.

Човустан XIX әсрдә Ширванын аран кәндләриндә јашајыш әһәмијјәтини һалә дә итирмәмишдн⁴⁹. О. тәкчә Ширванда дејил, Гарабағ зонасында да кениш јайылмышды⁵⁰.

⁴⁶ Бу мәлүматы Нөвчү кәнд сәкипләри Әбил Хәлил оғлу Рәһимәв вә Умуд Мәһид оғлу Һәмидов вермишләр.

⁴⁷ Н. Дубровин. Көстәрилән әсәри. I чилд. II китаб, сәһ. 354.

⁴⁸ Я. А. Рустамоу. О поселении и крестьянском жилище азербайджанцев Карабахской зоны. Бах: Азәрбајжан этнографик мәчмүәси, II бур., Бақы, 1966, сәһ. 121—122.

⁴⁶ Н. Н. Харузин. История развития жилищ у кочевых и полукочевых тюркских и монгольских народностей России, М., 1896, сәһ. 4.

⁴⁷ В. Леккобытов. Көстәрилән әсәри, бах: ОРВЗК, III һисә, СПб., 1836, сәһ. 87; Ю. А. Гагемейстер. Новые очерки Закавказья, СПб., 1848, сәһ. 136; Н. Ф. Дубровин. Көстәрилән әсәри, I чилд. II китаб, СПб., 1871, сәһ. 354; М. Н. Әфәндијев. Көстәрилән әсәри, бах: СМОМПК, 29-чу бур., сәһ. 57.

Салјани евләр башлыча оларак Ширван дүзү, гисмән исе Гобустан кәндләрində јајылмышдыр. Оригинал дам өртүјүнә вә севјана малик олмасы бу тип евләрин мүнһүм хусусијјәтини тәшкил едир. Дам өртүјү чәһәтиндән «ширвани» евләрлә охшарлығ тәшкил етсәләр дә, дамын диклик дәрәчәсинә көрә ондан фәргләнирди. Салјани евләрдә дамын јамачлары хејли дик олурду. Бу мәгсәдлә белә евләрин кәллә диварлары чардағ јериндән башлајарағ үчбучағ формасында һөрүлүб 2—2,5 м һүндүрлүјә галдырылырды.

Дүзбучағлы планда тикилән салјани евләрдә, бир гәјда оларак, севјан⁶¹ евин кәлләсиндә, чәнуб-шәрг истигамәтиндә дүзәддилирди. Бунун сәбәби исе ғызмар күнәш шүәсындан дүзкүн муһафизә олунмағ мүлаһизәси илә изаһ олунур. Бу евләрдә ғаны севјана, пәнчәрә исе һәјәтә бахырды. Бу евләрин мүнһүм иншаат хусусијјәтләриндән бири дә онларын таваны сиз олмасыдыр. Һәм евдә, Һәм дә севјанда дамын дөһәмәси таваны әвәз едирди. Кәллә диварларын үзәриндә дајанан ана тирин бир учу севјана доғру хејли ғабаға чыхарылмағла онун үзәриндә севјан дамы тикилирди. Бу мәгсәдлә ана тирин учу севјанын ғашыны тәшкил едән хусуси «кәтил» үзәриндә гојулуш «дирсәк көтүјү»нүн башында дурурду. Кәтилин бир учу севјанын јан дивары үзәриндә, дикәр учу исе севјан сүтүнүн башында дајанырды.

Салјани евләрин сәчијјәви хусусијјәтләриндән бири дә «сәлим» ағачына малик олмасыдыр. Дамын бүтүн ағырлығы «сәлим» ағачынын үзәринә дүшүрдү. Она көрә дә евин тән ортасында көндәлән вәзијјәтдә узадылмыш «сәлим» ағачынын учлары јан диварын кәтилләри үзәриндә дајанмасына бахмајарағ, онун алтына тән ортадан дирәк вурулурду. Бир гәјда оларак, бу тип евләрдә чардағ ана тир үзәриндә гурулурду. Ана тирин ағырлығы мәркәзи исе «сәлим» ағачынын үстүнә дүшүрдү. Она көрә дә ана тир илә «сәлим» арасына «голтуғалты» адлапан кодәк дирәкчә гојулурду. Белә тип евләрин дамы бәзән гоша тирли олурду. Бу һалда дирсәк вә голтуғалты да гоша ишләнирди.

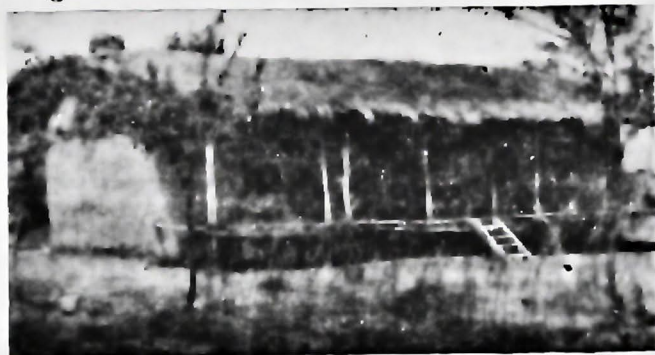
Ширвани типли евләр чардағы әвәз едән ики тәрәфә манли хусуси дам өртүјү илә сәчијјәлән⁶². Бу евләрин дамы балығбелли формасында олмағла салјани евләрин чатма дамларындан фәргләнирди. Ширвани евләрин дамы ана тир үзәриндә гурулса да, хејли алчағ олурду. Бу мәгсәдлә ана тир кәллә

⁶¹ Марағлы чәһәтдир ки, Салјани типли евләр үчүн сәчијјәви олан бу элемент «севјан» дејил, «севјан» адланыр. Һәм дә севјандан фәргли оларак о, евин периметри бојунча дејил, онун кәлләсиндә дүзәддилирди.

⁶² Ширвани типли евләр Азәрбајҗанын дикәр этнографик зоналарында да гәјдә алынмышдыр. Бах: Г. Т. Гараґашилы. Көстәрилән әсәри, сәһ. 96; Гарабағ зонасында бу тип јашајыш бинасы «һамбалалы ев» ады илә мәлүмдур. Бах: Ј. Ә. Рүстәмов. Көстәрилән әсәри, сәһ. 124.

диварларын үзәринә галдырылдыңдан сонра онун үзәринә һәр ики тәрәфә манли вәзијјәтдә пәрди дөшәнирди. Ширвани евләрин дамында «сәлим» ағачы ишләнмәдији ки, онларын севјаны кәлләдә дејил, евин узунлуғу бојунча дүзәддилирди. Бу евләр, адәтән, дашдан тикилирди.

Дағ вә дағәтәји кәндләрдә кениш јајылмыш јасты дамы, даи һөркүлү алчағ евләр *дахал* адланыр. А. Гарашарлы сабиг Ағдам гәзасынын Ағчабәди кәндиндән бәһс едәркән, дахалы

1-чи шәкил. а—Ширвани вә б—Бағдаты евлөр.

гамышдан тикилиб суваг чәкилмиш дөрдкүнч формалы ев кими тәгдим едир⁵³.

Дағлыг Ширванын иглим шәранти дахал евләрин ясты дамына чидди тә'сир көстәрмишдир. Сују сыздырмамаг үчүн дамын үстү 70—80 см галынлығында торпагла өртүлдү. Она көрә дә дам милләри хејли јоғун вә мөһкәм олмагдан башга һәм дә чох сых дүзүлдү. Дахал евләрдә гапы вә пәнчәрә ачырымлары кичик олурду.

Бағдаты евләр башлыча олараг Хорасо дүзәнлијиндә вә Шамакы јайласындакы кәндләрдә кениш јайылмышдыр. Белә евләр хырда ағач јармачаларындан тикилирди⁵⁴.

Ширванын диқәр ән'әнәви ев типләри кими, бағдаты евләр дә дүзбучағлы планда тикилирди. Евин дөврәси бојунча басыдырылмыш диқәкләрин һәр ики үзүнә 1 м узунлуғунда ағач јармачалары бәнд едилір вә онларын арасы хырда даш, кәсәк, гыхмыг, торпаг вә с. илә долдурулурду. Евләрин ясты дамы тикилиб гуртардыгдан сонра онун диварлары һәр ики тәрәфдән палчыгла суванырды.

Гејд олуан ев типләринин башлыча мәшһәт хусусијәти, әксәр һалларда тәкјерләшкәли олмасындадыр. Н. Дубровин XIX әср Ширван евләриндән бәһс едәркән јазмышдыр: «Белә

евләр әксәр һалларда чох бөјүк әплә вә бүтүн әмлак јерләшә билән тәк отагдан ибарәт олур»⁵⁵. Бу тип евләрин тәк отагдан ибарәт олдуғуну В. Легкобытов да хәбәр верир⁵⁶.

Ширван елатларынын әсас јашајыш еви алачыг олмушдур. Ширванда белә евләрин «гаракечә» вә «дүннүклү ев» ады илә ики тип и гејдә алынмышдыр.

Гаракечә кәнары кирдә шәклә дүшмүш дүзбучағлы, дүннүклү ев исе даирәви планда тикилирди. Гаракечәнин чубуглары бир-бири илә чал-чарпаз вәзијјәтдә кәсиндији һалта, дүннүклү евин чубуглары хусуси сағанаг⁵⁷ васитәсилә башбаша чатылырды.

Гаракечә јай вә ғыш еви⁵⁸ олмагла ики чүр тикилирди.

Һәр ики һалда әсас иншаат материалы чубуг, кечә вә чыгдан⁵⁹ ибарәт олурду. Гаракечә чубугу ән чох вәләс вә дәнлә ағачларындан, һадир һалларда исе ағчагајын ағачындан һазырланырды. Гаракечә чубуглары өлчүләринә вә дашыдыгла-ры вәзифәјә көрә фәргләннрдилар:

1. Јан (чешмә) чубугу—һәр тәрәфдә 12—14 әдәд; һәзик вә кәдәк олурду.

2. Чәм чубугу—һәр тәрәфдә бир чүт; јоғун вә узун олурду.

3. Дал чубугу—10—11 әдәд; һисбәтән узун олурду. Бу-ларын арасында бир чүт бел чубугу даһа јоғун олурду.

4. Габаг чубугу—10—11 әдәд; булардан гапы чубуглары һисбәтән јоғун олурду.

Раһат јер сечилдикдән сонра евин әтрафыны көзәја-ры мү-әјжән едәрәк мыхча илә деширдилар. Торпаг нәм олдуғда чубугларын гәдләнмиш учу бирбаша јерә санчылырды. Әввәлчә јан чубуглары, сонра исе чәм чубуглары бастырылырды. Чәм чубугларыны әјиб учларыны бир-биринә «бадаг» етдикдән сонра онлары јан чубугларынын һәр биринә әјрчәкә бағлајырдылар. Чәм чубуглары тәхминән чығын башы илә ејни сәвиј-јәдә дајанырды. Бундан сонра јан чубуглары әјилирди. Бу мәгсәдлә илкәк бағланмыш сичими сијиртмә вәзијјәтдә чубуга кечирәрәк һача ағачла јухары галдырырдылар. Бу вахт бир һәфәр арха тәрәфдән јан чубугуну тутуб кери дартыр, икинчи адам исе кәндири еһмәлчә чәкмәклә чубугу әјирди.

⁵³ Н. Дубровин. Көстәрилән әсәри, I чилд, II китаб, сәһ. 354.

⁵⁶ В. Легкобытов. Көстәрилән әсәри, бах: ОРВЗК, III һисса, сәһ. 87.

⁵⁷ Азәрбајҗанын гәрб зонасында буна «чәмбәр» дејилр.

⁵⁸ Ғыш евинә бәзән «дәкә», јахуд «дәјә» дә дејилрди. Марағлы һал-дир ки, «дәјә» сөзү сахурлар арасында «ғыш еви» мәһасында иһләнир. Бах: Народы Кавказа, I чилд, М., 1960, сәһ. 550; Азәрбајҗанын диқәр этнографик зоналарында, мәсәлән, Гәзихда «дәјә» алачығын бир пөвүнә дејилр. Ширванда исе иһәк гурду бастәмәк мәгсәди илә тикилмиш күм дә «дәјә» алачығы.

⁵⁹ Чыг—ағачынын кәнарына тутмаг үчүн хусуси гәјдәдә һөрүлмүш гарғыја дејилр. Чох еһтимал ки, «алачыг» термини дә бу сөздән дүзәл-мишдир.

2-чи шәкил. Алачыг.

⁵⁴ А. Карашарлы. Санитарно-бытовые очерки азербайджанской провинции. «Изв. ООИАН», 1928, № 6, сәһ. 50.

⁵⁵ Бу тип евләрә Азәрбајҗанын диқәр этнографик зоналарында да тәсадуф едилір. Г. Т. Гарагашлы әјрымлар арасында ону «чымыг ев» ады илә гејдә алымышдыр. Бах: Онун көстәрилән әсәри, сәһ. 101; М. Н. Нәсирли бу тип евләрә Шәки-Зәнгәдә зонасында тәсадуф едилдијини хәбәр верир, Бах: Азәрб. ССР ЕА ТНКА, ф. 1, с. 14, шһ 6198.

Ејни гајда илэ габаг-гаршы дуран јан чубугларынын һәр бири әјлиб бир-биринэ багланьды. Гочаларын дедијинэ көрө, кечмишдэ бөјүк алачыгын чубугларыны әјиб багламаг үчүн дөвө вә јахүд чулланмыш атдан истифаде едирмишләр⁶⁰. Бундан сонра онун әтрафына 3 әдәд чыг чәкирдиләр⁶¹. Јај алачыгында бә'зән чыгын бир учу гапыны әвәз едирди.

Әксәр һалларда гаракечәнин гапысыны өн тәрәфдән, һадир һалларда исе јандан гојурдулар. Адәтән, онун јөнү күнчыхан тәрәфә бахьды. Һадир һалларда, хусусилә оба гузејлә јерләшдикдә гаракечәнин бахар сәмти күнбатана олурду. Халг тәчрүбәсиндә гәрб тәрәф хошакәлмәз һесаб олунурду. Чүнки Күнәш зенит нөгтәсини кечдикдән сонра гәрб сәмтинин «дөјәкләјир» вә нәтичәдә евин ичи хәфә (бүркү) олурду.

Ширван елатлары гаракечәнин үстүнә 10—12 әдәд кечә гәлиби салырдылар. Дүннүклү евдән фәргли олараг, гаракечәнин гәлибләри дүзбучаглы вә квадрат формада һазырланьды.

Кечмишдә Ширвандә гәлиб хусуси пешәкар усталар—һәләчлар тәрәфиндән һазырланьды. Олар өз алатләри илэ оба-оба кәзиб сифаришлә иш көрүрдүләр. Гәлибин јунуну сифаришчи өзү вериди, һәләч јалныз әлмүздү алырды. 3 һәфәр һәләч күндә 4 әдәд гәлиб һазырлаја билирди⁶².

Гыш евиндән фәргли олараг, јај евиндә јан гәлибләрини әтәји чыгын баш тәрәфиндән бир гарыш ашагы дајаньды. Јагыш сујуну чөлә ахытмаг үчүн, бир гајда олараг, гәлибләрини әтәји чыгын үстүндән ашагы салыньды. «Габаг» вә «дал» гәлибләр салындыгдан сонра «бел» гәлибләри өртүлүрдү. Бел гәлибини өртмәк үчүн јан-јана тикилмиш гәлибләрини кәнарларыны ичәри гатлајыр, сонра сичимин учуну онун баш тәрәфинә баглајыб лоғалаглајырдылар. Бу гајда илэ сичим кечәјә доланырды. Кечә лоғалагыны көмәкләшиб гаракечәнин архасына галдырдыгдан сонра сичимин сәрбәст учуну тән ортадан габаг тәрәфә атырдылар. Сичимин дартдыгча, кечә лоғалагы ачыла-ачыла габага кедирди. Бу гајда илэ лоғалагы тамамилә ачыб, онун кәнарыны јан гәлибләринин үстүнә ашырырдылар. Күләк атмасын дејә гәлибин кәнарларындан ағач вә ја даш асырдылар.

⁶⁰ Бу мәлуматы Набур кәндинин сәкинн Әһмәд Оруч оглу Гәдилов вермишди.

⁶¹ Чыгы һәр кәс өзү һазырлајырды. Онун гаргысыны Ширван дүзүндәки батаглы кәндәрдә битән гәмишләтирдән јүк илэ кәтиридиләр. Чыг тохумаг үчүн гаргы томларыны јан-јана дүзүб учларыны бәрәбәр өлчүдә кәсирдиләр. Сонра оилары үч јердән тәк-тәк бир-биринә илэ баглајырдылар. Мөһкәм олмасы вә јарашылы көрүнмәси үчүн бә'зән чәркәләрини арасы «чал-кечир» тохунурду.

⁶² Н. А. А. Белов. Кәстәрилән әсәри, бах: МИЭБГКЗК, VI чилд, II һисә, сәһ. 176.

Гыш еви 30—35 см дәринлијиндә чала үзәриндә гурулурду. Исти олмаг үчүн чыгын архасы одун, лығ вә ја гәмыш илэ басдырылыб әтәји торпагланьды. Бундан әлава, гыш евиндә кечәнин әтәји јерә чатырды⁶³.

Дүннүклү ев форма вә гурулуш е'тибарилә гаракечәдән фәргләнирди. Онун ејни өлчүдә олан чубуглары евин ортасына басдырылмыш дүннүјүн сағанагына кечирилирди. Дүннүјүн топу «лобар»⁶⁴ адланан 5 м узунлуғунда, 15—20 см јоғунлуғунда бир ағача кечирилирди. Вәләс, көјрүш вә ја гарагачдан дүзәлдилән лобарын топа кечән һиссәси хејли картләнирди. Варлы алачыгларында чох вахт лобарын үзәри ојма үсүлү илэ милли нахышларла бәзәдилирди. Пәр васитәсилә топа бәркидилмиш сағанагын үзәриндә чубуг кечирмәк үчүн 24—26 әдәд дешик олурду. Дүннүклү евдә чубугларын мигдары сағанаг дешикләринин сајына бәрәбәр олурду.

Дүннүклү еви тикмәк үчүн лобары алачыгын ортасында басдырдыгдан сонра ондан ејни мәсафә аралыда мыхча илэ чубуг јери ачырдылар. Чубугларын бир учу һәмни дешијә, диһәр учу исе сағанага кечирилирди. Дүннүклү евин ағач һиссәләри гурулуп гуртардыгдан сонра онун әтрафына чыг чәкилир вә үстүнә трапесија формасында кечә гәлибләри салыньды. Евин ортасында очаг галандығындан сағанагын үстү өртүлмүрдү.

XIX әсрин икинчи јарысындан е'тибарән иғтисади вә техникки имканларын артмасы илэ әлағадар олараг, әһалинин мәишәтиндә даһа мүкәммәл ев типләри өзүнәмәхсус јер тутмага башламышдыр. Ширван әһалини арасында «имарәт», «тәзә ев», «ишыглы ев», «ағотаг», «отаглы ев» вә башга адлар алтында мәлүм олан јени тип јашајыш биналары әһалинин о заманкы мәдәни-мәншәт тәләбләринә үјүн кәлирди. Бу тип евләрин башлыча хусусијјәти мәишәт бөлмәләринин чоғалмасындан, иишаат техникасынын мүкәммәллијиндән вә ме'марлыг мәзијјәтләринин артмасындан ибарәтди. Бу тип евләрин тәкәтаглы, чохотаглы, күрсүлү, икимәртәбәли, шәбәкәли вә с. бу кими мүхтәлиф вариантлары јаранмышдыр. Һәтта вахтилә Ширвандә гадын вә киши бөлмәләри бир-бириндән ајры олан *әндәрун-бирун* типли јашајыш бинасынын мөвчудијјәти дә мүәјјән едилмишди⁶⁵.

Иишаат материалы. Ширвандә ән'әнәви иишаат материаллары даш, ағач, кил, кәрпич, әһәнк, гаргы, кечә вә с.-дән ибарәт олмушдур. Ширван әразисинин ајры-ајры күшләриндә тикити материалы имканларындан вә әһалинин тәсәррүфат

⁶³ Бу мәлуматы Чәјирли кәндинин 78 јашлы сәкинн Әһмәд Исмајыл оглу Исмајылов вермишди.

⁶⁴ Газахда буна «сунача» дејилир. Бах М. В. Кулиева. Кибитки на айлагах полукочевых тюрок Казахского уезда. «Изв. ООИАз», 1927, № 5, сәһ. 178.

⁶⁵ Бу тип ев нүмунәси Басгал кәндиндә инди дә галыр.

мәһшәтіндән асылы олараг адлары чәкилән материаллардан мүхтәлиф гәјдада истифаде едилмишдир.

Мәсчид, һамам, көрпү, овдан, карвансара, түрбә, мәгбәрә, гала диварлары вә с. истисна олмагга, иншаат ишиндә кирәнч вә әһәнк демәк олар ки, ишләнмирдн. Доғрудур, Шамаһыда һәлә Х әсрдә евләрнн кирәнч илә тикилдији әрәб мүәллифләри тәрәфиндән хәбәр верилир⁶⁶. Лакин бу, күтләви һал олмамыш вә бу сәбәбдән дә фәрди кәндли евләрннн тикинтисиндә бу материалын ишләнмәсинә аз тәсадуф едиллир.

Дағ кәндләриндә евләр әсасән дашла тикилирди. Ширванн гәдим сакинләрннн иншаат тәчрүбәсиндә дашдан истифаде тарихи ерамыздан чоһ-чоһ әввәлләрә кедиб чыхыр. Хыныслы гәдим јашајыш јериннн ерамыздан әввәл II әсрә аид мәдәни тәбәгәсиндән самангарышыг палчыгла һөрүлмүш даш дивар галыглары ашкар едилмишдир⁶⁷.

Археоложи газынтылар заманы ашкар едилән дивар галыгларынын тәдиги⁶⁸ кәстәрир ки, гәдим тикинтиләрдә әсасән чадашы вә көтүрдаш ишләнмишдир. Кирдиман, Афсу, Пирсаат, Дәвәбатан вә онларын голларыны тәшкил едән чајларын јатагы чадашы илә әһкинди. Бурада һәмчинин дағ јамачларындан истәнилән гәдәр көтүрдаш әлдә етмәк олур. Һөркү ишиндә һәр ики даш нөвү узун мүддәт хам һалда ишләнлимишдир. Сон вахтларә гәдәр тәсәррүфат тикилиләри хам даш илә тикилирди. Лакин Ширван ме'марлығы јонма даш абидәләри илә мөһшүрдур. Ширван кәндләрннн чоһвиң јахынлығында даш мәдәнләри вардыр. Хилә, Бөјүк Чил, Пирәхәмнн, Тава гишлагы, Калаханы, Чил даш, Гүрбанлы, Бәклә, Удулу, Јекаһана, Мәрәзә, Чәмчәмли мәдәнләри узун мүддәт Ширваннн шәһәр вә кәндләрннн тикинтн дашы илә тә'мин етимишдир. Бу мәдәнләрин чоһундан бир нечә нөвдә даш чыхарылырды. Бунунла белә, һәр мәдәннн өз хусусијјәти вар иди. Мәсәлән, һөркү үчүн ән јахшы материал Кәләханы вә Бәклә дашы сајылырды. Сүтун, адәтән, Пирәхәмнн (Сүндү) дашындан дүзәлдилди.

Дашиншләмә сәнәтиннн инкишафында Ширваннн профессинал ме'марлығынын да мүһүм ролу олмушдур. Бунунла әлагәдар олараг, бурада дашјонманын мүхтәлиф үсүллары јаранмишдир. Хамы вурулмуш мәдән дашы балта илә әввәлчә гарачапма, сонра чүммәчәпма едиллир, даһа сонра исә тәвәр-дишәклә дишәнирди. Тикинтн дашынын мүхтәлиф нөвүчүн:

һөркү дашы, бәзәк дашы, сүтун вә с. һазырланмасында Ширван усталары дәрнн тәчрүбәјә малик идиләр. Һөркү үчүн онлар «лај дашы», «кушә дашы» вә «баглама» («дүбәнди») кимн үч чүр даш јонуб дүзәлдилди.

Бәзәк дашы пәрваз, гапы, пәнчәрә, чамахатан, бухары вә башга ме'марлыг үнсүрләрннн бәднн тәртибатында ишләнирди. Хусуси үлкү әсасында, чапма вә дишәмә үсүллары илә јонүлмүш бәзәк дашына төрпү вә јејә илә сығал чәкирди.

Шамаһы, Лаһыч вә Бағсал кимн при мәскәнләрдә күчә вә сәкиларнн, һабелә һәјәтләрнн дөшәмәсиндә сал дашдан истифаде олунмушдур. Сал дашла һәмчинин күрәбәнд дүзәлдилди.

Һөркү ишиндә кәрпич дә мүһүм јер тутурду. Бу мәгсәдлә әсасән бишмиш, гиәмән исә чий кәрпичдән истифаде олунурду. Чий кәрпич хусусиә аран кәндләрннн даһа чоһ ишләнирди.

Ширванда чий кәрпичнн истифаде тарихи чоһ гәдимдир. Хыныслы јашајыш јериннн ерамыздан әввәл II әсрә аид мәдәни тәбәгәсиндән чий кәрпичлә һөрүлмүш дивар галыгы ашкар едилмишдир.⁶⁹

Кәрпич сәдә үсулла һазырланырды. Бу мәгсәдлә тәзә тикилчәк бинанын јахынлығында чала газыб торпагыны јумчалдыр вә ораја су ахыдырдылар. Торпаг тамам исланыб јумшалдыгдан сонра ону тапдалајырдылар. Бу мәгсәдлә чоһ вахт ев һејванларындан истифаде олунурду. Палчығын өзмәчлијини артырмаг үчүн она саман гатылырды. Бу процесә «палчыг тутмаг» дејилирди. Јахшы јетишсин дејә палчыг 2—3 күн «ачытма» процесн кечирирди. Тамам јетишмиш палчыгдан бир гәдәр гәлибә төкүб үзүнү мала илә сығалладыгдан сонра әввәлчәдән тәмизләниб саман сәпмәсинн саһадә үзү үстә чевнирди.

Ширван усталары мүхтәлиф өлчүдә кәрпич кәсмишләр. Өмүрүнн 60 плинн бәнналыгга кечирмиш Бағыр Казым оғлу Садыговун⁷⁰ вердији мә'лумата кәрә, кечмишдә мүхтәлиф гәлиб нөвләри: ичнинар⁷¹ гәлиби (36×20×10 см), кичик гәлиб (35×15×7—8 см), бишмиш кәрпич гәлиби (20×20×6 см), ајыбаласы гәлиби (60×23—24×12—13 см) вә с. олмушдур. Кечән әсрдән галма евләрдә ән чоһ ајыбаласы ишләндији мүәјјән олунмушдур. Гочалар бунун сәбәбинн көһнә евләрдә чамахатан вә тахча дүзәлдилмәси илә әлагәдар олараг диварла-

⁶⁶ Ч. Ә. Хәлилов. Кәстәрилән әсәри, сәһ. 82.

⁷⁰ Бағыр Казым оғлу Садыгов һазырда Шамаһы шәһәрннн С. Ә. Ширванн күчәсиндә 35 №-ли евдә јашајыр.

⁷¹ «Ишкене» сөзүнн тәһриф едилмиш формасы олан бу ифада чоһ күчән ги, 1824-чү илдә Шамаһы шәһәрннн рус мүһәндисләри тәрәфиндән јенидән бәрпа едилмәси илә әлагәдар олараг мејдана чыхмышдыр.

⁶⁶ СМОМПК, 38-чи бураһыннн, сәһ. 8.

⁶⁷ Ч. Ә. Хәлилов. Хыныслы археоложи газынтыларын илк нәтижәләри. Азәрбајҹаннн мәдди мәдәнијјәти (сонракы сәһифәләрдә: АММ), V чилд, «Елм» нәшријјаты, 1965, сәһ. 82.

⁶⁸ Ч. Ә. Хәлилов. Кәстәрилән әсәри, сәһ. 84.

рын бир метрә гәдәр галын һөрүлмәси илә izaһ едирләр. Мә'лум олдуғу кими, белә галын диварлар икигәт һөркү үсулу илә һазырланырды. Аҗыбаласынын өлчүсү исе бу чүр галын дивар гатларыны бир-биринә мөһкәм бағламаға имкан верирди.

Евләрин тикинтисиндә ағач материалы хусуси јер тутурду. Ширван әразисинин хејли һиссәси тикинтијә јарарлы ағач материалы верән зәнкин мешәләрә маликдир. Ағач материалы башлыча олараг, Пирәмешин, Һәртәран, Чүлјан, Алтыағач, Басгал, Гушчу вә Хызы мешәләриндән әлдә едилирди⁷². Мешә атрафындакы кәндләрин әһалиси ондан пулсуз, кәнар кәндләрин әһалиси исе сатыналма јолу илә истифадә едирди. Кечмишдә ағач материалы, әсасән, Көчәј вә Шамахи базарларында сатылырды⁷³. Аран кәндләринин бөјүк әксәријјәти өз бәғләриндакы ағач материалларындан истифадә едирди. Ширван дүзүндә јашајан әһали исе Күр атрафындакы туғаж мешәләриндән тикинти материалы әлдә едирди⁷⁴.

Ағач дам өртүју, мәртәбаарасы дөшәмә, ејван, гапы, пәнчәрә ачырымларында вә тәсәррүфат тикилиләриндә (чардаг, талвар, гураглыг, тәндирхана вә с.) истифадә олунурду. Евин ағач материалы (мил, чатма ајаглары, булу дирәји, ејван сүтунлары, гапы вә пәнчәрә чәрчивәси, гапы лајлары вә с.) бир гајла олараг дүлкәр тәрәфдән һазырланырды.

Кечмишдә варлы евләриндә шәбәкә кеннш јер тутурду. Шәбәкәли евләрин тикинтисиндә исе ағач материалы чох ишләнирди. Белә евләрә Шамахи вә Лаһычда даһа чох тәсадүф олунур. XIX әсрин икинчи јарысында тикилмиш бә'зи евләрдә сүраһы⁷⁵, ејван үчүн голтугалты вә с. кими хусуси харрат дэкаһында һазырланмыш иншаат элементләри тәтбиг едилмишдир.

«Бағдаты» типли евләрдә ағач дивар материалы, Ширванын дағәтәји кәндләриндә исе чатма дамларда өртүк материалы (тахтапуш) кими дә ишләнимишдир. Чүлјан, Талыстан вә Галачыг кәндләриндә «тахтапуш» адланан чатма дам типли кеннш јайлымышды. Узунлуғу 50, ени 10—15, галынлығы исе 1,5 см олан тахта лөвһәләр узун мүддәт кирәмити әвәз едә билмишди. Чүлјан кәндинин сакини Сәкинә Мөһди гызы Әлијеванын тахтапуш дамы 120 ил бундан әввәл тикилмишдир.

Ширван дүзү әһалисинин иншаат тәчрүбәсиндә башлыча јери *гамыш* вә *авар* тутурду. Човустан типли евләр гамыш,

⁷² Н. А. Абедов, Кәстәризән әсәри, бах: МИЭБГКЗК, VI чилд, II һиссә, сәһ. 91—95.

⁷³ Ленә орада.

⁷⁴ Ленә орада, сәһ. 95.

⁷⁵ Сүраһи дүзәлтмәк үчүн Лаһычда бир нәфәр саһибкарыя су илә иштәјән хусуси дэкаһи олдуғу мурәјјәләндирилимишдир.

гаргы вә авар илә тикилирди. Гамыш вә лыгдан һәмчинин һәспир вә чыг да дүзәлдирдиләр.

Кирәмит Ширван тикинтиләриндә нисбәтән аз јер тутмушдур.

3-чу шәкил. Тахтапуш дамы ев.

XX әсрин әввәлләриндән е'тибарән Ширванын чатма дамланында тәнәкә өртүкдән истифадә олундуғу нәзәрә чарпыр.

Ширван бәнналары һөркү вә суваг үчүн кил-саман гатышыг мала ишләдирдиләр. Мала васитәсилә һөркү үсулунун тарихи гәдим дөвләрә кедиб чыхыр. Хынысылда ашкар едилмиш ерамыздан әввәл II әсрә анд дивар галыгы мала илә һөрүлмүш вә ич тәрәфдән суванмышдыр⁷⁶. Евин диварына вә дөшәмәсинә хусуси нөв килдән ширә чәкилирди.

Өртүк материалы кими кечмишдә алачыг типли евләрдә кечә, чадыр, көһнә палаз вә с. ишләнирди.

XIX әсрин сону вә XX әсрин әввәлләриндән башлајараг Ширванда иншаат материаллары чешинини дэјишдији нәзәрә чарпыр. Игтисади-техники имканларын артмасы вә мәдәни сәвијјәнин јүксәлмәси нәтичәсиндә әһалинин иншаат мәдәнијјәтиндә мишарлы тахта, тәнәкә, шүшә⁷⁷, семент вә с. кими тикинти материаллары өзүнә мөһкәм јер тутмушдур.

⁷⁶ Ч. Ә. Хәлилов, Кәстәризән әсәри, сәһ. 82, 84.

⁷⁷ Гочаларын ирдији мә'лумата кәрә, кечмишдә евин пәнчәрәләринә шүшә әвәзинә јағлы кағыз тутулурмуш.

Сосналист ингилабынын гөлөбөсіндөн сонра жаранан техникти тәрәгги вә эһалинин мадди-рифаһ халынын көкүндән дәжишмәси нәтижәсіндә иншаат материалларыннан истифадә имканлары мисилсиз дәрәжәдә кенишләнмишдир. Инди Ширван евләринин тикитисиндә шифер, дәмнр-бетон, жағлы боја, фанер вә с. бу кими мүасир иншаат материаллары күтләви шәкилдә тәтбиг едиллр.

Иншаат техникасы. Евин мүһүм элементләріндән олан *тәмәл* зонасынын топографик характериндән асылы олараг мүхтәлиф вариантларда дүзәлдиллрди. Дағ кәндләріндә бу мәгсәдлә дајаз газылмыш хәндәјә ири даш долдуруб араларыны палчыглајырдылар. Дағәтәји кәндләрин торпағы нисбәтән јумшаг олдуғундан тәмәл хејли дәрин газылды. Ширван дүзәндлијинин сучар торпагларындакы кәндләрдә евләрин тәмәли 80—90 см һүндүрлүкдә күрсүлүк⁷⁸, Күрәтрафы кәндләрдә исә 0.5—0.8 м һүндүрлүјүндә көтүк дајаглар үзәріндә гурулуруду. Бу, бир тәрәфдән рүтүбәтин гаршысыны алыр, дикәр тәрәфдән исә евин дахили фәзасы үчүн «јелкән» шәранти јаратмагла јәјдә бүркүнү азалдырды. Чиј кәрпичдән тикилмиш евләрдә диварларын рүтүбәт чәкмәмәси үчүн чох вахт онларын тәмәли дашдан гојулуруду.

Евләрин типиндән асылы олараг *дивар* мүхтәлиф нөв иншаат материалынан тикиллрди.

Тәмәл лазымы һүндүрлүкдә һөрүлүкдән сонра «шагул» вә «тәрәзи»дән истифадә едилмәклә онун күнчләріндә тин дашлары гурашдырылырды. Һөркүнү шагули вәзијјәтдә дүз галдырмаг үчүн тин дашларынын арасына «чырпы» тутулуруду. Бәһна шагулду чәркә иппини өчүндән ашағы салламагла һөркүдә әјрилији ашкар едирди. Ики лајдан ибарәт олан диварын чөл үзү јонма, ич үзү исә чапма даш илә һөрүлүрду.

Ширван әразисин күчлү сәјсмик зонаја дахил олдуғундан, бурада диварларын мөһкәмлијинә хусуси диғгәт јетирилирди. Она көрә дә көһнә евләрдә диварларын галынлығы бәзән бир метрдән чох олурду.

Ширван евләріндә антисейсмик тәдбир кими «кәтилли»⁷⁹ һөркү үсүлундан кениш истифадә олунмушдур. Белә һөркү үсүлуна Азәрбајҗанын дикәр этнографик зоналарында да тәсадүф едиллр⁸⁰.

Диварын ағырлыг күтләсини бүтүн һөркү боју бәрәбәр сүрәтдә тәнзим едән кәтил палыд, дәмнргара, вәләс вә б. давам-

⁷⁸ «Күрсүлүк» баһи кәндләрдә «күндүркә» адланыр.

⁷⁹ «Кәтил» мөһмәтлг әдәбијјатына «тахта гураг» ады илә дахил олунмуш. Бах: Ә. В. Саламзәдә, Ә. Ә. Садыгзәдә, Көстәрилән әсәри, сәһ. 113; Ширванын дағ кәндләріндә кәтилә «диварчү», араи кәндләріндә «чәчәбдә» тейлнр.

⁸⁰ М. Н. Нәсирли, Көстәрилән әсәри, сәһ. 85; Ә. В. Саламзәдә, Ә. Ә. Садыгзәдә, Көстәрилән әсәри, сәһ. 112—113.

лы ағач нөвләріндән һазырланырды. Кәтил дүзәлтмәк үчүн узунлуғу 4—5 м олан ағачы дөрдкүнч шәкилдә јонурдулар. Кәтил голлары бир-биринә «кәјдирмә», «кәртмә» вә ја «чәп» үсүлу илә бирләшдириллрди. Диварын кәнарлары илә парәлел вәзијјәтдә узадылмыш кәтил голларыны «пүшдабан» вә «јасты» вәситәсилә бир-биринә бәркидирдиләр. Бир гәјдә олараг, һәр чәркәдән сонра евин дөврәси бојунча диварын үзәринә кәтил дүзүлүрду.

Көһнә евләрдә гапы вә пәнчәрәдән башга, чамахатан, тахча, долаб, рәф, бәзән өвәрә вә с. бу кими дивар ачырымлары дүзәлдиллрди. Бу ачырымлар диварын мөһкәмлијинә зәрә вурдуғундан, бәнналар онлары арха, өн вә јан диварлар үзәрә пәјлашдырмаға чалышмышлар. Арха диварда ачырымлар даһа чох олдуғундан о, дикәр диварлардан 10—15 см-ә гәдәр галын һөрүлүрду. Дивар ачырымларынын үстү әсәсән «јасты атгы», надир һалларда исә «чатма тағ» үсүлу илә бағланырды. Гапы вә пәнчәрә чәрчивәләри дивар ачырымларына «пүшдабан» вәситәсилә бәркидиллрди.

Ширван евләри үчүн торпаг дөшәмә даһа сәчијјәви олмушдур. Бунун сәбәби торпаг дөшәмәнин учуз баша кәлмәси вә кечмишдә мишарлы тахта материалынын чатышмамасы илә изаһ олунур.

Торпаг дөшәмә дүзәлтмәк үчүн евин ичинә 10 см галынлығында нарын торпаг төкүб су чиләјир вә дөјәчләмә үсүлу илә бәркидирдиләр. Бир гәдәр гурудугдан сонра үстүндән суваг вә ширә чәкирдиләр. Чатламанын гаршысыны алмаг үчүн суваг палчыгына саман овхантысы, бәзән һәтта гыл, дуз вә с. гатырдылар. Суваг ишләрини кишиләр көрүр, ширәләмә илә гадылар мәшгул олурдулар. Онлар вахташыры олараг хусуси ширә торпағы илә еви ширәләјирдиләр.

Тахта дөшәмә Ширван әһалисинин мәшәтинә кеч дахил олмушдур. Тахта дөшәмә әсәсән варлы евләріндә тәсадүф олунурду.

Ширван евләринин *дамы* «јасты», «балыгбел» вә «чатма» олмагала иншаат техникасы нөгтеји-нәзәрдән бир-бириндән фәргәлирди.

Јасты дамлар дағлыг Ширванда даһа кениш јайылмышды. Бунун сәбәби әразидә чатма дам материалынын гытлыгы, кәнардан кәтирилдикдә баһа баша кәлмәси вә с. амилләрлә изаһ олунур. Дағ кәндләріндә јағмурлу иғлим шәранти јасты дамларын үстүнә 80—90 см галынлығында торпаг төкүлмәсини лабүд етмишдир. Она көрә дә јасты дамларда торпаг гатынын ағырлығына таб кәтирмәк үчүн милләр сых дүзүлүрду⁸¹. Дам милләринин башы «кәтил» адланан тиралтынын⁸²

⁸¹ Көһнадаһар кәндиндә Сәјфәддин Сәфәр оғлу Агајевин 8 м узунлуғунда олан евинин дамына 17 әдәд мил гојулмушдур.

⁸² Тиралты Азәрбајҗанын гәрб зонасында «ял» адланыр.

үстүнө гојулурду. Чох вахт миллэрин учлары дивардан хейли кәнара чыхарылыр ки, бу да диварын чөл үзүнә чәкилмиш сувагы вә ширәни атмосфәр чөкүнтүләриндән горумаг мөгсәди дашырды. Миллэрин дивардан кәнара чыхан учлары чох вахт мүхтәлиф рәсмилә кәсмә нәгшлә бәзәнирди.

Дам миллэринин үстүнә әлдәјонма тахта дөшәјирдиләр. Ени 18—20, галынлыгы 4—5 см олан һәммин тахталарын боју ики мил арасындакы мөсәфәдән артыг олмурду. Дам тахталары ја нәрмәнди үсулу илә, ја да јан-јана дүзүлүрдү. Тахталар јан-јана дүзүлдүкдә онларын арасына «тамаска» адланан һазик вә енсиз тахта лөвһәләр гојулурду.

Евә торпагын төкүлмәмәси үчүн тахталарын үзәринә 3—5 см галынлыгында гаты палчыг—мала чәкирдиләр. Маланын үстүндән төкүлән торпаг «дамдәјон»⁸³, јахуд «киркино»⁸⁴ илә бәркәдиллирди.

Даг кәндләринин чохунда јагыш вә гар сујуну ахытмаг үчүн дамларын үстүндә 3—4 јердән дајаз ганов дүзәлдир вә новча гојурдулар. Сујун кечмәмәси үчүн чох вахт дивар бојунча «шиләсәр» дүзәлдиллирди.

Јасты дамлар төкчә Азәрбајчанда дејил, гоншу өлкәләрдә дә кениш јајылмышдыр⁸⁵.

Балыгбелли дамлар чатма дамларә кечид мәрһәләси тәшкил едир. Икили вәзифә дашыјан белә дам ејни заманда таваны әвәз едирди.

Балыгбелли дам формасынын јајылма ареалыны нәзәрдән кечирдикдә ајдын олур ки, онлар Ширванын аран кәндләриндә үстүнлүк тәшкил етмишләр. Көрүнүр, аран кәндләринин иншаат материалы имканлары белә дам формасынын мејдана кәлмәсиндә һәлледиңи рол ојнамышдыр. Учуз вә асан әлдә едилән авар вә ғамыш аран тикинтиләриндә кениш тәтбиғ олунурду. Ғамыш вә ғаргынын дам өртүк материалы кимн тәтбиғи дамын үстүнә нисбәтән аз торпаг төкүлмәсини тәләб едирди. Назик төкмә торпаг лајы исә јағмурлу шәрантдә јасты дамлары әлверишсиз едирди. Бу һал дамларын башға формада тикилмәсини лабүд етмишди. Орта тирин хейли јухары ғалдырылмасы нәтиҗәсиндә дам «балыгбелли» форма кәсб етмишди. Бу исә чатма дамларә мәхсүс иншаат үнсүрләринин јаранмаға башладығыны көстәрир.

⁸³ Буна «банчы», «дајәнәк» дә дејилир.

⁸⁴ Әнәхәран кәндиндә буна «дијиргәз» дејилир.

⁸⁵ Бах: Н. А. Кисляков. Жилища горных таджиков бассейна реки Хингоу, СЭС, II бурхылыш, 1939, сәһ. 155; Јең дә онун. Перси, Средне-азиатский этнографический сборник (буңдан сонракы сәһифәләрдә: СЭС), 1953, № 3; З. А. Никольская. Из истории аварского жилища, «Советская этнография» (буңдан сонракы сәһифәләрдә: СЭ), 1947, № 2; Б. А. Калоев. Поселение и жилища агудов, КСИЭ АН СССР, М., 1955, № 23, сәһ. 39; М. И. Нәсирли. Көстәрилән әсәри, сәһ. 87—88.

Чатма дамларә ики вә ја дөрдјамачлы формада тәсәдүф едиллир. Ширванда икијамачлы чатма дамлар үстүнлүк тәшкил едир. Буна бә'зән «салјани дам» дә дејилирди. Буңдан фәргли олараг дөрдјамачлы дамлар «гајтарма» адланырды.

Өртүк материалы чәһәтиндән чатма дамларын авар, тахтапуш, тәнәкә вә с. нөвләри гејдә алынмышдыр.

Икијамачлы чатма дамлар иншаат техникасы чәһәтиндән ики вариантда — «булулу» вә «гочлу» тикиллирди.

Булулу чатма дамы тикмәк үчүн кәллә диварларын үстүнә 2—2,5 м һүндүрлүјүндә бир чүт дирәк бәркидиб, онлары «булу» адланан тир вәситәсилә бирләшдүлдүкдән сонра авар гомлары саллама⁸⁶ дүзүрдүләр. Саламаларын бир учу булу тиринә, диҗкәр учу исә евин ғабаг вә арха диварларынын торпагылыгы үзәринә гојулмуш кәтилә сөјкәнирди. Саламаларын үстүндән көндәлән вәзијјәтдә ғабырға вурулдугдан сонра авар гомларыны дүзүб үзәрини торпаглајырдылар. Тез бәркимәк үчүн бә'зән торпаға бир гәдәр күл дә әлава олунурду. Бә'зи кәндләрдә аварын үстүнә торпаг төкүлмүрдү. Бу һалда авары күләк анармасын дејә онун үстүндән бир нечә әдәд дөшәмә гојулурду.

Гочлу чатма дамы тикмәк үчүн әввәлчә гочлары үчбучаг шәклиндә бир-биринә көртмә вә ја кечиртмә үсулу илә чатырдылар. Буна «дам чатысы», «чатма» вә ја «гајчы» дә дејилирди.

Чатмаларын мөһкәм олмасы үчүн гочларын һәр биринин алтына «замын» адланан аҗач дирәкләр вурулурду. Гочларын үстүндән ғабырға вурулдугдан сонра авар гомлары дөшәнирди.

Чатма дамын өртүк материалы тахтапуш вә јахуд кирәмнит олдуға ғабырғалар нисбәтән сых вурулурду.

Гајтарма чатма дамлар нисбәтән сонралар јаранмышдыр. Гајтарма дамын башлыча иншаат элементләринин ады (ана гоч, бала гоч, тин гочу, әтәклик, заман вә с.) онун јерли мәншәјә малик олдуғуну сөјләмәјә әсас верир.

Адәтән гајтарма дамлары дүлкәр тикирди. Лакин авар өртүклү икијамачлы чатма дамларын тикилмә техникасы нисбәтән бәсит олдуғундан, ону һәр кәс өзү дә бачарырды.

Чатма дамларын мүһүм мәншәт вә тәсәррүфат әһәмијјәти мејвә гурутмаг, гурд сахламаг, анбар вә с. кимн мүхтәлиф мөгсәдләрдә истифадә олунмасыдыр. Она көрә дә чатма дама јашајыш отагынын сых әлағәси олурду. Бана чыхмаг үчүн адәтән ејванда нәрдиван гојулурду. Бан мәншәт бөлмәси кимн истифадә олундугда, јашајыш отагларынын биринин ичиндән она илләкән дүзәлдиллирди.

⁸⁶ Саллама Ширванын мүхтәлиф кәндләриндә «гоч» («гож»), «гајчы», «дешәмә», «чаты аҗагы» вә с. адлар илә дә мәлүм иди.

Евлэрин мүһүм мәишәт вә иншаат элементләриндән бири дә *ејвандыр*. Хүсусилә исти иглим шәраитиндә ејван ачыг һавада динчәлмәк, сәрин кәлкәлик јаратмаг бахымында олдуҗча әлверишли иди. Ондан, һәмчинин, мәишәт бөлмәси вә мәтбәх кими дә истифадә олунурду.

Ширванын топографик зоналарынын иглим шәранти илә әлағәдар олараг, бурада ејванлар енли вә енсиз олмагла ики вариантда тәсадүф олунур. Аран кәндләрн үчүн характерик олан енли ејванлар исти иглим шәраитиндә јай јерләшкәси кими истифадә едилирди. Ејванын 3,5—4 м-ә гәдәр енли олмасы евин дахилан фәзасыны изафи күнәш радиасијасындан горујурду. Даг кәндләриндә бу чәһәтә еһтијач олмадыгындан ејван енсиз (2—2,5 м) тикилирди.

Ширванда ејванын «ешик», «сындырма», «сејван» ады илә мә'лум олан мүхтәлиф вариантлары јаранмышдыр. Бунларын иншаат элементләрн (ејван фәрилләрн, сүтунлар, сүтунбашы, пәрјан, өртүк вә с.) ејни иди. Ејван икинчи мәртәбәдә дә олдуҗда онун гаршысында мәнәччәр, голтугалты вә илләкән дүзәлдилирди. Күрсүлү евләрдә бунлардан әләвә, тубба (ајаҗлыг), алт пәрјан, сүтунгалты вә с. олурду.

Даг кәндләриндә ејванын бир, јахүд һәр ики башы диварла әһәтә олунурду⁸⁷. Аран кәндләриндә сәмт күләјинин гаршысыны алмаг үчүн ејванын бир тәрәфинә дивар чәкилирди. Бу һалда һәмнин диварда бухары дүзәлдиләрәк ејванын бир башы мәтбәх кими истифадә едилирди. Әксәр һалларда исә ејван һәр тәрәфдән ачыг олурду.

Шамаһы, Лаһыч вә Басгалда «ејјүрмә шәбәкәли» ејванлар да раст кәлинир.

Евлэрин планы. Етнографик материаллар әсасында Ширван евлэринин мүхтәлиф планда тикилдији мүәјјәнләшдирилмишдир. Бу чәһәтдән дүзбучаҗлы планда тикилмиш *бирмәртәбәли* евләр вахтилә үстүлүк тәшкил етмишдир. Бунларын арасында тәкотаҗлы евләр даһа арханк сајылыр. Вахтилә тәкотаҗлы евләр һәм јашајыш, һәм дә тәсәррүфат мәҗсәди илә биркә истифадә олунмушдур.

Ширван евлэринин дикәр план формасы мәишәт вә тәсәррүфат бөлмәләринин гәти сүрәтдә ајрылмасы шәклиндә тәзаһүр едир. Евлэрин ики бөлмәјә: јашајыш вә истеһсал-тәсәррүфат бөлмәсинә ајрылмасы, һәр шејдән әввәл, аиләнин ичтиман вәзијјәти вә мадди һәјат шәранти илә үзви сүрәтдә баҗлы олмушдур. Ев саһибинин ичтиман вәзијјәтиндән асылы олараг, белә биналарда отагларын сајы мүхтәлиф (2—3 отагдан ибарәт) олурду. План чәһәтиндән бу чүр евләр «дүздәмә», «кәл-

лаји» вә «гоша кәллаји» олмагла мүхтәлиф вариантда тәсадүф едилир (II табл).

Дүздәмә планлы евләрдә отаглар чәркә илә јан-јана тикилирди. Әксәр һалларда ики отагла ибарәт олан белә евләрдә отаглар арасында ејван васитәси илә әлағә јаранырды. Надир һалларда отаглар арасында дөһлиз⁸⁸ олурду. Отагларын бири һәм үмуми јашајыш отагы, һәм дә мәтбәх кими истифадә едилирди. Бурада хәрәк һазырланыр, јемәк жејилир, бир сыра мәишәт вә тәсәррүфат ишләрн һәјата кечирилирди. Дикәр отаг исә гонаг вә јатаг отагы кими истифадә олунурду. Бу отаг мүәјјән мүддәт «кәлин отагы» кими дә ишләдилирди.

Кәллаји вә гоша кәллаји планда тикилмиш евләрә ән чоһ аран вә дағәтәји кәндләрдә тәсадүф олунур. Белә планлашдырма евлэрин формача јыҗҗам олмасына вә онун бөлмәләрн арасында дахили әләғәнин артмасына имкан јарадырды. Кәллаји планлы евләрдә бир вә ја ики отаг дүз дикәр отаг исә она кәндәлән тикилирди. Гоша кәллаји евләрдә кәндәлән отаглар мәнзилн һәр ики башыны әһәтә едилди. Дијаллы кәндинин сакини Мөһсүн Әһмәд оғлу һачыјевин еви гоша кәллаји планда тикилмишдир.

План чәһәтиндән Ширванын күрсүлү евләри дә дүздәмә, кәллаји вә гоша кәллаји олмагла мүхтәлиф формада тикилирди.

XIX әср Ширван евлэри арасында *икимәртәбәли* евләрә дә тәсадүф олунурду. Варлы зүмрәләрә мәхсүс олан белә евләрдә бәзән отагларын сајы 20-јә чатырды⁸⁹.

Икимәртәбәли евләр хүсусилә даг кәндләри үчүн даһа сәчијјәви олмушдур. Бунун сәбәби әразинин мүрәккәб габарымы, техники имканларын артмасы вә иншаат хәрчләринә гәнаәт едилмәси илә изаһ олунур. Бу мәсәләдә тәсәррүфат мәишәтинин дә аз ролу олмамышдыр. Икимәртәбәли евлэрин алт мәртәбәсинин тәсәррүфат бинасы (төвлә, анбар, иш-истеһсал отагы, е'малатхана, дүкан вә с.) кими истифадә олунмасы иншаат хәрчләринин хејл азалтмаға имкан верирди. Планлашдырма чәһәтиндән икимәртәбәли евләр дүздәмә, кәллаји вә гоша кәллаји олмагла үч вариантда тәсадүф едилир. Икимәртәбәли евләрдә отаглар, адәтән, тәкчәркәли, надир һалларда исә икичәркәли планлашдырылды.

Ев дағын дөшүндә, тикилдиҗдә биринчи мәртәбәдәки отаглар үст мәртәбәнин ејванынын алтына дүшүрдү. Бу һалда мәишәт отагларына кириш јолу ја биринчи мәртәбәнин илләкәи гәфәси, ја да икинчи мәртәбәнин ејваны васитәсилә олурду.

⁸⁷ Ејванын јан диварлары ме'марлыг әдәбијјатына «ант» диварлары» ады илә дахил олмушдур. Бах: Ә. В. Саламзаде, Ә. Ә. Садыгзаде. Көстәрилән әсәри, сәһ. 53.

⁸⁸ Азәрбајҗанын дикәр етнографик зоналарында буна «говхана» дејилр. Бах: М. Н. Нәсирли. Көстәрилән әсәри, сәһ. 87; Ә. В. Саламзаде, Ә. Ә. Садыгзаде. Көстәрилән әсәри, сәһ. 53—54.

⁸⁹ М. Н. Әфәндијев. Көстәрилән әсәри, бах: СМОМПК, 29-чу бур., сәһ. 60.

Евин бахары дагын дөшүнэ тэрэф олдулда, јашајыш бөлмәси тәсәррүфат бөлмәсинин үстүнә дүшүрдү. Бу һалда икинчи мәртәбәнин ејваны һәм дә мәнзилни кириш јолу ролуну ојнајырды. Алт мәртәбәси дүкан, е'малатхана вә с. мәгсәдләрлә истифадә едилән бә'зи евләрдә исе мәртәбәләр арасында әләгә јаратмаг мәгсәдилә «дәрибунни» адланан пилләкан дүзәлдилдири. Белә евләр ән чох Лаһыч вә Басгалда кеннш јайылмышды.

Лаһычда Султан Султановун сијирмә шәбәкәли еви ики-мәртәбәли јашајыш бинасынын этнографик чәһәтдән мараглы бир вариантыны тәшкил едир. Бу евин биринчи мәртәбәсиндә отаглар гоша чәркәлидир. Күчә сәмтинә олан өн чәркәдә төвлә, һәјәт тәрәфдәки арха чәркәдә исе ичәрисинә «күрсү» гојулмуш «гышотагы» вә тәсәррүфат бөлмәси (иш-истеһсал отагы, анбар вә с.) јерләшир. Бундан әләвә, икинчи мәртәбәјә галхмаг үчүн һәмнин чәркәнин баш тәрәфини пилләкан гәфәси тәшкил едир. Төвләнин гапысы далана ачылыр.

Евин икинчи мәртәбәсиндә узунлугу 10, ени 3,8 м олан бөјүк бир отаг вә онун гаршысында шәбәкәли ејван јерләшмишдир. Аракәсмә илә ајрылмајан јашајыш отагынын ики јердән гапысы вардыр. Ики лајлы гурама гапыларын баш тәрәфиндә зәнкин ориентәли шәбәкә илә бәзәдилмиш «нәфәслик» гојулмушдур. Һүндүрлүјү 40 см, ени 1 м олан вә ики симметрик һиссәјә ајрылмыш һәмнин нәфәсликләрә шүшә салынмамышдыр. Көрүнүр, ејванын сијирмә шәбәкәли олмасы сајәсиндә јаранан микроклим нәфәслијин шүшә илә тутулмасыны лүзүмсүз етмишдир. Јашајыш отагынын күчә сәмтинә бахан арха диварында күләфирәнки гапысы вә онун һәр тәрәфиндә бир чүт шәбәкәли пәнчәрә вардыр. Отагың галан диварларында чамахатан, тахча вә рәф јерләшдирилмишдир. Јај јерләшкәси кими истифадә олунан ејванын һәр ики башы диварла, өн тәрәфи исе сијирмә шәбәкә илә өртүлүмүшдүр. Ејвана алт мәртәбәнин дөһлизиндәки пилләкан илә галхылдыр. Һәјәтә биринчи мәртәбәнин даланындан кечирләр. Даланың күчә тәрәфиндә һөнчәмәли алагапы вә онун ортасында адам кечмәк үчүн «әлтапысы» дүзәлдилмиш вә үзәринә тагтылбаб асылмышдыр.

Ширванын ән'әнәви јашајыш евләри арасында имарәт типли евләр даһа мүрәккәб плана малик олмасы илә фәргләннләр. Варлы зүмрәләрә мәхсус олан белә евләр ел арасында чох вахт «вар евләри» адланырды. Чохотагы имарәтләр тәкчә јашајыш вә мәншәт бөлмәләринин (јатаг отагы, јемәк отагы, агагыг отаглары, мәтбәх вә с.) сајы чәһәтиндән дејил, һабелә тәсәррүфат бөлмәләри (анбар, гураглыг, дүкан) вә һаиб-һөкәр үчүн нәзәрдә тутулмуш әләвә отаглары илә дә фәргләннләрди. Бир гәјда олараг «вар евләри»ндә «бәјлиг» бөлмәси ме'марлыг тәртиби чәһәтиндән зәнкин олурду. Чох вахт

бу бөлмәдәки агалыг отагларынын гаршысы шәбәкәли ејванла әһәтә олунурду. Имарәт типли евләрдә «диб еви» адланан гадын бөлмәси нәзәр-диггәтдән хәлвәт саһәдә планлашдырылдыр. Јаранмыш ән'әнәјә көрә «диб еви»нә кәнар адамлар, һәтта аиләнин һәмһәрәм үзвләри дә кечмирдн.

Лаһыч сақини һачы Гурбаның 72 отагдан ибарәт ики-мәртәбәли имарәти шәһәрсалма принципи әсасында тикилмишдир. Отаглар дүзбучагы планда олан дахили һәјәтин әтрафы бојунча тикилмәклә ону дөрд тәрәфдән гапалы вәзијәтә салмышдыр. Она көрә дә дахили һәјәтә евин шимал вә чәнуб сәмтиндәки дөһлиз вәситәсилә кирмәк олур. Мәртәбәләр арасында әләгә дахили һәјәтин күнчләриндән икинчи мәртәбәнин ејванына галхан пилләкан вәситәсилә һәјәтә кечириллирди. Евин мәншәт вә тәсәррүфат бөлмәләри (јатаг отагы, гонаг отагы, мәтбәх, јемәк отагы, гадын вә киши бөлмәси, иш-истеһсал бөлмәләри) арасында әләгә сүрәһити ејван вәситәсилә јаранырды. Имарәтин арха тәрәфиндәки бајыр һәјәт тәсәррүфат мәгсәдилә истифадә олунурду. Чарвадарлар јүкләрини бураја бошалдыр вә орадан да јүкләниб сәфәрә јолланырдылар.

Евләрин дахили сәһманы. Ширван евләринин дахили сәһманы этнографик баһымдан хүсуси мараг доғурур. Әһалинин мәншәтини мебел кеч дахил олдуғундан евләрин дахили сәһманында узун мүддәт Шәрг дөби Шәрг сәлигәси өзүнү сахламышды⁹⁰. Аилә мәншәтинин, демәк олар ки, бүтүн просесләри (јемәк, динчәлмәк, јатмаг, ев-истеһсалат ишләри вә с.) ипилабдан әввәл Азәрбајҹанын башга зоналарында олдуғу кими, Ширванда да дөшәмә үзәриндә ичра олунурду. Бу специфик хүсусијјәт дөшәмәнин сәлигә илә тәртибләнмәсини лабүд едирди. Евин торпаг, јахүд кил-саман дөшәмәси бәркидикдән сонра онун үзәринә хүсуси палчыг нөвүндән һазырланмыш ширә чәкилирди⁹¹. Ев саһибинин иғтиسادи имканындан асылы олараг ширәләнмиш дөшәмәнин үзәринә һәсир, палаз, кечә, халча вә с. салынырды. Имканы оланлар дөшәмәјә халча-сүзәни вә ја тахта-миңә палаз сәйриди. Гапынын чәһәнки истисна олмәгла, дөшәмәнин әтрафы бојунча дөшәкчә, нимдәр, мүтәккә вә балыңч дүзүлүрдү. Варлы евләриндә бу тәртибат даһа зәнкин олурду. Аилә башчысы, ағсагал вә ја гонаг үчүн ајрыча назбалыңч гојуларды. Бир гәјда олараг халча дөшәмиш евин диварына гәшәнк гәтәләр чәкиләрди.

Јемәк сүфрәси вә чај дәскаһи дөшәмә үзәриндә гурулдуғундан орталыга дәстәрхан сүфрә салынарды. Аилә үзвләри, һәр кәс өз мөвгәјиндән асылы олараг, бардаш гуруб

⁹⁰ Надир һалларда бә'зи зијалы аиләләриндә стол, стул, диван вә с. бу кими мәншәт әшјалары ишләнирди.

⁹¹ Ширван үчүн евләри ширәләнә ән сәчијјәви һал иди. Тәсәдүфи дејил ки, мүасир колхозчу аиләләри дивар вә дөшәмәни инди дә ширәләјирләр.

сүфрә әтрафында отуардылар. Јухары башда јаша көрә аиләнин һөрмәтлil үзвләри әjlәшәрдиләр.

Сојуг вахтларда гызынмаг үчүн күрсүдән истифада олунурду. Бир гайда олараг күрсү отағын ортасында гурулурду. Әксәр евләрдә күрсү дөшәмә үзәриндә газылмыш дајаз чаладан, квадратшәкилли алчаг миздән вә онун үзәринә салынмыш бөјүк «күрсү јорғаны»ндан ибарәт олурду. Бә'зи евләрдә исе чала әвәзинә чуғун мангал вә јахуд кил күрә гојулурду. Күрә вә ја чалаја түстүсү чәкилмиш көз төдүкдән сонра онун дөврәсинә нимдәр дүзүб отурурдулар. Һәтта гышда бу сајагла күрсүнүн әтрафына јер салыб јатырдылар.

Гышда аилә үзвләри тәкчә гызынмаг мәгсәди илә дејил, асудә вахтларында да күрсү әтрафына топлашырдылар. Мәшгулијјәт мәгсәди илә күрсүнүн үстүнә чох вахт ичәриси хушкбар долу сини гојулурду. Чај истәјәнләрә күрсүнүн јанында даим исти сахланылан гәфәдан вә ја автафадан чај сүзүлүб верилирди.

XIX әср Ширван евләринин дахили сәһманында диггәти чәлб едән дикәр мәншәт элементи *чамахатан* иди. Даш вә кәрпич һөркүлү евләрдә чамахатан тәхминән ени 1 м, һүндүрлүјү 1,5 м олан дивар батағындан ибарәт олурду. Онун әсас вәзифәси мәншәт мүхәллагатыны (јорған-дөшәк, палтар, мәтбәх әшјалары, бә'зән азуғә вә с.) сахламагдан ибарәт иди. Чох вахт мәншәт шәјләрини сандыг вә мәфрәшә јыгыб чамахатана гојурдулар.

Ев сәһибинин ичтиман-игтисади вәзијјәтиндән вә евин типиндән асылы олараг чамахатанлар мүхтәлиф өлчүдә дүзәлдилирди⁹². Јерли адәтә көрә, кәлинин чәһизләри арасында чамахатан пәрдәләринин олмасы мәчбури иди. Она көрә дә, адәтән, тојдан әввәл оғлан евиндәки чамахатанларын өлчүсү көтүрүлүрду. Аиләниш игтисади имканындан асылы олараг чамахатан пәрдәси баһалы ипәк вә ја учуз памбыг парчалардан дүзәлдилирди. Ип тахылмыш пәрдәләрин баш тәрәфинә рәнкбәрәнк парчалардан гыјгач бүкүлмүш пәрдәбашлыгы тутулурду.

Човустан вә бағдаты евләрдә чамахатан әвәзинә евин бир тәрәфиндә тахтадан ајрыча јүк јери дүзәлдилирди. Онун гаршысына бојвәбој, јахуд аракәсмә пәрдә тутулурду.

Күндәлик һәјәтдә аз ишләдилән гиймәтлil сахланчлары бохча вә мүчрүләрә јыгыб *тахчада* сахлајырдылар. Бухарылы евләрдә тахчалар симметрик вәзијјәтдә бухарынын һәр ики тәрәфини тутурду. Чамахатандан фәргли олараг, тахча пәрдәләри һача тикилирди. Варлы евләриндә тахчалара зәр буталы мәхмәр пәрдәләр вә зәрәндәзлар вурулурду.

⁹² Евин бөјүклүјүндән асылы олараг чамахатанын сајы мүхтәлиф олурду. Адәтән, отағын өлчүсү метрлә дејил, чамахатанларын сајы илә һесабылашырды.

Гадын зинәтләри зәриф мүчрүләрдә, тој-дүјүн либасы исе кимха вә ја тирмә бохчалара бағланыб тахчада сахланылырды. Бә'зән тахчаја чәфтәли гапы дүзәлдилирди. Ширван евләринин дахили сәһманына рөвнәг верән чамахатан вә тахчалар әһалинин мәншәтинә мебелин дахил олмасыны узун мүддәт ләнкитмишди. Олур ки, чамахатан вә тахчаја һәтта мүасир колхозчу евләриндә дә раст кәлмәк олур. Һазырда дағ кәндләриндә чамахатана гапы вә аракәсмәләр дүзәлдиб шкаф кими истифада едәнләр дә аз дејил.

Евләрин дахили сәһманында *рәф* мүһүм јер тутурду. XIX әсрдә мәтбәх һәлә јашајыш бөлмәсиндән гәти шәкилдә ајрылмадығындан габ-гачаг јашајыш отағындакы рәфдә сахланылырды. Рәф ики гайдада: дивар боју батыг шәкилдә, јахуд онун сәтһиндән 15—20 см-ә гәдәр ирәли чыхмыш тахта гуршаг формасында дүзәлдилирди. Евин арха вә кәллә диварларында дүзәлдилән рәф орта бојлу адама, хүсусилә гадына бој верә биләчәк һүндүрлүкдә олурду. Мис, сахсы, кашы вә чини габлар мүәјјән гайда илә рәфә дүзүлүрду. Рәф үзәриндәки габларын чешидинә әсасән аиләнин игтисади вәзијјәти ајдынлашдырылырды.

Сон вахтлар тикилмиш колхозчу евләриндә рәфин арадан чыхдыгы мүшаһидә олунур. Шкаф, буфет, сервант вә с. аваданлыгларын мүасир мәншәтә дахил олмасы онун арадан чыхмасына сәбәб олмушдур.

Дағ кәндләриндә евләрин дахили сәлигәсиндә диггәти чәлб едән мәншәт элементләриндән бири дә *өвәрә* иди⁹³. Өвәрәли евләрә Лаһыч вә онун әтраф кәндләриндә даһа чох тәсадүф олунур. Лаһычдакы көһнә евләрин әксәријјәтиндә «өвәрә» иди дә галмагдадыр. Өвәрә чох вахт күнчдә, бә'зән исе арха диварын ортасында һүндүрлүјү 2, ени 1 м олан дөрдкүнч гәфәсә формасында дүзәлдилирди. Онун новчасы диварын ичи илә ениб үмуми күрәбәндә говушурду. Өвәрәнин өнүндә ја гапы дүзәлдилир, ја да пәрдә чәкилирди. Өвәрә әсасән чиммәк, «гүсүл алмаг» мәгсәдилә, һадир һалларда исе ајағјолу⁹⁴ кими истифада олунурду.

Евләрин дахили сәһманында *бухары*⁹⁵ да мүһүм јер тутурду. Јашајыш бинасынын типиндән асылы олараг, бухары һәм евин кәллә диварынын мәркәзиндә, һәм дә јухары күнчләрин бириндә дүзәлдилирди. Даш вә кәрпич һөркүлү евләрдә о, диварын ичиндә очаг јери вә түстү борусундан ибарәт бошлуг

⁹³ «Өвәрә» тат дилиндә «ө»—су, «вәрә»—ахыдан, јә'ни су ахыдан мә'насында ишләнир.

⁹⁴ Гоцалар онун ајағјолу мәгсәдилә ишләнмәсинин сәбәбини ган әдәти илә изәһ едирләр. Она көрә дә өвәрәјә гәдим гәср типли евләрә мәхсус ишшаат элементләринин архапк галыгы кими бахмаг лазым кәлир.

⁹⁵ Ширван кәндләринин чоһунда бухары әвәзинә «очаг» истилагы ишләнир.

шәклиндә җурулурду. Варлы аиләләрин евиндә бухарынын бәзәк тәртибатына хусуси диңгәт җәтирилди. Лаһычда һачы Ханәһмәдин евиндәки бухарылар бәдһи тәртибатына көрә камил сәһәт әсәри тәсирли багышлайрды.

Бағдары евләрдә «сәбәтбача» адланан хусуси бухары нөвү дүзәддилди. Бу мәгсәдлә үзәриндә дешикләр ачылмыш гөввары дирәк агачыны евин јухары күнчүндә, јердән 1 м һүндүрлүкдә дивара бәркидирдиләр. Сонра чубугларын јоғун башыны һәмһин дешикләрә тахыб сәбәт шәклиндә һөрүр вә һәр ики үздән палчыг илә сувајырдылар. Сәбәт-бачанын башы дамын күнчүндә ачылмыш бачаја говушурду. Јанғын төрәт-мәмәк вә түстүнү јахшы чәкмәк үчүн бачанын башы һөрүлүб дамдан хејли јухары галдырылды⁹⁶.

Човустан типли евләрдә отағын бир күнчү чий кәрпичлә бухары шәклиндә һөрүлүрдү. Јанғын баш вермәсин дејә бә'зән евин бухары олан кәллә дивары бүтөвлүкдә кәрпичлә һөрүлүрдү.

Мүасир дөврдә гыздырычы васитә кимн тәнәкә вә ја чугун собалардан кениш истифада олунур.

Тәсәррүфат тикинтиләри

Әһалинин мәншәт тәрзи илә әләғәдар олараг, Ширванда мүхтәлиф сәчијјәли тәсәррүфат тикинтиләринә тәсадүф олунур. Гојунчулугла бағлы олан тәсәррүфат тикидиләри (баһыстан, ағыл, күз, вана, көјәбахар вә с.) әсәсән Ширван дүзүндә, гисмән исә Гобустан кәндләриндә јайылмышдыр. Дәјә, јахуд күмхана барамачылыгла, ипәк карханасы, мискар е'малатханасы, дәмрчихана, даббагхана вә с. кими тәсәррүфат биһалары исә сәһәткарлыгла мәшғул олан кәндләрдә кениш интишар тапмышдыр. Бунлардан әләвә, Ширванда үмуми сәчијјәли тәсәррүфат вә истеһсал-мәншәт тикидиләри (төвлә, пәјә, гурагыг, баһарбәнд, анбар, тәндирхана, кәнди вә с.) дә олмушдыр.

Тәсәррүфат тикидиләринин миғдары һәр аиләнин малик олдуғу тәсәррүфатын һәчми вә характери илә мүәјјән едилди. Истеһсал алатләри вә гошғу һејванлары олмајан рәнчбәр аиләләринин һәјәтиндә тәсәррүфат биһаларынын миғдары голчмаг аиләләринә нисбәтән аз иди.

Етнографик материаллардан көрүндүјү кимн, тәсәррүфат биһаларынын чоху һәјәт даһилиндә, евә битишк вә ја ондан аралы тикилирди. Бә'зи һалларда күмхана һәјәтдән кәнарда, тут бағынын ичиндә олурду. Даг вә дағәтәји кәндләрә исә, бир гајда олараг, евин биришчн мәртәбәси тәсәррүфат бөлмәси кимн истифада едилди.

Тәсәррүфат биһалары јерли учуз материаллардан (чајдашы, гаргы, агач, ајыбаласы вә с.) тикилирди.

⁹⁶ Мәлумат Тәзәкәнд сәкиһи Әлиага Фәрһад оғлу Мәммәдовдан алынмышдыр.

Истифада мәгсәдләриндән асылы олараг Ширваның фәрди тәсәррүфат тикидиләри үч група бөлүнүр:

а) мәншәт тикидиләри: тәндирхана, анбар, кәнди, гурагыг, көмүрданныг вә с.

б) һејвандарлыгла әләғәдар тикидиләри: пәјә, төвлә, баһыстан, күз, ағыл, көјәбахар, басдарај⁹⁷, баһарбәнд, самаһыг, чардаг, һин вә с.

в) истеһсал биһалары: кархана, е'малатхана, дүкан, дөвил⁹⁸, даббагхана.

Ширван кәндләриндә фәрди тәсәррүфат тикидиләри ичәриндә *тәндирхана* хусуси јер тутур. О, тәндир вә очаг үзәриндә гурулмуш чардагдан ибарәт олурду. Дөрд дирәк үзәриндә гурулмуш тәндирхана ејни заманда мәтбәх вәзифәсини дә дашыјырды. Бу һалда онун јанлары үч тәрәфдән чыг, чәпәрә вә јахуд көһнә палазла тутулурду. Тәндирхананың дамы јасты вә майли олмагла ики формада дүзәддилди. Бә'зән тәндирин үстү ачыг галырды. Бу һалда тәндир вә очаг һәјәтин һејван кечә билмәјән саһәсиндә гурулур, чох вахт исә онларын әтрафында алчаг «сәки» дүзәддилди.

Ачу шәкил. Тәндирхана.

Хусуси мүлқијјәт шәраитиндә һәр бир кәнди аиләси мүәјјән миғдар ев тәсәррүфатына малик иди. Азугә вә тәсәррүфат

⁹⁷ Ат халхалына аран кәндләриндә «басдарај» дејилир.

⁹⁸ Бу истилаһ өзмәк, сыхмаг, басмаг мә'насыны верән «давить» сөзүндән дүзәлән «дави́льная», јә'ни «барамә басылан јер» мафһуһуну билдир.

аләтләрини сахламаг үчүн айрыча *анбар* тикилирди. Тахыл анбары жашайыш бинасына јахын вә тәһлүкәспз јердә, чох вахт евин габагында дүзәлдиллирди. Даг вә дагәтәји кәндләрдә евин биринчи мәртәбәсиндәки отаглардан бири анбар кими истифадә олунурду.

Јохсул кәндилләрин әксәријјәти тахыл вә ја ун сахламаг үчүн *кәнди*⁹⁹ дүзәлдиллир. Кәнди ики үсүлдә һазырланырды. Мешәјә јахын олан кәндләрдә ону бөјүк сәбәт формасында чубугдан һөрүр вә һәр ики үзүнә суваг чәкирдиләр; бә'зән исә ону хуәсуи палчыгдан дүзәлдиллир. Әксәр һалларда кәнди ики кәздән ибарәт олурду. Бунларын бириндә тахыл, дикәриндә ун сахланылырды. Күрдәмич кәндиндә Чәмил Нәчәф оглу Гәдимовун евиндә гејдә алынмыш кәнди жашайыш отагынын бир күнчүндә гојулмушдур.

Кәнд әһалиси мүүјјән истәһсал аләтләрини (хыш, мала, котан, бојундуруг, араба вә с.) гајғы илә сахламаг мәгсәди илә өз һәјәтиндә *гураглыг* тикирди. Гураглыг хуәсуилә атмосфер чөкүнтүләри чох олан даг вә дагәтәји кәндләрдә даһа кениш јайылмышды. Дүзбучаглы планда тикилән гураглыг чох вахт чатма дамли олуб аварла өртүлүрдү. Јасты дамли гураглыгын үстүнә от тајасы јығылдыгындан ону пәјә вә төвләјә јахын тикирдиләр. Бә'зән гураглыгын јанларыны чубуг вә ја гаргы илә һөрүб үстүндән суваг чәкирдиләр. Бу һалда ондан күмхана кими дә истифадә олунурду.

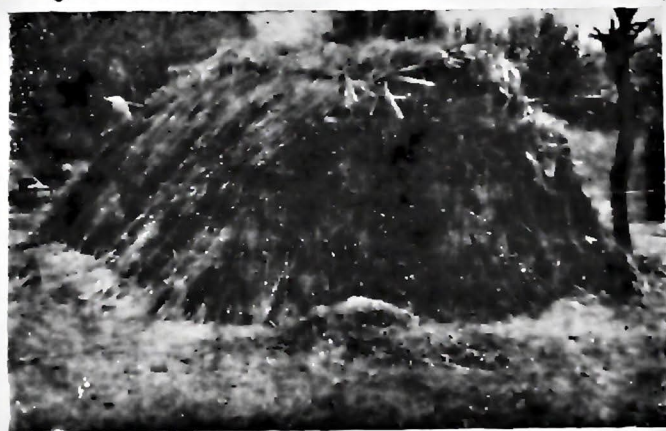
Азәрбајҗанда Совет һакимийјәти гурулдугдан сонра коллектив тәсәррүфатын јаранмасы фәрди әкинчилик аләтләринә олан еһтијачы арадан галдырды. Она көрә дә гураглыг әввәлки әһәмијјәтинин итириб арадан чыхмаға башламышдыр.

Кечмиш мәшһәттин спесифик чәһәтләри бә'зи тәсәррүфат тикилидәринин олмасыны зәрури едирди. Белә ки, кечмишдә евләр күрсү илә ғыздырылдыгындан хејли мигдарла көмүр тәдарүкү тәләб олунурду. Көмүрү јагышдан мұһафизә етмәк үчүн айрыча *көмүрдәниг* тикилирди. Аләтән о, күрсү гојулмуш отагын јахынлыгында, чох вахт исә евә битишик һалда ишә едиллирди. Мүасир дөврдә күрсү кими, көмүрдәниг да өз әһәмијјәтинин итирмишидр.

Тәдгиг олунан дөврдә һәр бир кәнди аиләси мүүјјән мигдар мал-гараја, гошгу вә миник һејванларына малик иди. Һејванларын сахланмасы вә јемләnmәси илә әлағәдар бир сыра тәсәррүфат тикилиләри дүзәлдиллирди.

Сојуг вахтларда мал-гара *пәјәдә* салынырды. Иншаат техникасына көрә газмадан аз фәргләнән пәјә һәјәтин бир тәрәфиндә тикилир вә аракәсмә васитәсилә башга бөлмәләрдән

айрылырды. Пәјәнин һәјәт дахилиндә јерләшмәсинин мұхтәлиф вариантына тәсадүф олунур. Әксәр һалларда о, евдән аралы, бә'зән исә она битишик тикилирди. Даг кәндләриндә пәјә бир гајда олараг, жашайыш бинасынын биринчи мәртәбәсиндә олурду. Чох вахт пәјәдә агач аракәсмә васитәсилә «даһалыг», јахуд «бузовлуг» бөлмәси айрылырды. Тәсәррүфаты кичик олан касыб кәндиләр һәтта гошгу вә миник һејванларыны да сағмал мал-гара илә ејин пәјәдә салырдылар. Варлылар гошгу вә миник һејванлары үчүн айрыча *төвлә* тикдирдиләр. Һәтта онлар сағмал һејванлар вә сүбәј мал-гара үчүн айры-айрылыгда пәјә тикдирдиләр. Һејванларын јемләnmәси

5-чи шәкил. Вана.

үчүн пәјәнин арха дивары бојунча ахыр дүзәлдиллирди.

Кечмишдә Ширванын дағлыг вә дагәтәји зонасында чарвадарлыг кениш иштишар етдијиндән, кәнди тәсәррүфатында атчылыг вә дөвәчилик мұһүм јер тутурду. Бакы—Тифлис дәмр јолу чәкиләнәдәк Ширванда ат вә дөвә илә јукдашыма кениш јайылмышды. Бунула әлағәдар олараг, ат вә дөвә үчүн һүндүр вә кениш төвлә тикилирди. Чајдашы вә ја ајыбаласындан дүзбучаглы планда тикилән төвлә јасты вә ја чатма дамли олурду. Төвләнин чатма дамы аварла өртүлүрдү.

Гојунчулуг мүстәсна олмагла, Ширванын һејвандарлыг тәсәррүфатында јөр тәдарүкү (от, саман, көвшән вә с.) әсас јер тутурду. Она көрә дә алафы сахламаг үчүн *талвар*, *саманлыг* вә с. тикилирди.

Бунлардан башга аран кәндләриндә *вана*, *кәрәскә*, *гузу*,

⁹⁹ *کندو* (кәнду)—тахыл сахламаг үчүн килдән дүзәлдилмиш бөјүк габ, (Бах: Б. Миллер. Персидско-русский словарь, М., 1960, с. 409).

күзү, баныстан, баһарбәнд вә с. д. ишпа едиллирди. Баһарбәнд истисна олматла, дикәр тикилиләр гојунчулуг тәсәррүфаты үчүн пәзәрдә тутулурду.

Колхоз гурулушунун гәләбәсиндән сонра гејд олунан тикилиләр бир һиссәси фәрди кәндли тәсәррүфатында өз әһәмијјәтини итириб арадан чыхмышдыр.

XIX әсрдә Ширванын тәсәррүфат һәјатында кустар сәнәткарлыг да мүнм јер тутурду. Бу, кәндли һәјәтләриндә ајрыча истәһсал бөлмәсинин лабүдлүјүнү тәләб едилди. Барамачылыгла мәшгул олан кәндләрдә ипәк гурдуну бәсләмәк үчүн *дәјә* (күмхана) тикилирди. Әксәр һалларда дәјә «кәррик» адланан тут багынын чиндә тикилирди. Н. А. Абелов XIX әср дәјәләрини тәсвир едәрәк кәстәрир ки, ғамышдан тикилмиш дәјәнин узунлуғу 15—20, ени 6—7 аршин олурду. Чатма дамы дәјәләрин ғамысы ғарғыдан дүзәлдиллирди. Ишыг вә һава пәнчәрәсиз дәјәнин ғарғы диварынын араларындан кечирди. Бәзән онун ғарғы диварлары палчыг илә суванырды. Дәјәнин дөшмәси торпадан олурду¹⁰⁰. Барама гурдуну бәсләмәк үчүн дәјәдә 3—4 гат тәрәчә дүзәлдиллирди. Ғышда дәјәдә саман, күләш вә дикәр шејләр дә сахланылырды¹⁰¹. Ширванын аран кәндләриндә дәјә тикмәк үчүн «пасна» адланан јан ди¬рәкләрин үстүнә «пәрјан», орта ди¬рәкләрин үзәринә исә тир гојдугдан сонра онлары салламалар васитәсилә бирләшдирир, ғамыш вә аварла өртүрдүләр. Дәјәнин јанларына «тапан» адланан ғамыш чәтән тутурдулар.

Ширванда шарбафлыг сәнәти ғәдим тарихә маликдир. Тәдгиг олунан дөврдә әксәр аиләләр өз евләриндә шәхси еһтијачларыны өдәмәк үчүн ипәк вә ја јун парча истәһсал едиллиләр. Бунунда јанашы ајры-ајры шәхсләрин хусуси *ипәк карханасы* да вар иди. 1841-чи илә анд сәнәдләрин бириндә Ширван ғәзасында 74 ипәк карханасынын олдуғу хәбәр верилир¹⁰². Бу чәһәтдән Басгал кәнди хусусилә фәргләнирди. XIX әсрин икинчи јарысында ипәкчилијин тәпәззүл етмәси илә әлағадар оларағ бурада карханаларын сајы хејли азалмышды. Буну бахмајарағ, К. А. Сатушвили јаздығына кәрә, 1895—1896-чы илләрдә Басгалда 11 ипәк карханасы ғалмағда иди¹⁰³.

Һәр бириндә 10-а гәдәр дэзкаһ јерләшән¹⁰⁴ бу карханалар әсасән евләрин алт мәртәбәсиндә тәк отагдан ибарәт олурду. Кечән әсрин 40-чы илләринә анд олан вә Ширванда карханаларын вәзијјәтини характеризә едән бир сәнәлдә «кархана-

ларын Асија үслубунда тикилмиш даш би¬наларда јерләшдији » хәбәр верилир¹⁰⁵.

Тәдгигат олунан дөврдә Лаһыч кәндиндә мискәрлик, даббарлыг, силәһсазлыг, әттарлыг, әчзачылыг, дәмрчилик, башмагчылыг, тохучулуг вә с. кими пешә саһәләри һәлә дә ғалмағда иди. Лаһыч итгисадијјәтинын бу спесифик хусусијјәти бурада е’малатхана типли бир сыра тәсәррүфат би¬наларынын тикилмәсини зәрури етмишдир.

Адәтән мискәрхана вә дәмрчиханалар јашајыш би¬наларынын биринчи мәртәбәсиндә тәк отагдан ибарәт олурду. Ланин бу мөгсәд үчүн бәзән ајрыча би¬на тикилирди. Мискәр е’малатханалары ғабағ тәрәфдән кенши ғапы вә пәнчәрә ачырымынча мајлик олмасы илә сән¬ијјәләнирди. Е’малатхананын дахили сәһмәси истәһсал әләтләринин јерләшдирилмәсинә үј¬түн шәкилдә гурулурду. Көрүк асмағ үчүн онун дамында хејли јоғун орта тир олурду. Көрүјүн арха тәрәфинә көмүр жығылырды. Мискәрлик мә’мулаты чох вахт е’малатхананын өзүндә сатылырды. Бу, онун дахили сәлиғәсинә тәсир кәстәрмишдир. Белә ки, сатлыг мәһсуллар ја е’малатхананын дахилиндә көз ғабағына дүзүлүр, ја да онун диварларындан асылырды.

Дәмрчин е’малатханасы мискәр е’малатханасындан о гәдәр дә фәргләнирди. Бу пешә ән чох Дәмрин кәндиндә¹⁰⁶, ғисмән исә Әһән¹⁰⁷ вә Мәрәзә¹⁰⁸ кәндләриндә кенши јайылмышдыр.

XIX әсрин сонларында Шамахы ғәзасында 58 даббағхана олмушдур¹⁰⁹. Уфунәт ији вердијиндән чох вахт о, јашајыш би¬насындан хејли аралы, әксәр һалларда исә ахар су кәнарында тикилирди. Онун ичәрисиндә ири даббағ чәнләри дүзүлүрдү.

Азәрбајҹанда Совет һакимијјәти гурулдугдан сонра хусуси мүлк ијјәт психолокијасы доғуран кустар мүәссисәләрин фәәлијјәти дајандырылды. Беләликлә, кустар сәнәткарлыгла әлағадар олан тәсәррүфат би¬наларынын арадан чыхмасы үчүн зәмин јаранды.

¹⁰⁰ Н. А. Абелов. Кәстәрилән әсри, бах: МИЭБГКЗК, VI бур., сәһ. 160.

¹⁰¹ Дәјә ортада, сәһ. 229.

¹⁰² ДМДТА, ф. 1268, с. I, иш 216, в. 21 (бах: Ә. С. Сумбатзаде. Кәстәрилән әсри, сәһ. 71).

¹⁰³ Труды Кавказской шелководственной станции (бундан сонрақы сәһифәләрдә КШС), XI чилд, Тифлис, 1904, сәһ. 7.

¹⁰⁴ Н. А. Абелов. Кәстәрилән әсри, бах: МИЭБГКЗК, VI чилд, II һиссә, сәһ. 184.

¹⁰⁵ ДМДТА, ф. 1268, с. I, иш 216, в. 41—42 (бах: Ә. С. Сумбатзаде. Кәстәрилән әсри, сәһ. 71).

¹⁰⁶ К. Хатисов. Кәстәрилән әсри, сәһ. 324.

¹⁰⁷ Н. А. Абелов. Кәстәрилән әсри, бах: МИЭБГКЗК, VI бур., сәһ. 177.

¹⁰⁸ СМОМПК, XI бур., сәһ. 155.

¹⁰⁹ Ә. С. Сумбатзаде. Кәстәрилән әсри, сәһ. 99, 18-чи чәдвәл.

КЕЈИМ ВӘ БӘЗӘКЛӘР

Ән'әнәви кејим типләринин өјрәнилмәси халғ һәјатынын бир сыра мүнһүм мәсәләләринин тәдгиг етмәк үчүн гүјмәтли фактик материал верир. Хүсусилә халғын мәшһәт тәрзи, игтисади вә мәдәни һәјат сәвијјәси, естетик зөвгү, үмүмийјәтлә онун милли хүсусийјәтләри кејим вә бәзәкләрдә даһа габарығ шәкилдә әкс олунур. Милли кејим типләри узун тарихи дөвр әрзиндә формалашдығындан онларын тәдгиги халғын мәшһәји мәсәләсинин өјрәнилмәси үчүн дә зәннин материал верир. Ән'әнәви кејим вә бәзәкләр һәмчинин өзүндә синфи тәбәғәләшмәни ајдын әкс етдирир.

Ичтимай-игтисади һәјатда баш верән дәјишикликләр кејим элементләринин инкишаф динамикасына дәрин тәсир көстәрир. Бу чәһәтдән гадын кејимләри нисбәтән мүнәфизкардыр. Ширванын дағ кәндләриндә гадын кејим типләринин бәзи элементләри һазырда да галмагдадыр.

Ширван әһалисинин ән'әнәви кејим формаларынын өјрәнилмәси она мәнхусе специфик мәнһәлли хүсусийјәтләри үзә чыхармага вә Азәрбајҗанын диҗәр этнографик зоналары, һәтта диҗәр гоншу халғларла онун мәдәни-тарихи әләғәләринин изләмәјә имкан верир.

Ширван әһалисинин ән'әнәви кејимләринә даир јазылы мәлүмат олдугча аздыр. Вахтилә Ширванда олмуш хариҗи сәјјаһларын екзотик сәҗийјәли гејдләриндә кејим типләринин (чуха, архалиғ, көјнәк, туман, гуршағ, папағ, башмағ вә с.) адларына вә бәзи ипәк парча нөвләринә аид мәлүмата тәсәдүф олунур¹. Бу мәлүматлар чоҳ вахт Үмүмәзәрбајҗан маһијәти даһыдығындан Ширван кејимләри һағында конкрет тәсәввүр јарада билмир. Бунла әсасән халғ кејимләринин мәнһәлли хүсусийјәтләринин изләмәк олмур. Һәмнин тәдгигатчыларың чоҳу јерли әһалинин мәдәни прәсинә сәтһи мүнәсибәт бәс-

ләмнш вә јерли мәдәнијјәт үчүн аз сәҗийјәви олан арханк элементләри габарығ вермәјә чалышмышлар. Буна бахмајарағ әсәрдә һәмнин мәлүматлардан јери кәлдикчә чөл материаллары илә мүнәҗисәли шәкилдә истифадә олунмушдур.

Кејим
материалларынын
һазырланмасы

Ширванда натурал вә јарымнатурал тәсәррүфат һәјатынын узун мүддәт давам етмәси ән'әнәви кејимләрә дәрин тәсир көстәрмишдир. Бу шәрәнтдә кејим материаллары (дәри, көн, јун, ипәк, памбығ вә с.), демәк олар ки, тәр бир аиләнин өзүндә һазырланырды. Бунунла јанашы, Ширванда сәнәткарлығын јүксәк дәрәҗәдә инкишафы сатын-алма мәмулатын чешидинин артырмышдыр. Бу чәһәт шәһәр әһалисинин мәшһәтиндә даһа ајдын нәзәрә чарпырды.

Этнографик материаллар көстәрир ки, Ширван әһалисинин кејим материаллары ичәрисиндә јун вә ипәк парчалар әсас јер тутмушдур. Азәрбајҗанын башга зоналарындан фәргли оларағ, бурада јун парча—шал јер һапасында дејил, хүсуси мүнәһәррик дэзкахда тохунурду.

XIX әсрдә Ширванын дағ кәндләриндә шал тохучулугу ев пешәси сәҗийјәсини ашарағ кустар сәнәткарлығ сәҗийјәси кәсб елдрин². Н. А. Абеловун јаздыгына көрә, Ширванда һәр бир аиләнин өз еһтијачыны өдәмәк мәғсәдилә тохудугу шалдан башга, Химран-Зәнки, һәфтәсијаб, Чүлјан, Дахар-Мулух, Зарат-Хејбәри, Ашағы Зарат вә Мәлһәм кәндләриндә «базар шалы» алланан јун парча истәһсал олунурду³. Мөвчуд материаллар бурада шал тохучулугунун һәтта әмтәә характери алдығыны сөйләмәјә әсас верир. «Гафгаз» гәзетинин 1882-чи ил нөмрәләринин бириндә Химран вә һәфтәсијаб кәндләриндә гыш ајларында һәр бир аиләдә 100 әдәдә гәдәр сатлығ шал тохундугу хәбәр верилир⁴. Н. А. Абеловун јаздыгына көрә, сабиг Көјҗәј вә Шамаһы гәзаларындан һәр ил Шамаһы базарына 5—6 мин әдәд шал чыхарылырды⁵.

Ширванда шал тохучулугунун башга бир сәҗийјәви чәһәти һәмнин ишин мүстәсна оларағ кишиләр тәрәфиндән һәјата кечирилмәсиндән ибарәтдир.

² Бу барадә әтрафлы мәлүмат алмағ үчүн бах: О промышленности в Шемахинской губернии, «Журнал Министерства Государственных Имуществ» (буңдан сонрақы сәһифәләрдә: «Журнал МГИ»), 1850, XXXV, № 7—8; Н. А. Абелов. Көстәрилән әсәри, бах: МИЭБГКЗК, VI бур., К. Халисов. Көстәрилән әсәри; Промысловые занятия в некоторых населенных пунктах Закавказья. Бах: СМОМПК, XI бурахылым, Тифлис, 1891 вә с.

³ Н. А. Абелов. Көстәрилән әсәри, бах: МИЭБГКЗК, VI бур., сәһ. 177.

⁴ «Гафгаз» гәзети, 1882-чи ил, № 311, сәһ. 2—3.

⁵ Н. А. Абелов. Көстәрилән әсәри, сәһ. 178; шал сабиг әндәдәдә тохундундан кечмишдә әдәд һесабы илә сатылырды. Гочаларын вердији мәлүмата көрә, бишириләндән сонра шалын узунлуғу 15 аршин галырды.

¹ Бах: Н. П. Березин. Путешествие по Дагестану и Закавказью, Кавказ, 1849; Н. Ф. Дубровин. История войны и владения русскими на Кавказе. I чилд. II китаб, СПб., 1871; СМОМПК, АКАК, МИЭБГКЗК, «Кавказский календарь», «Этнографическое обозрение» вә с. мәммуәләрини, һәбәлә «Гафгаз» гәзетинин мүхтәлиф нөмрәләриндә дәрч олунмуш мәғаләләр.

Бир гайда оларак шал күзөм јундан⁶ тохунурду. Јазылы материаллардан көрүндүү киби, Көйчөй гөзасы кәндлөри күзөми Ширван дүзүндөн јайлагла галхан елатлардан, Шама-хы гөзасынын кәндиллери исә Гобустан тәрәкәмөлөрүндөн⁷ сатын алырдылар. Нәм дә гузу күзөминини шалы даһа зәриф олдуғундан гојун күзөминә нисбәтән јүксәк гиймәтләндирилди. О дөврүн пул мөзәннәсинә әсасән гузу күзөминдән тохунмуш шалын чүтү 9 манатдан 12 манатадәк јүксәк гиймәтә сатылдыгы һалда, гојун күзөминдән һазырланмыш шалын чүтү 5 манатдан 10 маната гәдәр ашағы гиймәтә сатылырды⁸. Сәйјијәви һалдыр ки, Көйчөй гөзасы кәндиллери шалы гојун, Шамахы кәндиллери исә гузу күзөминдән тохујурдулар.

Күзөм јуун боллуғу чәһәтиндән Ширван зәңкин хаммал еһтијатына малик иди. XIX әсрин 30-чу илләринә анд статистик мә'луматдан Ширванда һәр ил 430 миндән 680 минә гәдәр гојун сахландыгы мә'лум олур⁹. Ширванда шал истеһсалыны зәрури едән мүһүм амилләрдән бири мәнз күзөм еһтијатынын боллуғу олмушдур.

Етнографик материаллардан мә'лум олур ки, тохучулар күзөми һәм пағд пулла, һәм дә натурал гайдада, шалын өзүнә дәјишдирмәк јолу илә әлдә едирмишләр. Шалла сөвдә заманы парчанын нөвүндән (јалынгат, әмәлә, икигат) асылы оларак, онун мөзәннә гиймәти нөзәрә алынырды. Бир гайда оларак гузу күзөми чәки илә, гојун күзөми исә сәј һесабы илә сатылырды¹⁰.

Ингилабдан әввәл Зарат кәндинин ән пәркар тохучуларын-дан олмуш Кәримшаһ кишинин вердији мә'лумата көрә, изафи иткијә јол вермәмәк вә иш просесини сүр'әтләндирирмәк мәгсәдлә күзөми дарамајыб «јај» адланан хүсуси әләтлә атырдылар. Бу мәгсәдлә үч нәфәр һаллач јан-јана отуруб, бири дикәринә өтүрмәклә күзөми јадан кечирирди. Нәллач тәк олдуғда атма әмәлијјатыны үч дөфә тәкрар едирди. Бу ишлә кишиләр мәш-гул олурдулар. Лакин шалын иһини чәһрәдә гадылар әји-рирди.

Мөвсүм әрзиндә һәр гадын орта һесабла 300—350 кг-а гәдәр јун әјирирди. Азәрбајҗанын дикәр етнографик зонала-рында олдуғу киби, Ширванда да ип сағдан сола әјирилирди. Икигат, јахуд үңгат тохунан шалын «әриш» вә «арғачы» чәһ-

рәдә бүкдәрилирди. Тохунмаздаң әввәл ип гыртыз илә сәјры-лыб дүјүрдән тәмизләнһирди.

Мүтәһәррик шал дзәкаһынын иш принципи шарбаф дзә-каһларындан (гаповуз, атлаз, тафта, дараји, кәлагаји тә с.) о гәдәр дә фәргләнһирди. Нәр ики системдә узатма иһләри иһрә васитәсилә «ағыз» ачыр, атма иһи мәкик васитәсилә он-ларын арасындан кечирилирди.

Үфүгүн дзәкаһларын ајагла иһләһилән мүтәһәррик нөвү-нүн мејдана кәлмәси ерамызын I—III әсрләринә анд едилһир¹¹. Мүтәһәррик дзәкаһларын илк вәтәни Месопотамија, Сүрија вә Иран һесаб олунур¹². Азәрбајҗанда шал дзәкаһынын меј-дана кәлмәси тарихини дәһиң сөјләмәк олмур. Лакин бу тип дзәкаһын башга халqlар (күрчү¹³, чечен¹⁴, тачик¹⁵, кумык¹⁶, башгырд¹⁷, осетин¹⁸, Коми¹⁹, чуваш, Мари, Удмурт²⁰ вә с.) ара-сында јайылмыш вариантларынын мүгајисәси Ширван дзәка-һынын јерли хүсусијјәт кәсб етдијини сөјләмәјә әсас верһир²¹.

Шал «јалынгат», «әмәлә» вә «икигат» олмагада үч нөвдә тохунурду. Јалынгат тохунмуш шалын һәм әришин, һәм дә арғачы биргат, әмәләнин әриши икигат, арғачы биргат, ики-гатын һәм әриши, һәм дә арғачы икигат әјирилирди. Она көрә дә јалынгат тохунмуш шала 20 кирвәнкә күзөм сәрф олундуғу һалда, әмәләјә 25 кирвәнкә, икигата исә 30 кирвәнкә күзөм иһ-ләнһирди. Әмәлә шалын әриши, икигатын исә һәм әриши, һәм дә арғачы чәһрәдә бүкдәрилирди.

Әмәлә вә икигат тохунмуш шал даһа мөһкәм вә давамлы олдуғундан јүксәк гиймәтләндирилирди. Күн әрзиндә бир, бирјарым шал тохујурдулар. Бәтта пешәкар тохучулар ара-сында күндә бир чүт шал тохујанлар да олурмуш²².

⁶ Н. Пигулевская, Города Ирана в раннем средневековье, М., 1956, с. 239.

⁷ Ленз орада, с. 239—241.

⁸ Народы Кавказа, II һиссә, М., 1962, с. 257.

⁹ Народы Кавказа, I һиссә, М., 1960, с. 353.

¹⁰ М. С. Андреев, Таджики долины Хуф, Душанбе, 1958, с. 202—203.

¹¹ С. Ш. Гаджиева, Кумык, М., 1961, с. 78.

¹² С. И. Руденко, Башкиры, М., 1955, с. 154.

¹³ Б. А. Калоев, Осетины, М., 1967, с. 76.

¹⁴ В. Н. Белицер, Очерки по этнографии народов Коми, М., 1958, с. 111.

¹⁵ А. А. Ходосой, Качество древних, М., 1930, с. 58; В. Н. Белицер, Народная одежда удмуртов, М., 1951, с. 24—25.

¹⁶ Шал истеһсалы барәдә әтрафына мә'лумат алмаг үчүн бах: А. Н. Мустафајев, XIX әсрдә Ширванда шалтохума дзәкаһы, «Азәрб. ССР ЕА Хәбәрләри (Тарих, фәләһфә вә һүгүт сәријасы)», 1968, № 4.

¹⁷ Бу мә'луматы Зарат кәндинин гәһи сәкиһләри Байрам, Ахуналы вә Кәримшаһ кишин хәбәр вермишләр.

⁶ Халг арасында пәјыз јууна «күзөм», јаз јууна исә «јапагы» дејилир.
⁷ Н. А. Абелов, Көстәрилән әсәри, бах: МИЭБГКЗК, VI бур., с. 177; Кечмишдә мааларыгла, хүсусилә гојунчулуғла мәшгул олан әһали «тәроқомә» адланирды.

⁸ Н. А. Абелов, Көстәрилән әсәри, бах: МИЭБГКЗК, VI бур., с. 178.

⁹ В. Лексәбитов, Көстәрилән әсәри, бах: ОРВЗК, III һиссә, СПб., 1836, с. 139.

¹⁰ Н. А. Абелов, Көстәрилән әсәри, бах: МИЭБГКЗК, VI бур., с. 177; Гыхылмыш һәр гојун күзөми «бир әлдә јун» һесаб олунурду.

Кечмишдә, бир гәйдә оларак, хам шалы «биширдириләр»²³. Шалы биширмәк үчүн евин бир тәрәфиндә гарым газыб од төкүр вә үзәрини тахта илә өртүрдүләр²⁴. Ики нәфәр үзбәүз отуруб гәйнар суда исләдилмиш шалы тахтанын үстүндә ајаглары илә өвкәләшдирир вә вахташыры үстүнә исти су төкүрдүләр. Тахталарын арасындан галхан бухар шалын тохумаларыны сыхлашдырыб онылары бир-биринә кипләшдирдириди. Шалын биширилмәси үч дәфә тәкрар едиллирди. Хам шал биширилдикдән сонра онун ени вә узунлуғу мұвафиг сурәтдә ғысалырды. Буна «тәпмә шал» дејилирди.

Шал башлыча оларак киши үст кејимләринин (чуха, бүрмә, башлыг, шалвар, долаг вә с.) һазырланмасына сәрф олунурду.

Кечмишдә парча тохумаг үчүн тәкчә гојун јуну дејил, дәвә јуну вә «гәзил» адланан кечи ғылындан да истифада едиллирди. Хүсусилә, дәвә јунундан Шамаһыда әлә нөв маһуд тохунурду. 1865-чи илдә Шамаһы шәһәриндә 19 маһуд карханасы ишләјирди²⁵.

Кечмишдә Ширван әһалисинин мәншәтиндә мұхтәлиф нөв ипәк парчалар мұһүм јер тутурду. Ширван Азәрбајҗанда ипәкчилијин гәдим вәтәнләриндән һесаб олунур. Бурада ипәкчилијин кениш јајылмасы сәјәсиндә һәлә орта әсрләрдә Шамаһы шәһәри Шәрг илә Гәрб арасында мұһүм тичарәт базаларындан биринә чеврилмишди. Бураја дүнјанын бир чох өлкәсиндән (Һиндистан, Иран, Әфғанистан, Түркия, Орта Асија, Франса, Нолландија, Инкиләтәрә, Италија вә б.) тачирләр кәлирди²⁶.

Зејналабдин Ширванинин јаздыгына көрә, XVIII әсрин 90-чы илләриндә Шамаһы шәһәриндә дараји, тафта вә гановуз тохујан 1500 тохучу карханасы олмушдур²⁷.

Ширванда јерли ипәк парча истәһсалы—шарбафлыг ев пешәси вә кархана тохучулугу (омтәә истәһсалы) олмагла ики формада тәсадүф едир. Ширванын аран кәндләриндә о, ев пешәси сәчијәси дашыјырды. Күмдарлар барама мәһсулунун мұјәји һиссәсини өз истәһлаклары үчүн сәрф едирдиләр. Бу мәгсәдлә бараманы бишириб илә һазырлајырдылар. Әл ји вәситәсилә ипләдән сап дүзәлдиллирди. Буна «кечи», дејилир-

ди. Гадынлар кечи сапдан јер һанасында мұхтәлиф чешиндә ипәк мәмүлаты—чечим тохујурдулар. Чечим «һәмјан», «оба-кәзәр», «саја» олмагла үч нөвдә тохунурду. Чечими тохумагла гадынлар мәшғүл олурдулар. Узунлуғу 6 аршын, ени јарым аршын олан бир чечим 8—10 күнә тохунурду²⁸.

Ширванда кархана шарбафлығынын әсас мәркәзләри Шамаһы шәһәри, Басгал вә Мүчү кәндләри иди.

Хам ипәји Шәки, Гарамәрјәм, Бығыр, Вәндам, Гутгашен, Исмајылы, Ордубад, Кутанси вә Сәмәргәнддән кәтирирди-ләр. Јахшы «ајар вердији» үчүн тәчрүбәли шарбафлар Гәбәлә вә Гарамәрјәм ипәјини үстүн тутурдулар.

Мәлум олдугу киши, ипәк биләвәситә тохума просесинә дахил олмаздан әввәл бир сыра емал вә техники-истәһсал просесиндән кечирди. Әввәлчә барама боғулур, сонра сабунлу суда гәйнадыларак «манчылыг» вәситәсилә ачылырды. Бундан сонра о «чархто» адланан дәзкәһдә товланараг «кәләф», јахуд «товлу» һалына салынырды. Бу, «хам ипәк», јахуд «хама» адланырды. Дағылмамаг үчүн хам ипәк кәләфләри «баг» һалына салынырды.

Әсрләр боју барама садә халг үсүлу илә боғулмушдур. Бараманы һәсир, јахуд палаз үзәринә сәрәрәк бир нечә күн ғызмар күнәшин алтында гурутмагла боғурдулар. Ләкин XIX әсрин сонларында бухарла ишләјән ипәкәјирән фабрикләрдә барама бухарла боғулурду²⁹.

Боғулмуш бараманы сениб сафындан ипәк тели чәкир, харабындан илә һазырлајырдылар.

Барамадан ипәк тели чәкмәк үчүн «манчылыг» адланан хүсуси әләтдән истифада олунурду. Манчылыг чугун вә ја мис тияндан, гоз ағачындан һазырланмыш чархдан (кәләфачан), гаргара вә гајышдан ибарәт олурду. Бараманы ачмаг үчүн тияна су долдуруб ичәрәсинә сабун доғрајырдылар. Сабунлу су гәйнадыгдан сонра әввәлчәдән нөвләрә ајрылмыш бараманы³⁰ онун ичинә төкүрдүләр. Бир гәдәр гәйнадыгдан сонра ики нәфәр ону сүпүркә илә јарым саат әрзиндә дөјәчләјирди. Сүпүркәјә илишмиш телләрин учуну фырланмагда олан чарха бәнд едиб ачылмыш ипәк телләрини она сарыјырдылар. Чархдан чыхарылмыш ипәк телләри «кәләф» адланырды. Кәләфләри әввәлчә илыг, сонра ахар сојуг суда јујуб сабындан тәмизләјирдиләр. Бундан сонра кәләфин көлкә јердә һаһалар

²³ Н. А. Абелов бу просеси «биширмә» дејил, «басма» адландырыр. Бах: Н. А. Абелов. Кәстәрилән әсәри, сәһ. 178.

²⁴ Н. А. Абеловун јаздыгына көрә, шалын биширилмәси просеси очаг үзәриндән асылмыш узунсов тәкпәдә ичра едиләрмиш. Бах: Онун кәстәрилән әсәри, сәһ. 178.

²⁵ ЛМДТА, ф. 1263, иш 16, в. 145 (бах: Ә. С. Сумбатзада. Кәстәрилән әсәри, сәһ. 61).

²⁶ Ф. Әлијев. Шимали Азәрбајҗан шәһәрләри, Баки, 1960, сәһ. 95.

²⁷ Н. З. Ширвани. Бустансәјәһә, Тһран, 1315, сәһ. 318. Бах: Р. Ә. Бабаханов, Ф. С. Садыгов. һачы Зејналабдин Ширвани, Баки, 1961, сәһ. 20.

²⁸ Н. А. Абелов. Кәстәрилән әсәри, бах: МПЭБГКЗК, VI чилд, II һиссә, сәһ. 174—175.

²⁹ М. Ә. Исмајылов. XX әсрин әввәлләриндә Азәрбајҗанын кәнд тәсәрруфаты, Баки, 1960, сәһ. 106.

³⁰ 5—6 нөвә ајрылан бараманын әлә нөвү «ипчәбел», ән ашагы нөвү ипә «томпал» адланырды. Фирәик вә јапон (јашыл) барама сортлары даһа јүксәк гүмәтләндирилирди. Мисир барамасы сапынын узунлуғу (30—42 м), мөһкәмлији, зәриф вә парлаг олмасы илә фәргләнирди.

үзәриндә дајанан узун гаргы васитәсилә сәриб гурудурдулар. 3 пуд гуру барамадан бир пуд хам ипәк әлдә едиллирди³¹.

«Гафгаз» гәзетинин 1854-чү ил нөмрәләринин бириндә јер-ли ипәксарыма техникасында белә бәһс едиллир: бу иш хусу-си пешәкар усталар тәрәфиндән көрүлдү. Онлар јај фәс-линдә аршын јарым диаметри олан кәләфачаны вә мис тижаны һејвана јүкләјиб кәндбәкәнд кәзирдиләр. Адәтән барама са-һибләринин һәјәтиндә бу мәгсәдлә хусуси чардаг олурду. Чар-дағын ичиндә күрә вә онун гаршысында јерә басдырылмыш ики әдәд дирәк олурду. Сөвдәләшдикдән сонра усталар дәр-һал кәләфачаны дирәкләрин ортасына бәркидиб тижаны гурур-дулар. Кәләфачан вә тижан һәр јердә ејни өлчүдә олдуғундан бу иш чох тез вә асанлығла көрүлдү. Сонра тижана су төкүб алтында очаг галајырдылар³².

Кәзәрки сәјјар манчылыгчылардан башга Ширванда ху-суси ипәксарыма карханалары да олмушдур. 1863-чү илдә Шамахыда 13 ипәксарыма карханасы ишләјирди³³. «Сарај» адланан бу карханалардан биринин тәсвирина «Гафгаз» гә-зетиндә тәсадүф едиллир: бу е'малатханалар чардаг алтында чәркә илә јерләшән чижәрчин собаларындан ибарәт олурду. Бир-биринә битишик олан собаларын һәрәсинин үстүндә бир әдәд дәрин мис тижан олурду. Она битишик олан аршын јар-ым диаметрли ағач чарх ајағла һәрәкәт етдирилирди³⁴.

Хам ипәк кәләфләринин әсас мүшәриләри шарбафлар иди. Онлар кирвәнкә һесабы илә сатын алдығлары ипәк кә-ләфләринин јенидән биширидиләр. Чүнки хам ипәк дәзкахда чәтин тохундуғундан бир гајда олараг ону сабунлу суда би-ширидиләр. Ипәк дүзкүн биширилдикдә онун телләри «дәнә-вәр» олур вә јахшы ачылырды. Онун бишмә мәғамы өтдүкдә тифтикләниб килкәләширди. Бууну нәтижәсиндә кәләфләрдәки ипәк телләринин бир һиссәси долашығ дүшүрдү. Белә кәләф-ләри ачмағ чох чәтинләширди. Она көрә дә бишимиш кәләфлә-рин ачыб јенидән сарымалы олурдулар. Тохуначаг мә'мулатын нөвүндән асылы олараг, ипәк телләри кәләфдән ачылыб ики-шәр, үчәм вә с. олмағла «күңү» адланан хусуси аләтә сары-лырды. Бу әмәлијјатла мәшгул олан устаја «наггат»³⁵, һәмни просесдә тәтбиғ олунан дәзкаха исә «наггат дәзкахы» деји-

лирди³⁶. Бир гајда олараг наггат вәзифәсиндә гадынлар иш-ләјирдиләр.

Күпүјә доланмыш ипәк телләриндән һәм «лүлә» сарыныр, һәм дә «чиллә» чәкилирди. Чиллә һазырлајан устаја «кара-тан», лүлә сарыјана «сарыјычы» вә ја «лүләвәкил» дејилирди. Парча мә'мулатынын нөвүндән вә чешиндән асылы олараг, лүлә вә чиллә телләринин сајы дәјиширди. Мәсәлән, гаповуз назик тохундугда онун лүләси ики телдән, галын тохундугда исә 3—4 телдән ибарәт сарынырды.

Лүлә «дөвр» адланан ири чархлы чәһрәдә һазырланырды. XIX әсрин сонларындан јерли ипәкешмә аләтләри тәдричән Москва ипәк фабрикләриндә тәтбиғ олунан карасларла әвәз олунмушдур³⁷.

Дәзкахда тараз ишләмәк үчүн чилләни икинчи дәфә гал-јадашы, гараган вә ја күл сујунда бишириб ишәстә вә кәллә-сујуна салыр, сонра күнүн алтына сәриб гурудурдулар. Тамам гурудугдан сонра «гәләмәк»ләрә долајырдылар. Бу ишлә мәшгул олан уста «карачы», һәмни просес исә «карачы елә-мә» адланырды.

Карачыдан гајытмыш чиллә «нирә» вә «шана»дан кечирил-мәк үчүн тәрраһа верилирди. Тохуначаг мә'мулатын нөвүндән (атлаз, мов, дараји, гаповуз, кәләгајы, чаршаб вә с.) асылы олараг тәрраһ «әрд» вә «мәррә» һесабы илә чиллә тајаларыны чарпазлајыб нирә вә шанаја дүзүрдү³⁸. Бундан сонра чил-ләни «бара чәкиб» тохумаға башлајырдылар. Бу ишлә «кар-кәр» вә онун көмәкчиси «пәстәкар» мәшгул олурду. Парча-дан фәргли олараг, кәләгајы һәм дә бојаныр вә нахышланыр-ды. Бу әмәлијјатла да хусуси усталар—рәнкәсәзлар мәшгул олурду. Онларын иши «күп бојагчылығы»ндан хејли фәрглә-ширди.

Ән'әнәви күп бојагчылығында рәнкәләрин бөјүк һисси тәбни бојаг биткиләриндән алынырды. Бојаг мәгсәдилә тут вә гөз јарпағы, гөз кәзәли, нар габыгы, алма, алча, һејвә, кав-лы, әрик, шафталы, палыд, гарагач, көјәм, ағчагајын, ғызыл-ағач вә б. ағачларын габыгындан истифадә олунурду³⁹.

Ипәк парча мүтәһәррик тохучулуг аләти олан шарбаф дәз-кахында тохунурду. Вахтилә Ширванда дарајы, тафта, атлаз,

³¹ Кечмишдә барама ачмағла мәшгул олан хусуси манчылыгчылар вар иди. Онлар зәһмәт һағышы натурал шәкилдә, јәһи һәр 10 хәлбир барама-дан бир хәлбир нагг алырдылар.

³² «Гафгаз» гәзети, 1854-чү ил, № 54.

³³ ЛМДТА, ф. 1268, иш 4342, в. 194.

³⁴ «Гафгаз» гәзети, 1901-чи ил, № 6.

³⁵ Әрәбчә «наггат» نقات. 1) саф пуду гәли пуддан ајыра билән;

2) бир шейи јахшысына пешидән ајыран мәналарында ишләнир. Бах: Әрәб вә фарс сөзләри дүгәти, Баки, 1966, сәһ. 467.

³⁶ Наггатлыг барадә әтрафлы мә'лумат алмағ үчүн бах: А. Н. Мус-тафајев. XIX әсрин сону вә XX әсрин башларында Ширванда наггатлыг. «Азәрб. ССР ЕА Хәбәрләри (Тарих, фәләсәфә вә һүгүг сериясы)», 1974, №1, сәһ. 77—87.

³⁷ М. Ә. Исмајлов. Кәстариән әсәри, сәһ. 109.

³⁸ Тәрраһлыг пешәси барадә әтрафлы мә'лумат алмағ үчүн бах: А. Н. Мустафајев. Ширванда тәрраһлыг. «Азәрб. ССР ЕА Хәбәрләри (Тарих, фәләсәфә вә һүгүг сериясы)», 1976, № 1.

³⁹ Бу һагда әтрафлы мә'лумат алмағ үчүн бах: Н. Ильин. Куре кра-сильного производство, I һисә, СПб., 1874; А. Х. Родлов. Дикорас-тущие растения Кавказа, их распространение, свойства и применение,

гановуз, һабелә кәләғәҗе, һәләби, чадра вә с. кимн мұхтәлиф нөв ипәк мәмулаты тохунмушдур. Буларын һәр биринин тохума техникасы фәргли хусусијәтә малик олдугундан ипәк дэзкахлары бир-бириндән фәргләннрди.

Кечмишдә Шамаһы шәһәриндә чохлу тиңарәт дүканлары вар иди. Әһали һәмни дүканлардан јерли вә харичи парчалары сатын алырды. Буинула јанашы, кәјим ингилабдан әввәл Азәрбајҗанын һәр јериндә олдугу кимн, Ширванда да сәјјар тиңарәт кениш јайылмышды. Сәјјар тиңарәтләр кәндбәкәнд кәзән чәрчи вә бафајчылар⁴⁰ мәшгул олурдулар.

Кечмишдә памбыг парча тохучулугу (чүлфачылыг) Ширван әһалисинин тәсәррүфат мәншәтиндә јер тутмаса да, бурада шилә, гадәк, чиг, без, чүна вә с. кимн сатыналма парчалардан истифадә олунурду⁴¹. Гочаларын вердији мәлүмата кәрә, без ән чох Ордубад, Нахчыван вә Кәнчәдән кәтириллрди. Хусусилә Кәнчә бәззазлары Ширвана тез-тез мал кәтирмишләр.

XIX әсрин икинчи јарысындан етибарән мануфактура вә ја фабрикдә тохунма памбыг парчалар Ширван әһалисинин мәншәтинә дахил олмага башламышдыр. «Фирәнк чиги», «рус чиги», «Тагыјев ағы», «Прохоро ағы» вә с. кимн памбыг парча адлары гочаларын һафизсиндән һәлә дә силнмәмишдир. Русија илә тиңарәт әлағәләринин артмасы вә XX әср әввәлләриндән етибарән Бақыда тохучулуг фабрикләринин мејдана кәлмәси илә әлағәдар олараг Ширваның кустар парча истеһсалы тәдричән тәнәззүлә уграмышдыр.

Ширван гадынларының палтара вурдугу бир сыра бәзәкләр (бафта, чапара, сәрмә, гаракәз, һәрәмн, шәмә вә с.) кустар үсүллә һазырланырды. Метал бәзәкләри јерли зәркәр вә күмүшбәндләр дүзәлдирдиләр.

Ширван әһалисинин кәјим мәншәтиндә көн-дәри мәмулаты мұһүм јер тутурду. Бу мәсәдлә ев һејванларының дәрисиндән һәм хам, һәм дә ашыланмыш һалда истифадә олунурду.

Ашыланма сәнәтинин сирләри Ширван сәнәткарларына гәдим заманлардан мәлүм иди⁴². Ашылы көндән башмаг, кә-

мәр, хәнчәр вә ғылынч ғыны, мүшкү вә тумачдан башмаг, мәст, чәкмә, хәз дәриндән күрк вә папаг тикилнрди.

XIX әсрин икинчи јарысында Шамаһыда 70, әтраф кәндләрдә исә 58 даббагхана олмушдур⁴³.

Бунула јанашы, кәјим мәсәди илә хам дәридән дә кениш истифадә едиллрди. Кәнд јерләриндә, хусусилә елат арасында хам көндән тикилмиш чарыг, хам дәридән һазырланмыш түклү папаг дәб һалыны алмышды.

Етнографик фактлардан ајдын олур ки, кәјим еһтијачыны өдәмәк үчүн Ширван әһалиси јерли хаммал (јун, ипәк, дәри, көн вә с.) еһтијатының боллугу чәһәтиндән кениш имканлара малик олмушдур.

Киши кәјими

Ән'әнәви киши кәјим типләри бичим үсүлуна вә тикиш техникасына кәрә Үмум-

гафғаз сәңијјәси дашыјырды.

Ән'әнәви әјин кәјимләри кәјнәк, дизлик, ипфәли шалвар, чанлыг, архалыг, чуха, јапынчы, күрк, әба вә сапрәдән ибарәт иди. Кечмишдә кишиләр ичтимән мәнсубијјәтиндән асылы олараг, башларына папаг, бөрк, тәсәк, аратчы, башлыг, сарыг, әммамә вә с. гојар, ајагларына чарыг, башмаг, мәст, чуст, узунбогаз чәкмә, гондара, дүбәнди, долаг, патава, ајаг шалы вә с. кәјирдиләр. Бундан башга, киши либасы тогга, тәкбәнд, гуршаг, хәнчәр вә с. илә тамамланырды.

Кәјим типләринин бәзиләри (јапынчы, өнлүк вә с.) пешә сәңијјәли кәјимләр иди. Иғлим шәраитинин мұхтәлифији илә әлағәдар олараг бәзи кәјим типләри, мәсәлән, күрк, башлыг, ајаг шалы вә с. Ширваның һәр јериндә ејни дәрәҗәдә јайылмамышды. Әба, әммамә, чалтари вә с. мәнсубијјәт етибарилә руһаниләрә мәхсүс кәјим нөвү иди.

Алт палтары. Мөвчүд етнографик материаллардан мәлүм олур ки, фабрикдә тохунма памбыг парчалар әһалинин мәншәтинә кениш сүрәтдә дахил оланадәк Ширванда алт вә үст *кәјнәјини* фәргләндрән ајрыча термин олмамышдыр. Ширваның даг кәндләринин чохунда бу аңлајышлары ајрылыгда ифадә едән хусуси термин инди дә ишләнмир. Алтдан вә ја үстдән кәјилмәсиндән асылы олмајараг, киши кәјнәјинин бичим үсүлу вә тикиш техникасы ејни олмушдур. Киши кәјнәји бу чәһәтдән һәтта гадын кәјнәјиндән дә сечилмирди. Алт вә үст кәјнәји парча материалына кәрә фәргләннрди. Бир гәјда олараг, үст кәјнәји баһалы, алт кәјнәји исә учуз памбыг парчалардан тикилнрди. Көһнә кәјнәји алт палтары кимн истифадә етмәк дәб һалыны алмышды. Даһа доғрусу еһтијач өзү буну тәләб едирди. Хусусилә қасыблар нечә кәјмәк дејил, нәсә тапыб кәјмәк барәсиндә даһа чох дүшүнүрдүләр.

Тифлис, 1908; В. А. Петров. Опыт классификации красительных растений и растительных красок южной части ККАО, «Труды АзФАН СССР», VI чилд, Бақы, 1939; Јенә дә оңун. Растительные красители Азербайджана, Бақы, 1940; Г. А. Гулијев. XIX әср вә XX әсрин әввәлләриндә Азәрбајҗанда јун ијини халг үсүлу илә бојадылмасының тарихи вә әјрәнилмәси һагғында, АЕМ, I бурхылыг, Бақы, 1964 вә с.

⁴⁰ Кечмишдә кырдават мал сатышы илә мәшгул олан шәхсә «чәрчи», аршин малы сатана исә «бафарчы» дејиллрди.

⁴¹ Ширван үчүн памбыг парча тохучулугунун сәңијјәви олмамасының бир сәбәби дә бурада јерли јун вә ипәк парчаларын чешидини чох олмасы илә аһаң едиллр.

⁴² Бу сәнәтин Зағағһазијада гәдим тарихә малик олдугуну К. Хатисов да тејд едир. Ба х: Кәстәрилән әсәри, сәһ. 351.

⁴³ Ә. С. Сумбатзада, Кәстәрилән әсәри, сәһ. 99.

Ширванда алт көйнөжүнүн «дүзјаха» формасы кениш жарыммышды⁴⁴. Алт көйнөжү эң чох агдан (Тагыјев агы, һумајын агы, галын аг, мидгал вэ с.), бәзән исә чит, сәтин вэ бездән тикилди. Јашлы вэ ушаг көйнөжү бичим үсүлүнә көрә бир-бириндән фәргләнмирдн. Үч һиссәдән (көвдә, гол вэ јаха) ибарәт олан алт көйнөжүнн бичмәк үчүн парчаны икн гатлајыб гајы илә тән ортадан «богаз» вэ «јаха жарыгы» ачырдылар. Кечмишдә узун мүддәт тикниш машыны олмадыгындан палтары әл ијнәси илә гадынлар тикирдиляр. Бу мәгсәдлә онлар әввәлчә көйнөжүн көвдәсини тәрс үзүнә чевирир вэ кәнарларыны «көкатма» тикишлә бир-биринә бәнд едирдиляр. Бир гајда оларга, көйнөжүн чалаглары «хырдасырыг» тикишлә тикилди. Голлар ејини гајда илә тикилиб һазырландыгдан сонра көвдә-јә битишдирилди. Чалагларын гыјысы⁴⁵ вэ јаха көбәси «басдырма» тикишлә⁴⁶ басдырылырды. Сонра көйнөжү аванд үзүнә чевириб әтәјини вэ биләјинин агзыны басдырма үсүлү илә тикирдиляр. Алт көйнөжүнн јахасы илкә-дүјмә, јахуд гајтан илә багланырды. Алт көйнөжү әдә тохума енисз парчалардан тикилдикдә онун көвдәсинин һәр икн јанына «голтугалты» гојулурду.

Биләкағзы мәчәсиз тикилән алт көйнөжү кејилмә тәрзиннә көрә дә үст көйнөжүндән фәргләнмирдн. Онун әтәји ја дизлијин башындан ичәри салынар, јахуд онун үстүндән, лакин нифәли шалварын алтындан ашагы бурахылырды.

Киши алт кејими *дизлик* илә тамамланырды. Бичим үсүлүнә көрә дизлик нифәли шалвардан о гәдәр дә фәргләнмирдн. Һәр икиси баш жарыгы олмадан, «нифәли» бичилиб тикилди. Она көрә дә дизлији һәр икн үзүнә фырлајыб кејмәк олурду. Бу чәһәт нифәли дизлијин кеч дагылмасына көмәк едирди.

Памбыг парчадан (аг, без, бәзән чит вэ с.) тикилән дизлији дөрд һиссәдән ибарәт бичирдиляр. Бир гајда оларга онун пачасына «мијанча»⁴⁷ гојулурду. Дизлијин балагларынын һәр бири ајрылыгда пача јеринәдәк ағыз-ағызга тикилдикдән сонра мијанча вәситәсилә бирләшдирилди. Дизлији белдә сахламаг үчүн онун башына нифә тикилир вэ туманбагы кечирилди. Бу мәгсәдлә нифәнин габагында вэ архасында «баг јер» гојулурду.

Үст палтары. Киши үст кејимләри һәм форма, һәм дә парча материалына көрә чох мүхтәлиф олмушдур. Јаш фәргги, пешә вэ зүмрә мәнсубијәти үст кејимләриндә, хусусилә парча материалынын нөвүндә вэ рәңкиндә ајдын һиссә олунурду.

Ширванда киши үст көйнөжүнн «дүзјаха» формасы кениш жарыммышды. Үст көйнөжү «туниквари» вэ «дограма»⁴⁸ олмагдан икн үсүллә бичилирди.

Маддн имкандан асылы оларга үст көйнөжү памбыг (шилә, гәдәк, чит, сәтин, фата, фәј, аггыраг) вэ ипәк (гановуз, атлаз вэ с.) парчалардан, даг кәндләриндә исә бәзән әлдәтохума шалдан да тикилди. Варлы кишиләр вэ ашыглар үст көйнөжүнн маһуддан бәзән исә мәхмәрдән тикидирилдиляр.

Орта бојлу киши көйнөжүнә 3 аршин парча ишләнмирдн. Үст көйнөжү күрәк, габаг, гол, биләк, бојун, јахалыг, голтугалты, чиб вэ чибгапагындан ибарәт бичилиб тикилди. Бу һиссәләр тәк вэ гошасырыг бәхјәләрлә бир-биринә тикилдикдән сонра кәнар гыјылары басдырылырды. Бојундуругун шах дурмасы үчүн чох вахт онун үзәринә «әјрим-үјрүм», јахуд «гајчыгулпу» адланан бәхјәләр вурулурду. Чибгапагы «дограма» вэ ја «гоша» бәхјә илә бәзәдилди. Көйнөжүн күрәјин икн чалагдан ибарәт бичилдикдә, онун ортасына «тојугајагы» адланан бәхјә салынырды.

Үст көйнөжүнн бојундуругу дик вэ чәп олмагдан икн чүр бичилирди. Даһа арханк олан дик бојундуруг формасы сон вахтлар арадан чыхмышдыр. Кечмишдә тој көйнөжүнн бојундуругуна чох вахт бафта тутулурду.

Үст көйнөжү назик парчалардан (памбыг вэ ја ипәк) тикилдикдә онун голунун агзы мәчәсиз (III табло, 1, 2-чи шәкилләр), ја'нин ачыг олурду. Бу һалда онун кәнарларына башга парчадан көбә, јахуд бафта тутулурду. Хусусилә тој көйнөжүнн биләјинә бафта тутмаг дөб һалыны алмышды. Маһуд көйнөжүн голу мәчәли (III табло, 3-чү шәкил) олмагдан илкә-дүјмә илә багланырды. Адәтән үст көйнөжүнн әтәји шалварын башындан ичәри салынырды. Лакин ети вахтларда көйнөжүн әтәји шалварын үстүндә галырды. Көјнәк галын парчадан (маһуд вэ ја мәхмәрдән) тикилдикдә, онун белиндән гајыш багланыр вэ әтәји шалварын нифәсинин үстүндә галырды.

Ән'әнәви киши кејим комплексиндә *нифәли шалвар* мүнһүм јер тутурду. Башы жарыг шалвардан фәргләндирирмәк үчүн она чох вахт «мусурманы шалвар»да дејирдиляр⁴⁹ (III табло, 4–6-чы шәкилләр).

Бәзән терминологии фәргләр (кәлөөз, нарван, шалабәнд вэ с.) нәзәрә алынмазса, нифәли шалварын бичим элементлери: балаг, мијанча, нифә, туманбагы Үмүмәзәрбајчан характери дашыјырды.

⁴⁴ Бу, елһи әдәбијјата «кәсмә» ады илә даһил олмушдур (бах: Г. Т. Гарагашлы. Көстәрилән әсәри, сәһ. 128).

⁴⁹ Габагы жарыг шалвар јерин аһали арасында «русу шалвар» адланырды.

⁴⁴ Ширванда «дүзјаха» көйнөжү тәсәлүф етмәдик.

⁴⁵ Палтарда тикниш јериндән кәнарда галын һиссәсә «гыјы» дејилир.

⁴⁶ Көјнәк әриф парчадан тикилдикдә онун әтәји вэ биләји «бурма», јахуд «гыраг көкү» дејилән тикишлә дүзәдилди.

⁴⁷ Ширванн дағәтәји кәндләриндә буна «кәлөөз» дејилир.

Варлы кишиләрин шалвары баһалы парчалардан тикилирди⁵⁰. Бу мәгсәдлә ән чох маһуд, бә'зән исә јекрәнк ипәк парчалардан истифадә олунурду. Ширванын дағ кәндләриндә вә Гобустан јајласында нифәли шалвар ән чох әлдәтохунма Зарат шалындан⁵¹, аран кәндләриндә исә «Әлвәнд шалы»-дан⁵² тикилирди. Қасыблар арасында гәдәкдән тикилмиш шалвар кејәнләр дә чох иди.

Әлдәтохунма шалдан һазырланан шалварын нифәси памбыг парчадан тикилирди. Јун шал габа тохундугундан чох вахт шалварын мијанчасына чиг вә ја сатиндән астар гојулурду. Мијанчанын астары бә'зән агдан да олурду. Мәһз буна көрә дә Ширванын бә'зи кәндләриндә «мијанча» әвәзинә, «ағ», јахуд «шалвар ағы» терминиш ишләнирди⁵³.

Тәсәррүфат мәшғулијәтинин тәмајулүндән асылы оларағ, нифәли шалварын кејилмә гәјдасы фәргли хүсусијәт кәсб едирди. Малдарлығ вә гиәмән дә әкинчиликлә мәшғул олан кәндлиләр шалварын балағыны чорабын ичинә салыр вә үс-түндән долағ чәкирдиләр. Хүсусилә чобанлар долағы днзә гәдәр долајырдылар. Мискәр, даббағ, дәмнрчи, дүлкәр, һәләч, шарбағ, шафәјчы, чәрчи, бәззәз, тачир, чарвадар, һәбелә зијалы вә руһани шәхсләр шалварын балағыны ачығ гојурдулар. Бу һалда ајаға башмағ кејилирди. Чох вахт ат белиндә кәзән әсилзәдә дөвләтләр шәхсләр узунбоғаз чәкмә кејилкәләриндән шалварын балағыны чәкмәнин боғазына салырдылар. Варлы кәнчләр әксәр һалларда јашыл рәнкли ипәк парчадан шалвар кејирмишләр. Башмағ кејән кәнчләрин шалварынын балағына чох вахт бафта тикилирди.

Нифәли шалвар инчәдә ипәк вә ја иplikдән тохунма туманбағы илә бағланырды. Туманбағыны гадынлар шалабәнд-чү⁵⁴ адланан әл дэзкахында тохујурдулар⁵⁵. Кечмишдә кәлинин чәһизләри арасында, әдәтән, 10—15 әдәд зәриф тохунмуш туманбағы оларды.

⁵⁰ Көһнәдахар кәнд сәкини Сәјјәрә Әбдүлхалығ гызынын вердији мә'луматә көрә, варлы кишиләрин шалвары «дәдәбәзи» парчасындан тикилирди. Бу парча 4—5 ил шахалы гәзиди.

⁵¹ Кечмишдә шал тохучулугунда Зарат кәндлиләри шәһрәт газанмышдылар. Бу факты әдәбијат материаллары да тәсдиғ едир (бах: А. П. Фитинги, Кәстәрилән әсри, сәһ. 94); Ола көрә дә буна чох вахт Зарат шалы дејилирди. Зарат шалындан башга, шалвар тикмәк үчүн Ләзки шалындан да истифадә едиллирди.

⁵² Әлвәнд шалы ипәк, јахуд памбығ гарышығы илә тохунурду.

⁵³ Сәбиғ Халдан районунда буна «ишдәк» дејилдији З. А. Қличевскәја тәрәфиндән гәјдә алынмышдыр (бах онуң: Азербайджанский женский костюм XIX в. из села Оджек Халланского района, «Материальная культура Азербайджана», II чилд, Бақы, 1951, сәһ. 190).

⁵⁴ Шалабәндчү—фарсча «шалвар», «бәнд»—бағ вә «чүб»—ағач (аләт) сөзләриндән әмәлә кәлиб «бағтохујан аләт» мә'насынын верир.

⁵⁵ Бу бәрәдә әтрафлы мә'лумат алмағ үчүн бах: А. Н. Мустафајев, Бир тохучулуг аләти һағында, «Азәрб. ССР ЕА Мә'рузәләри», XXIV чилд, 1969, № 10, сәһ. 75—78.

Азәрбајчанда туманбағынын тохундугу һәлә Х әсрә аид јазылы мәнбәләрдән мә'лумдур. Мүәллифи мә'лум олмајан «Һүдуд әл-Аләм» адлы бир фарс мәнбәјиндә Азәрбајчанын Сәлмас, Нахчыван вә б. орта әср шәһәрләриндә «шалвар-бәнд», јә'ни туманбағы тохундугу хәбәр верилир⁵⁶.

Ширванын дағәтәји вә аран кәндләриндә бу аләт «бағтохујан», јахуд «чапара дэзкахы» ады илә мә'лум олмушдыр⁵⁷.

Кечмишдә нифәли шалвар вә бағлы тумана тәләбат бөјүк олдуғундан, хүсуси бағтохума пешәси јаранмышдыр. Европасајағы кејим типләринин кәндли мәшһәтинә кениш сурәтдә тахил олмасы нәтичәсиндә нифәли шалвар вә бағлы туманын тәдричән арадан чыхмасы илә әләгәдәр бағтохума пешәси тәһәзүлә уғрамышдыр.

Бағтохума дэзкахынын Азәрбајчанда гәдим тарихә малик олдуғуну археоложи материаллар да тәсдиғ едир. Јени еранын әввәлләринә аид олан Миникәчевир⁵⁸ вә Бабадәрвиш⁵⁹ катакомба гәбирләриндән бағтохујан дэзкахын һиссәләри тапылмышдыр. Абшеронун гәбир абидәләриндә дә һәммин дэзкаха тәсадүф олунмушдыр. Археолог Г. М. Асланов XVI—XVII әсрләрә аид хатирә абидәләри үзәриндә бағтохујан дэзкахын бүтөв тәсвирини ашкар етмишдыр⁶⁰.

XIX әсрин сону вә XX әсрин әввәлләриндән е'тибарән Ширванда европасајағы шалвар (габағы јарығ, балағы ачығ), һәбелә «галифе» формалы шалвар кејилмәјә башланмышдыр. Кәнд шәраитиндә тәсәррүфат ишләрини көрмәк үчүн шалварын бу формасы даһа мүнәсиб иди⁶¹.

Милли киши кејим комплекси инчидә *архалығ* мүнһүм јер тутурду. Ону көјнәјин үстүндән, сојуг вахтларда исә чуханын алтындан кејирдиләр. Бајыр палтары сајылан архалығ Ширван кәндләриндә јахын заманларда гәдәр галмагда иди. Кечмишдә архалығ «дон», «сәрдәри», «мәндүлә», «баһары» вә с. адлар илә Азәрбајчанын бүтүн зоналарында кениш јајылмышдыр. Һәтта, этнографик материаллар арасында «эрә-

⁵⁶ Һүдуд әл-Аләм (мүәллифи һәмәлумдур). В. В. Бартолдун ишәри, Л., 1930, сәһ. 32 а. Фүрәтдән истифадә едиб бизн бу мәнбә илә таныш едик академик Ә. Ә. Әлизадәјә сәмини тәһәккүрүмүзү билдиририк.

⁵⁷ Чәпара—бафта әвәзинә палтара вурудан бәзәк ивәдүр. Тәсвир олунан аләтдә «бағ» илә јанашы, һәм дә «чапара» тохундугундан белә адланырды.

⁵⁸ Г. М. Асланов, К изучению раннесредневековых памятников Миникчевира, Краткие сообщения Института истории материальной культуры, № 60, 1955, сәһ. 68.

⁵⁹ В. Н. Әлијев, Бабадәрвишдә катакомба гәбри, Азәрбајчан ССР ЕА ТНПА иш № 6574, сәһ. 6—7.

⁶⁰ Г. М. Асланов, Абшерон китабәләриндә тохучулуг аләтләринин тәсвири һағында, «Азәрб. ССР ЕА Хәбәрләри (тарих, фәлсәфә вә һүгүг сәһиәси)», 1973, № 3, сәһ. 83.

⁶¹ Галифе шалвар азча дәјишклијә уғрамагла һазырда ашығларын кејим формасына чеврилмишдыр.

би дон», «кәжин дон», «дон-габа» вә с. истилахлара да тәсәдүф олунур ки, булар архалыгын мәһәлли вариант вә адларыны билдирир⁶².

Азәрбајчан ғразисиндә архалыгын мәншәји чох узаг кечмишдә изләнилди. Һәлә Дәдә-Горгуд дастанларында онг «гофтан» ады илә тәсәдүф олунур⁶³. Дастанын башга һиссәләриндә бу үст кејим типин «чүббә», јахуд «чүббә-дон» ады илә дә тәгдим едилди⁶⁴.

Архалыг тәкчә Азәрбајчанда дејил, башга халqlар арасында да јайылмышдыр⁶⁵.

Киши архалыгы, адәтән, сатыналма јун вә ја ипәк парчалардан тикилирди. Архалыгын астарына чит, сатин, гәдәк ишлә вә с. гојулурду. Јашлы кишиләр түнд, кәчләр исә ачы рәңкли парчадан архалыг кејирди.

Бичим үсүлү чәһәтиндән киши архалыгынын мүһүм хүсү сијјәти габаг ганадларынын бојвәбој бүтөв, арха тәрәфинин исә көвдә вә әтәк олмага ики һиссәдән ибарәт бичилмәсидир. Јаха формасына көрә киши архалыqlары «ашырмалы», «дүз јаха» вә «дөшүачыг» олмага үч нөвә ајрылар.

Азәрбајчанын башга зоналарында «өнүрлү» архалыг ады илә гејдә алынмыш ашырмалы архалыгы ән чох чаванлар вә варлы кишиләр кејәрди. Ашырмалы архалыгын әтәји, адәтән, бүзмәли олурду. Она көрә дә бәзән она «кәмәрчин» архалыг да дејилирди.

Дүзјаха архалыг һисбәтән учуз баша кәлдијиндән, күндәлик кејим типин киши даһа күтләви сәчијјә дашыјырды. Касыблар үчүн тој палтары һесаб олунан ашырмалы архалыгдан фәргли олараг, дүзјаха архалыгын әтәји «каһ» адланан 5 вә ја 6 тахтадан бичилирди.

Дөшүачыг архалыга бәзән «Гарабаг архалыгы» да дејилирди. Онуң јахасы синадә дүзбучаглы вә ја овал формада ачыг олурду. Бир гајда олараг архалыгын бу формасы бојундургусуз тикилирди. Ону варлы кишиләр, хүсусилә јашлы, мөтәбәр адамлар кејәрдиләр. Дөшүачыг архалыгын голлары бәзән декоратив бәзәк мәгсәди күдән «голчагла»

⁶² Архалыгын «дон» адланмасы. Бақы вә онун әтраф кәндләри үчүн даһа чох характерикди. Азәрбајчанын гәрб зонасында бу сөз гадын кејим типин (көвдәли туман) билдирир. Бу истилах Орта Асия халqlары арасында да гејдә алынмышдыр. Түркмәнләр бичим етибарилә јахын олан киши вә гадын хәләтинә «дон» дејирләр (бах: Е. Г. Торчинскаја. Көстәрилән әсәри, сәһ. 14).

⁶³ Китаби-Дәдә Горгуд. Бақы, 1962, сәһ. 34.

⁶⁴ Јенә орада, сәһ. 20.

⁶⁵ Г. Т. Гарагашилы әдәбијјат материалларына истинад едәрәк, бу кејим типини мухтәлиф адларла (архалыг, бешмет вә с.) Шәрги Европа, Волга-боју, Гағгаз, Габаг вә Орта Асиянын бир чох халqlары арасында кејим јайылдыгыны гејд едир (бах: Көстәрилән әсәри, сәһ. 151).

тамамланырды. Бу сәбәбдән дә она бәзән «атмагол» архалыг да дејилирди. Ону әсасән күбар аиләләрдә кејирдиләр.

Һансы формада тикилмәсиндән асылы олмајараг, архалыгын бичим элементләри күрәк, дөш, әтәк, голтугалты вә голлардан ибарәт олурду. Бундан әлава, дөшүачыг архалыга бојундургу, өнүрлү архалыга исә чиб вә чиб гапағы дүзәлдилди. Исти олмаг үчүн дағ кәндләриндә чох вахт архалыгын көвдәсинә јун вә ја памбыгдан «ичлик» гојулурду. Јун ичликли архалыгы даһа чох јашлы кишиләр кејирдиләр.

Голчаглы архалыгын голлары дирсәкдән јухары бүтөв, дирсәкдән ашағы исә јарыг олурду. Сојуг вахтларда голчагы бағламаг үчүн онун кәнарларына илә-гајтан, јахуд илә-дүмә тикирдиләр. Мүөјјән јерләрдә, хүсусилә тојларда рәгс едән заман илә-гајтаны чөзәрәк голчагы ачыб сәрбәст бура-хырдылар. Рәгс едәркән көзә хош көрүнсүн дејә, кәчләрин архалыгынын голчагына әлван парчалардан, ән чох исә сары рәңкли парчадан астар гојурдулар.

Архалыгын бичим элементләри мүрәккәб олдуғундан ону дәрзијә тикидириләр. Дәрзи әввәлчә мүштаринин кәтирдји парчалы нәзәрдән кечириб «хан аршыны» илә өлчүрдү. Өлчү гајтан илә көтүрүлдүрдү. Сындырма јарым хан аршыны әсәсында «киреһ», «јарым киреһ» һесабы илә гејд олунурду. Әввәлчә габаг тәрәфин, сонра арха тәрәфин өлчүсү көтүрүлдүрдү. Чијиндән белә гәдәр бир, белдән ашағы, јәни әтәк ајрыча өлчүлдүрдү. Күрәјин, дөшүн вә белин ени өлчүлүб гуртардыгдан сонра голун өлчүсү көтүрүлдүрдү. Архалыгын үз-лүјү вә астары бичилдикдән сонра уста ону каркәрә (уста көмәкчисинә) верирди. Каркәр үз вә астар һиссәләри тәрәздән бир-биринә тикдикдән сонра чалајыб бирләшдирилди. Тикиш ғыјыларыны басдырмаг үчүн ени ганадлары дар тикишин үзәринә чевириб үстүндән бәхәј кедирди. Јаха вә чиб гапагы тикилиб јербәјер едилдикдән сонра көвдә һазыр олурду. Голлар јеринә салыныб астары басдырылдыгдан сонра архалыгын јахасынын гармаqlары вә бафтасы тикилирди. Күбар аиләләр үчүн ушаг архалыгынын дөшүнә чох вахт күлбәгин «ешмә» салынырды. XIX әсрин сонларындан башлајараг зијалы кишиләрин архалыqlарынын дөшүнә «саат чиб» гојулурду.

Архалыгы исти вахтларда сәрбәст, сојуг һалларда исә чуханын алтындан кејирдиләр. Сәрбәст һалда кејилдикдә архалыгын белинә гуршаг вә ја кәмәр бағланырды. Кејимшдә күмүш тәкбәндлә јанашы ипәк вә ја кејим гуршаглар да доб олмушлар. Гуршаг хүсусилә руһани шәхсләр, тақир вә бағгаллар арасында даһа кејим јайылмышды. Касыблар тәкбәнд әвәзинә архалыгын белинә тақим бағлајырдылар. Бу мәһнада тәкбәнд бир нөв ичтиман зүмрәләр арасындакы фәргин көстәричисинә чевирилмишди. Белинә күмүш тәкбәнд бағламајаны

атам сажмаз, мэрәкә арасында онун сөзүнә мөһәл гоҗмаздылар. Она көрә дә аз-чох игтидары олан һәр бир кәс, нәјин баһасына олурса-олсуи, беллиңә күмүш тәкбәнд бағламаға чалышды.

Бичим үсулуна көрә Үмүмгафгаз сәңијјәси дашыҗан ән'әнәви үст кејим типләриндән бири дә *чуха*⁶⁶ олмушдур. О, мұхтәлиф адларла Шимали Гафгаз⁶⁷ вә Загафгазија⁶⁸ халглары арасында кениш јајылмышды. Лакин бичим үмүмилијинә бахмајараг, һәр бир халгын чухасы мұзјјән дәрәчә мөһәлли хусусијјәтә малик иди. Габагдан бағланан ермәни⁶⁹ вә күрчү⁷⁰ чухаларындан фәргли олараг, Ширван чухасынын јахасы ачыг галырды.

Чуханын мәншәјинә даир мұхтәлиф фикирләр мөвчуддур. Г. Т. Гарагашлы чуханын бүрүнчәкдән төрәндији еһтималынын ирәли сүрү⁷¹. С. П. Русејкинна Лур вә Бәхтијар тајфарлары арасында дөб олан кечә бүрүнчәји чуха һесаб едир⁷². С. Д. Лисенсјан чуханын «черкеска» ады илә дағлылардан рус казакларына кечдијини гејд едир⁷³. Е. Г. Торчинскаја чуханын орта әср Шәрг миннатүрләриндәки узунәтәкли киши халатындан әмәлә кәлдијини күман едир⁷⁴.

Архалыг кими чуха дә үч һиссәдән: көвдә, әтәк вә голдан ибарәт бичилиб тикилирди. Лакин архалыгдан фәргли олараг чуханын әтәји узун олурду. Әлдәтохума шал вә ја маһуддан тикилән чуханын көвдә (әјини) вә голларына назик (ипәк, јахуд памбыг) парчадан астар гојулурду.

Чуханын әсас бичим элементләриндән бири онун әтәји иди. Әтәјин формасына көрә Ширван чухасы «бүзмәли» (кәмәрчин) вә «каһлы» олмагла ики вариантда тәсадүф олунур. (IV табло, 4-чү шәкил).

Бир гајда олараг, бүзмәли чуханын габаг ганадлары бојвәбөј бүтөв бичилирди. Бу сәбәбдән дә бә'зән она «дүздәмә» чуха дејилирди. Учүз парча материалындан, чох вахт исә әлдәтохума шалдан тикилән дүздәмә чуханы әсасән касыблар кејәдиләр. Дөвләтли кишиләрин чухасы баһалы парчалардан тикилмәклә дөшү вәзнә илә бәзәдилди. (IV табло, 6-чы

⁶⁶ В. В. Радлова көрә, «чоһа» сөзү түрк мәншәли олуб вахтилә «ма-буһа» мәһсәсиндә ишләнишир. Бах: Опыт словаря тюркских наречий, III чинд. СПб., 1905.

⁶⁷ Народы Кавказа, I һиссә, М., 1960, сәһ. 169, 207, 257, 286, 322, 428, 511.

⁶⁸ Народы Кавказа, II һиссә, М., 1960, сәһ. 126, 302, 513.

⁶⁹ С. Д. Лисенсјан. Көстәрилән әсәри, сәһ. 222.

⁷⁰ Народы Кавказа, II һиссә, сәһ. 302, шәкил IV, V.

⁷¹ Г. Т. Гарагашлы. Көстәрилән әсәри, сәһ. 157.

⁷² С. П. Русејкинна. Лур и Бәхтијар, Народы Передней Азии (сопранки сәһифәләрдә: НПА), М., 1957, сәһ. 271—272.

⁷³ С. Д. Лисенсјан. Көстәрилән әсәри, сәһ. 222.

⁷⁴ Е. Г. Торчинскаја. Көстәрилән әсәри, сәһ. 146—147.

шәкил). Сүварп кејими сәјылдыгындан чох вахт онун әтәји ғыса олурду. Бә'зән буна «чәркәзи чуха» дә дејилирди.

Гарабаг вә Нахчыван зонасы үчүн харктерик олан «ојма» јахалы чухаја Ширванда аз тәсадүф олунурду.

Кәмәрчин (бүзмәли) чуханын архасы күрәк вә әтәк олмагла ики һиссәдән бичилиб тикилирди. Бәдәнә кип јатмаг үчүн чуханын күрәји ашагы ендикчә даралмаг шәрти илә јанлардан чәп бичилирди. Бу мәгсәдлә дә күрәк јанлары чуханын габаг ганадларына «голтугалты» васитәси илә бирләшдирилирди.

Каһлы чуханын әтәји јухарыдан ашагыја доғру мұнтәзәм сүрәтдә еиләнән тахталардан ибарәт бичилиб тикилирди⁷⁵. Онун әтәјиндә каһларын сәји мұхтәлиф олурду. 6 каһлы чуха даһа чох дөб иди. Лакин бә'зән чуханын әтәји 4, јахуд 8 каһдан ибарәт дә бичилирди. Бундан асылы олараг, каһларын бичим формасы дәјиширди. Мәсәлән, сәккиз каһлы чуханын ики габаг вә ики арха каһлары трапез формасында бичилирди. Габаг каһларын керисиндә сағ вә сол олмагла бир чүт «габагарды» олурду. Арха каһларын һәр биринин гаршысында үчбучаг формасында бичилмиш «гулагчыг»лар јерләширди. Гулагчыглар арха каһлара габагарды васитәсилә бирләшдирилирди.

Гочаларын сөһбәтиндән бәлли олур ки, кәңчләр ғыса, гочалар исә узун әтәкли чуха кејирмишләр. Нәрәкәтә мане олмамаг үчүн узун әтәкли чуханын архасы јарыг олурду. Јағмурлу һавада јол кедән заман белә чуханын әтәјини тәкбәндә санчардылар. ғыса әтәкли чухаја бә'зи кәңдләрдә «кејмә» дејилирди. Н. А. Абелов бу кејим типини «бүрмә» ады илә тәгдин етмишир⁷⁶.

Чуханын голлары «бүтөв вә ја «јарыг» олмагла ики үсулла бичилирди. Әксәр һалларда онун голлары бојвәбөј бүтөв олуб биләјә доғру кетдикчә даралырды. Чуха голлары «јарыг» бичилдикдә әмәли әһәмијјәт кәсб етмәјиб декоратив бәзәк мәгсәди дашыјырды. Елә бу сәбәбдән дә голлар керија гатланараг чуханын күрәјинә бәйләнмәклә архадан ашагы салланырды. Бәзәкли көрүнмәк үчүн голун астарыны хош рәңкли парчадан тикир, гол јарыгынын кәнарына исә гармаг, јахуд илкә-дүјмә дүзәдилди. «Атмагол» чуха адәтән күләбәтинлә бәзәнирди (IV табло, 5-чи шәкил).

Бүтөв голлу чуханын биләкләри бә'зән ени дүзәдилди. Чуха јахасы ачыг вәзијјәтдә кејилирди. Тој чухасы архалыгын рәңки илә узлашыдырылды. Архалыг ачыг рәңкли олдугда, чуха түнд парчадан вә ја әксинә тикилирди.

⁷⁵ Каһлы чуха этнографик әдәбијјәтә «чинли» ады илә дахил олмушдур. Бах: Народы Кавказа, II һиссә, сәһ. 126.

⁷⁶ Н. А. Абелов. Көстәрилән әсәри, сәһ. 172.

Јапынчы пешә сәчијјәли кејим типни олуб, малдарлыгла мәшгул олан әһали арасында даһа кениш јајылмышды (V табло, 1-чи шәкил). Јағмурлу сојуг һавада чөл тәсәррүфат ишләрини көрмәк үчүн әлверишли кејим нөвү олдуғундан јапынчы сон вахтларадәк галмышдыр. Јапынчыны һәлләч һазырлајырды. Јапынчы «сачаглы» вә «сачагсыз» олурду. Сачаглы јапынчы јағыш сүјуну јахшы ахытдығына көрә даһа јүксәк гүјмәтләндирилди. Бир гајда олараг сәркәр (баш) чобанлар чијинләринә сачаглы јапынчы салырдылар.

Јапынчынын бичилмәси вә тикилмәси чох садә иди. Бу мәгсәдлә дүзбучаглы формада басылмыш јапынчы материалыны тәрс үзүнә чевириб кәнарларыны симметрик вәзијјәтдә 25—30 см-ә гәдәр ичәри татлајыр вә чијиндән бир-биринә тикирди-ләр. Аванд үзүнә чевирдикдән сонра јапынчынын јахасыны гөвс шәклиндә кәсиб әтрафына тумач көбә тутурдулар. Јапынчы богазын алтындан гајтанла бағланырды.

Күрк Ширванын дағ кәндләриндә даһа кениш јајылмышды. Күрк хусусилә Ширванын малдар елатларынын мәншә-тиндә мһүм јер тутурду. Ашыланмыш гојун дәрисиндән тикилән күрк вахтилә милли кејим типләри ичәрисиндә һәм дә ән гүјмәтли һәдијјә һесаб олунурду. Көркәмли Азәрбајчан шаири М. П. Вағиф достларындан биринә јаздығы мәнзум мәктубунда Ширван һакиминин һәдијјә олараг она бир күрк кәндәрдијиндән бәһс етмишдир⁷⁷.

Ширванда күркүн бичим чәһәтдән бир-бириндән фәрглә-нән ики нөвү гәјдә алынмышдыр. Бунлардан бири «кавал», диҗар исә «кејмә» күрк адланыр.

Кавал күркүн декоратив бәзәк мәгсәди дашыјан голлары топуға гәдәр узун олурду (V табло, 2-чи шәкил). Бу сәбәбдән дә кејмә күркдән фәргли олараг, ону јалныз чијинә алырды-лар. Кечминшдә зәввар вә чарвадарлар кавал күркдән һәм дә јатачаг киши истифадә едирдиләр. 4—5 гојун дәрисиндән би-чилиб һазырланан кејмә күркдән фәргли олараг кавал күркә 9—10 дәри ишләнирди⁷⁸.

Кечминшдә Хорасан вә Әрдәбил күркчүләринин һазырла-дылары мәмулат даһа кениш шөһрәт газандығындан Шир-ванда кавал күрк һәмшә шөһәрләрин ады илә «Хорасан» вә ја «Әрдәбил күркү» адланырды.

Ширванын мөвсүми сәчијјәли кејим типләри тәкчә буину-ла тамамланмыр. Күбар апләләрдә бәзән «хәз-әзәмн» ке-јәнләр дә олурду. Әзәмнин астары хәздән тикилирди.

Күтләви сәчијјә дашыјан кејим типләриндән башга, кеч-миншдә ајры-ајры ичтиман зүмрәләрә мәхсус кејим нөвләри дә

мөвчуд иди. Бу чәһәтдән руһани либасы үмуми киши кејим комплексиндән кәскин сурәтдә сечилирди. Әрәби вә ја кәјани *дон*, Мисри *әба*, *хиргә* ахунд, әфәнди, молла, сәјид вә дәрвиш-ләрә мәхсус кејим типни сајылырды.

Бичим үсулуна көрә, әба јапынчыны хатырладырды. Дүз-бучаглы формада олан әбанын ени 140—150 см олур. Узуну һәр кәсин өз бојуна мұвафиг бичилирди. Чох вахт материал ен вермәдијиндән әба ики кәндәлән чалагдан ибарәт бичилир-ди (V табло, 3—4-чү шәкилләр).

Габаг ганадларыны јапынчысајагы симметрик вәзијјәтдә өз үзәринә татладыгдан сонра чијинләрини тикирди-ләр. Јек-рәнк (ағ, гара, гәһвәји) парчадан тикилән әбанын һәр чијин-нин ени 60—70 см-ә чатырды. Гол кечирмәк үчүн һәр ики чиј-инин алтындан хусуси «гол јарыгы» ачылырды. Гол јарыгы-нын әтрафы, бојунарды вә јахасынын кәнарлары әлван рәңк-ли сапла тикилиб бәзәнирди.

Ширванда бир сыра пешә сәчијјәли кејим элементләри дә олмушду. Сәнәт вә тиңарәтлә мәшгул олан кишиләр *дөш-лук*⁷⁹, бичинчиләр исә голларына *голчаг* бағлајырдылар.

Гәдим заманлардан ханлыг үсули-идарәсинин сүгүтунә гәдәр давам едән һәрби либас: һалға зирәһ дәстәси, дөбилгә, полад голчаг, сојуг әсләһә (галхан, низә, шешпәр, ох, камаи, гылынч) илә бирликдә арадан чыхмыш, XIX әсрин ибтида-сында јаранан јени шәраит—әмин-аманлыг дөврү үчүн кә-рәксиз олмушду.

Баш кејимләри. Ән-әнәви баш кејимләри мұхтәлиф нөв материаллардан (дәри, кечә, парча вә с.) һазырланырды. XIX әср киши баш кејимләри ичәрисиндә *папаг* мһүм јер тутур-ду. Форма вә һазырланма үсулу чәһәтиндән Ширванда папаг-лары бир сыра нөвү мәлүмду. Папаг әсасән јерли гојун вә гузу дәрисиндән тикилирди. Варлы киши папағлары әксәр һалларда кәнардан (Крым вә ја Орта Асијадан) кәтирилмә гаракул дәрисиндән тикилирди. Чох вахт буна «бухара па-паг» дејилирди. Јерли дәри папағларын мұхтәлиф формала-рына тәсадүф олунур:

1) ишин папаг конусвари формада олуб, Бизлан, Дијаллы кәндләриндә «Зәриәва папагы», Көһнәдахар кәндиндә «молла папагы», Тәзәкәнд вә Сәрдаһар кәндләриндә исә «Гәбәлә па-пагы», јахуд «зүллә папаг» адланыр. Шииш папаг 3—4 һиссә-дән бичилиб тикилирди. Ону әл тикмәси илә тәрс үзүнә ти-кир, астар чөддикдән сонра аванд үзүнә чеврирди-ләр. Чох вахт папағын сачағларыны хусуси үсулла ешиб гывырмлајыр-дылар.

2) шәлә папаг мұхтәлиф адлар илә: «гырмызы папаг», «јасти папаг», «чобан папагы», «јапба папаг», «мотал папаг»

⁷⁹ Азәрбајҗанын гәрб зонасында буна «өплук», Шәкидә «мезәр» деји-лир.

⁷⁷ Молла Пәһаһ Вағиф. Әсәрләри, Бақы, 1960, сәһ. 175.

⁷⁸ Әдәбијат материалларында күркүн 15 гојун дәрисиндән һазырлан-дығы хәбәр верилр. Бах: К. Хатисов. Кәстәрилән әсәри, сәһ. 352; һәм-чинин 6 ах: СМОМПК, 11-чи бурахылыш, сәһ. 146.

вə с. чох кениш јайылмышды. Онун үстү јасты, чеврəsi кен олурду.

3) чаппа папаг дәри баш кејимләри арасында аз тәсадүф олунан папаг формасы иди. Ашылы гојун дәрисиндән тикилән бу папағын ортасы узунсов шәкилдә чөкәк олурду.

Гаракүл дәрисиндән тикилән папаглар да форма етибары илә мүхтәлиф олурду. Јерли дәриләрлә иш көрән папагчылардан фәргли олараг гаракүл усталары чох вахт «бөркчү» адланырды. Бөркчүлүк сәнәти хејли диггәт вә сәј тәләб едирди. Сифаришчинин истәјиндән асылы олараг бөрк «кәсик», јахуд «бүтөв» формада тикилирди.

«Дагга папаг» адланан башы кәсик папаг «сағанаг» вә «гапаг» олмагла ики һиссәдән ибарәт бичилиб тикилирди. Папағын сағанагы үлкү әсасында гаракүл дәрисиндән, үстлү-ју исе тумач вә ја маһуддан тикилирди. Тој-бајрам либасы һесаб олунан дагга папагы варлы шәхсләр күндәлијә дө кејирдиләр.

Ширван усталары дагга папағын сағанағыны «дик» бичиб тикириләр. Бунула јанашы, кечмишдә «галмыгы дәри»дән тикилмиш јухарысы кен, ашағысы дар «ләзки», јахуд «ноғаж» папаглары да кејилирди.

Гәләми папаг һүндүр, һәм дө бојвәбој бүтөв дәридән бичилиб тикилирди. Варлылары мөхсус олан бу папаг нөвү «шикары», «гачары», «гочу папагы» ады илә дө мәлум иди.

Парча материалыдан һазырланан киши баш кејимләри тикили вә бағланма олмагла ики група бөлүнүр. Биринчи група арагчыи (тәсәк), чәлтари, башлыг дахил иди. Бунларын арасында әнкин милли нахышларла бәзәдилмиш *арагчыи*⁸⁰ хусуси јер тутурду. Арагчыини үзәриндә күләбәтинлә ишләнмиш бутә, габырга, ипјуфәл күлү вә с. бәзәкләр кениш јер тутурду (VI табло- 1—2-чи шәкилләр).

Ширванда тәсәк бир гәјда олараг папағын алтындан кејилирди. Чох вахт кәнчләрин тәсәјинин ғырағына ғызылы вә күмүшү бафта тутулурду. Гочаларын вердији мәлумата көрә, кечмишдә «тәзә бој» мүтләг бу чүр бәзәкли тәсәк кејәрминш. Јаранмыш адәтә көрә, гәјнана тојдан габаг күрәкәнинә һөкмән «истиба тәсәк» көндәрәрминш⁸¹.

Адәтә көрә, истәр киши олсун, истәрсә дө гадын намәһрәм јанында башы ачыг кәзмәк гәбаһәт сәјылырды. Она көрә дө, һәтта јатан заман да баша тәсәк кејәрдиләр. Бу чәһәт вахтилә Ширванда олмуш Европа сәјјаһларынын да диггәтинин

⁸⁰ О. А. Сухарева «арагчыи» сөзүнү һәрфи мәнада «тәр јыған» формасында тәрчүмә етмишдир. Мүәлиф Орта Асија материалларына әсасән арагчыи руһани вә варлы шәһәрләрдин чалманын алтындан гојдугу баш кејим нөвү һесаб едир. Бах: О. А. Сухарева. Древние черты в формах головных уборов народов Средней Азии, СЭС, I бур., М., 1954, сәһ. 312.

⁸¹ Бу мәлуматы Бизлан кәндинин 65 јашлы сакини Заһид Шүкүр оглу Тапдыгов вә Мүһәммәд Фәтулла ғызы вермишләр.

чәлб етмишдир. Алман сәјјаһы Тектандер шлјапасыны чыхаран заман мәчлисдәкиләрин ришхәндлә она күлдүкләрини тәвччүблә хәбәр верир⁸².

Тәсәји гадынлар тикирди. Онун әтрафына, әтәјиндән тумуш тәпәсинә гәдәр, «бадамы», «тәсбәһи», «күчүтинә», «тәкиј-нә» вә с. тикиш нөвләри илә күләбәтин вә ја рәнкарәнк ипәк саплардан нахыш вурулурду. Тәсәјин үстүндә «улдуз» рәсми, онун мәркәзиндә исе 8 күшәли «әшрәфи» тикмәк дө һалыны алмышы.

Боранлы һавада бајыра чыхан заман кишиләр папағын үстүндән *башлыг* кејирдиләр (VI табло, 3-чү шәкил). Бир гәјда олараг башлыг јун парчадан тикилирди. Касыбларын башлыгы әлдәтохунма «тәпмә шал»дан, варлыларынкы маһуддан бичилиб тикиләрди. Дөвә јунундан тохунмуш башлыг даһа јүксәк гүмәтләндирилирди. Чох вахт варлылар она сары, көј, ғырмызы рәнгли атлаздан астар гојдурудулар ки, чәјинә атанда гулагларынын үчү гәшәнк көрүнсүн.

Башлыг үч һиссәдән (кәлләлик вә ики гулагчыгдан) ибарәт бичилиб тикилирди. Башлыгы кејдикдән сонра онун узун гулагчыгларыны габагдан чарпазлајараг бојунун архасында дүјүнләјиб кери атырдылар.

Јашлы кишиләр исти һавада ишләјән заман башларына кизик памбыг парчадан *сарыг* баглајырдылар. Руһаниләр (молла, әфәнди, мүфти, сејид вә б.) башларына *эммамә* гојурдулар. Эммамә—арагчыи вә ја кулаһын үстүндән хусуси гәјдада доланан енсиз ипәк парчадан ибарәт баш кејими иди. Ән чох ағ рәнгли ипәк эммамә дөб олмушдур⁸³. Эммамәнин өлчүсү, адәтән, һәр бир шәхсин бојуна мүвафиг олурду. Чүнки ондан јалныз баш кејими киши дејил, лазым кәлдикдә сүфрә, ғыршаг вә бәзән кәфән киши дө истифадә едилирди⁸⁴.

Шамаһыда сејидләр јашлы эммамә кәздирәдиләр. Дәрвиш вә сејидләр, һәмчинин үзәриндә «Әли» сөзү јазылмыш *кулаһ*⁸⁵ вә ја *чәлтари* кејәрдиләр.

XIX әсрин сону вә XX әсрин әввәлләриндә Ширванда, аз да олса, башына *фәс* гојанлара да тәсадүф олунурду. Гочаларын вердији мәлумата көрә, ону башлыча олараг о заманки зиялылар кејәрди⁸⁶.

Ајаг кејимләри. Ән'әнәви киши ајаг кејимләри чарыг, башмаг, нәләјин, мәст, узунбогаз чәкмә, чуст вә сапрәдән ибарәт

⁸² Путешественники об Азербайджане, Баки, 1961, сәһ. 180.

⁸³ Бу мәлуматы Бизлан кәндинин 90 јашлы сакини Мәсүд Мүсүм оглу Хасыјев вермишдир.

⁸⁴ Р. Әфәндијев. Азербайжан кејимләри тарихиндән, «Азәрб. ССР ЕА Мәрузәләри», 1956, № 9, сәһ. 882.

⁸⁵ Фарсча — *«کلاه»* — папаг демәкдир. Ба х: Әрәб вә фарс сөзләри лүгәти, Баки, 1966, сәһ. 293.

⁸⁶ Бу мәлуматы Гушенчә кәндинин 106 јашлы сакини Мәммадґасым Умуд оглу вә Басгал кәндинин 80 јашлы сакини Мәшәди Чалал Әлиаббас оглу вермишләр.

иди. XX əsrin əvvəllərindən e'tibarən dübəndi və хром чəкмə кəйилмəјə бəшлəнмишдир.

Ајагабы типлəринин јайылма ареалы чəхəтиндən шəһər вə кəнд əһалиси арасында фəрг нəзəрə чарпырды. Кəндлилэр арасында күтлəви кəјим нөвү кими чарыг, чораб, патава, долаг, ајаг шалы вə с. кəниш јайылмышдыса, бəјзадə вə гəлчəмаглар арасында башмаг вə узунбогаз чəкмə кəјəнлэр чəх олурду. Шəһər əһалиси башмаг, шəтəл, нəлєјин, мəст, XX əsrin əvvəллəриндən e'tibarən исə чəкмə, дүбəнди, гондара, шинлит вə с. кəјирди.

Чарыг хəм хам, хəм дə ашыланмыш кəндən тикилирди (VI тəбло, 4-чү шəкил). Хам чарыгы əндəзəсиз, кəзəјары бичиб тикирдилэр. Нəр мəһəллəдə 2—3 нəфər мəһир чарыгтикəн олурду ки, лəзым кəлдикдə она мұрачиəт едирдилэр. Хам чарыг əксər һалларда кəшə илə тикилирди. Бундан башга, пешəкар чарыгчылар да вар иди. Онлар башлыча олараг ашылы кəндən, хəм дə ешилмиш ипликлə чарыг тикирдилэр.

Чарыгын мəһкəм вə давамлы олмасы кəнүн һансы һиссəсиндən тикилмəсиндən асылы иди. «Сагры»дан тикилмиш чарыг 8-10 ај, һəтта бə'зən 1 ил давам кəтирирди. «Кəфəл» вə «бел» кəнүндən тикилмиш чарыг 7-8 ај, «габырға» вə «бəјун» кəнүнүн чарыгы исə 5-6 ај кəјилирди. Кəнүн эн давамсыз јери «кеш» вə «пача» һесаб олунурду. Бундан асылы олараг ашылы чарыглар мұхтəлиф гүјмəтə сатылырды.

Этнографик материаллар əсасында Ширванда чарыгын ашагыдакы формалары мұјјən едилмишдир:

1. Шатры чарыг даг кəндлəриндə «Сулут чарыгы» адланыр⁸⁷. Кəлбəчər рəјонунда бу тип чарыг «ширвани»⁸⁸, Кəдəбəјдə исə «ширмаји»⁸⁹ ады илə танынырды. Абы вə јə бəнəвшəји рəнкли ипликлə тикилən шатры чарыгы варлылар күндəлијə, касыблар исə «хəјир иш заманы» кəјирдилэр.

2. Ширази чарыг бичим e'tибары илə шатры чарыга бəнзəјир, лəкин тикилмə гəјдасы ондан фəрглəнирди. Ширази чарыгын кəзəклəри⁹⁰ ики чəркə олурду. Ону, адəтən, тəј либасы илə кəјирдилэр.

3. Үстлү чарыга тумач вə јə мұшкүдən үстлүк тикилирди. Ону башлыча олараг варлылар кəјирди.

4. Калманы чарыг кəшə илə хам кəндən тикилир вə бурну азда гəтланмыш олурду. Буна бə'зən «ешмə чарыг» да дејилирди.

Чарыгын нəр тəјы 3 м узунлугунда ешилмиш ипликлə тикилирди. Бојанмыш иплијин учуну эл ији васитəси илə ешир вə она мум чəкирдилэр. Пешəкар чарыгчы Күлалы Гəмбəр оглу-

нун⁹¹ вердији мə'лумата кəрə, əvvəллər чарыгын иплијини абы рəнkdə бојамат дəб иди. Сон заманлар ону чəһрајы рəнkdə бојажайырдылар.

Чарыгы кəјдикдən сонра «чарыг багы» илə баглајырдылар. Кечмишдə, адəтən, кəлинин чəһизлəри арасында 20—30 чүт чарыг багы олурду. Јун чорабын үстүндən кəјилən чарыгын багыны кəзəклəрин нəр бириндən кечирдикдən сонра чалкечир вəзирјəтдə «шаһ» вə «бала» кəзəклəрə илишдириб балдыра долајырдылар.

Башмаг «зəнанə» вə «мəрдəнə» олмагла ики нөвдə һазырланырды (VI тəбло, 5-чү шəкил). Ону пешəкар башмагчылар тикирди. 1849-чу илдə Шамахы шəһəриндə 227 башмагчы вар иди⁹². XIX əsrin орталарында башмага нə гəдər тəлабат олдуғу бу фактдан ајдын кəрүнүр.

Башмагчыларын вердији мə'лумата кəрə, башмагын материалы əvvəллər тумач, мұшкү, этви вə башга ашылы кəндən, бир гəдər сонралар исə хром, шавро вə падошдан ибарəт олмушдур⁹³. Башмагын дабанына сөјүд ағачындан топ вə дəмир нал дүзəлдирилди. Башмагын «дабан тəлбəси» этвидən һазырланырды.

Кəнчлэр ачыг рəнкли, гочалар исə тутгун рəнкли башмаг кəјирдилэр. Дəвлəтли балалары чəх вахт мұшкү башмаг кəјирди. Мəһкəмлијинə кəрə «сагры башмаг» јүксəк гүјмəтлənдирилирди.

Чуст эн чəх күндəликдə кəјилирди. Кəнд шəранти үчүн чуст башмага нисбəтən даһа əлверинли иди. Бу сəбəбдən дə даг кəндлəриндə о, јəхын заманлара гəдər галмышдыр⁹⁴. (VI тəбло, 6-чы шəкил).

Узунбогаз чəкмəнин алтлыгы ашылы кəндən, үзү тумач вə јə мұшкүдən тикилирди. Узунбогаз чəкмəни ат белиндə кəзən варлы кишилэр кəјəрдилэр. 1859-чу илдə Шамахыда 30 нəфər чəкмəчинин ишлəмəси кечən əсрдə ајагабагынын бу нөвүнə нə гəдər бөјүк тəлəбат олдуғуну кəстəрир⁹⁵.

Мəст тəкчə Азərbəјчанда дејил, дикər мұсəлман халглары арасында да кəниш јайылмышды. Мəстин хəм үстү, хəм дə алты тумачдан тикилдијиндən бајыра чыхан заман онун үстүндən ајагабагы кəјилирди.

⁹¹ Күлалы Гəмбəр оглу Пирнєв 1913-чү илдə Сулут кəндиндə анадан олмуш, Һазырда Шамахы шəһəриндə јашайыр, ушаг јашларындан бу күндəк чарыгчылыг пешəси илə мəшғулдур.

⁹² Ə. С. Сумбатзадə. Кəстəрилən əсəри, сəһ. 108.

⁹³ Бу мə'луматы гəчəман башмагчы Мəшəди Камал Чəбрајыл оглу (1882-чи илдə Шамахы шəһəриндə анадан олмушдур) вермишдир.

⁹⁴ Һазырда Лаһычда нинəчи Гулуһсєји киши чуст тикмəклə мəшғул олур.

⁹⁵ Бах: Азərb. ССР МДТА, ф. 10, с. 1, иш 42, в. 588; XIX əsrin 80-чы иллəриндə Мəрəзə кəндиндə 12 чəкмəчи олмушдур. Бах: СМОНПК, 11-чи бұрахылыш, сəһ. 160.

⁸⁷ Чарыгын бу формасы эн чəх Сулут кəндиндə һазырланырды.

⁸⁸ Азərbəјчан дилинин диалектоложн дүгəти, Бақы, 1964, сəһ. 469.

⁸⁹ Г. Т. Гарагазлы. Кəстəрилən əсəри, сəһ. 161.

⁹⁰ Г. Т. Гарагазлы азымлыр арасында бунун «үзəнки» адландығын гəјд едир. Бах: Кəстəрилən əсəри, сəһ. 162.

Киши ајаг кејимлэринэ, хэмчинин элдэхохума *чораб*, *до-лаг*, *патава* вэ *ајаг шалы* дахил иди.

Јер ханасында тохунан, 2 м узунлугу, бир гарыш ени олан ајаг шалыны гарлы хавада ајаггабынын үстүндөн долајыр-дылар.

Долаг вэ патава кэнд эһалиси арасында хүсусилэ кениш јајылмышды. Ајага вэ балдыра кип сарынмасы чөл тэсэррү-фат ишлэри үчүн онларын ролуну хүсусилэ артырмышды.

Тэсвир олунан ајаг кејимлэриндэн башга кечмиш Ширван-да Европа модасында базырланмыш ајаггабылар да ишлэн-мишдир. XIX эсрин 90-чы иллэрини аид олан бир мәнбэдэ охујуруг: сон заманлар јерли ајаггабылары рус вэ Европа мо-дасында тикилмиш ајаггабылар сыхышдырыб арадан чыха-рыр⁹⁶. Көрүндүјү кими, учуз баша кэлэн фабрик маллары јерли ајаггабы истеһсалыны тэдричэн сыхышдырыб тәнэзү-лэ угратмышдыр. Бу факты статистик рэгэмлэр дэ тэсдиг едир. 1849-чу илдэ Шамахыда 227 башмагыч олдуғу халла, 90-чы иллэрин эввэллэриндэ онларын сајы 71—76 нэфэрэ ен-мишди⁹⁷. 1859-чу илдэ Шамахыда олан 30 чэкмэчидэн 1878-чи илдэ јалпыз 7 нэфэри ишлэјирди⁹⁸.

Гадын
кејими

Ширван гадынларынын кејим комплекси тиположи чөһөтдөн Үмүмазэрбајчан сачијјэси дашыјыр. Мөһәлли хүсусијјәт-лэр ајры-ајры элементлэрдэ нэзэрэ чарпырды. Бу чөһөт өзүнү эң чох үст кејимлэриндэ вэ бэзәклэрдэ бүрүзэ верир-ди.

Милли гадын кејимлэринэ көјнөк, туман, архалыг, чутгу, ләчәк, өрпөк, калагајы, башмаг, чуст, чораб, кәмэр вэ с. да-хил иди.

Ширван гадынлары *алт палтарыны* хэм элдэхохума, хэм дэ сатыналма памбыг вэ ипөк парчалардан тикирдилэр. Материаллар көстөрир ки, бу мөгсәдлэ чулфа дэзкахында тохунмуш мидгал, шилэ, гэдәк вэ с. кими сатыналма памбыг парчалардан кениш истифаде олунмушдур. XIX эсрин икинчи јарысындан етибарән учуз мануфактура вэ фабрик парчала-рынын Азәрбајчана ахыны илэ әлагәдар олараг, кејим мате-риалларынын чешиди дэ артмышды.

Гадын алт көјнәјинин этәји хејли узун олмагла јанлардан чапыг дүзәддирилди. Касыб аиләлэрдэ алт көјнәји бәзән рәнкли парчадан да тикилирди. Бу халда о, хэм дэ үст көјнә-јини әвәз едирди.

Ширван гадынларынын алт палтары «дарбалах» адланан дүзлик илэ тамамланырды.

XIX эсрин соңу вэ XX эсрин эввәллэриндән башлајараг,

⁹⁶ СМОМПК. II-чи бұрахылыш, Тифлис, 1891, сәһ. 115.

⁹⁷ Ә. С. Сүмбатсәдә. Көстәрилән әсәри, сәһ. 108.

⁹⁸ Азәрб. ССР МДТА, ф. 43, с. 1, иш 9327, в. 38.

Ширванда гадын либасына шәһәр кејим мәдәнијјәтинин күч-лү тәсир иһсә едилир. Капитализмин инкишафы илэ әләгә-дар олараг кәндлиләр еһтијач үзүндән ири шәһәрләрә ишлә-мәјә кәдирдиләр. Әввәлләр мөвсүми характер дашыјан бу иш сонралар даими пешәјә чеврилди. Аиләсини шәһәрә көчүр-мүш мөвсүмчү кәндлиләр тәдричән кәнд тәсәррүфаты илэ әлагәни кәсәрәк, капиталист мүүссисәләриндә ишләјән проле-тариат ордусуна гошулурдулар. Кәндли гадынлар јени, ин-тернационал шәрантдә Европа либасына хас олан бир сыра кејим элементләрини (комбинасија вэ с.) мәнимсәјирдиләр. Көркәмли етнограф Ә. К. Әләкбәровун јаздығы кими, шәһәр кејим элементләрини мәнимсәмиш белә кәндли аиләләри јәј-да кери гајыдаркән хәмкәндлиләринин кејиминә дэ тәсир көстәрирдиләр⁹⁹.

Шәһәр кејим элементләринин кәнд гадынларынын мәи-шәтинә дахил олмасында тикили фабрик мөһсулларынын ти-чарәт јолу илэ Ширван кәндләринә кәлиб чыхмасынын дэ мүһүм ролу олмушдур.

Үст палтары. Гадын кејим типләринин формалашмасында кечмиш мәнишәт тәрзи мүһүм рол ојнамышдыр. Ичтимаи һә-јәтда олдуғу кими, аиләдә дэ гадын һүғүсүз иди. Ушаг јаш-ларындан она өз истәк вә арзуларыны боғмағы, үзүнү вэ ба-шыны өртүлү сахламағы, кими јанында јашмаг илэ даныш-мағы, ичтимаи сөһбәтләрә гарышмамағы тәлгин едирдиләр. Гадын ичтимаи һәјәтдан узағлашдығы кими, зәһни инкишаф-дан да кери галырды. Ә. К. Әләкбәров һағлы олараг јазыр ки, гадынны кушәнишин һәјаты күчләндикчә, үст кејимләри өз илкин әсасыны итирәрәк, гадын бәдәнини кизләдән ејбәчәр һала дүшүрдү¹⁰⁰. Тичарәт вэ кустар сәнәткарлыг әсасында инкишаф етмиш Басгал вэ Лаһыч кими кәндлэрдә гадын ке-јими јахын шәһәрләрин (Шамахи, Шәки, Бақы) күбар кејим типинә бәнзәјирди¹⁰¹. Варлы гадынларын палтары баһалы парчалардан башырланараг, изафин дәрәчәдә зәркәрлик мәму-латы илэ бәзәдилди.

Белә дәбдәбәли гадын либасларындан фәргли олараг, ке-ниш кәндли күтләләринә мөһсүс олан гадын кејимләри илкин әмәли әһәмијјәтинин XIX эсрдә дэ итирәмәмишди. Чүнки јохсул кәндлиләри нечә кејмәк дејил, нәсә кејмәк даһа чох дүшүн-дүрүрдү¹⁰².

Тәдгиг олунан дөврдә үст кејим комплексинә: көјнөк, ту-ман, архалыг, күлчәк, чәпкән, өнлүк, кәмэр вэ с. дахил иди.

Алт көјнәји кими, *үст көјнәји* дэ чох вахт туниквари бичим үсулу илэ тикилирди. Көјнәјин биләји «мәчәли» вэ «мәчәсиз» олмагла ики вариантда тәсәдүф едир (VII табло, 1-чи шәкил).

⁹⁹ Ә. К. Әләкбәров. Көстәрилән әсәри, сәһ. 128.

¹⁰⁰ Јенә орада, сәһ. 121—122.

¹⁰¹ Јенә орада, сәһ. 133.

¹⁰² Јенә орада, сәһ. 123.

Мәчәсиз көйнәјин голу бә'зән биләјә доғру һәддиндән артыг епләнәрәк «желпаз» шәклинн алырды. Бу һалда көйнәјин голу эмәли әһмијјәтинн итириб декоратив бәзәк элементинә чеврилди. Гадын көйнәјиннн јахасы, әтәји, биләји, јан чапығлары бафта, һәрәми, гаракөз вә с. илә бәзәдилди. Көйнәјин габаг әтәјинә асма гызыл вә күмүш пуллардан «әтәклик» тутмаг дәб иди.

Дограма бичим үсүду илә тикилән үст көйнәји игтисади имкандан асылы олараг чит, сатин, шал, глас, фај, шалатлаз, гановуз, дарајы, мов вә с. парчалардан һазырланырды. Бу мәгсәдлә 3—4 аршын өлчүдә парчаны гајчы илә дал (күрәк, ојма), габаг, әјиндирик, голтугалты, гол, биләк, хишдәк кимш мүвафиг һиссәләрә дограјырдылар. Гадын көйнәјиннн әтәји һәр ики јандан чапығ олурду. Көйнәјин габаг әтәјинә вә чапығларын үст кәнарына күмүш аббасы дүзмәк әһ'әнәјә чеврилмиши. Варлы гадынларын көйнәјиннн әтәјинә чох вахт гызыл вә ја күмүшдән ромб формасында дүзәлдилмиш «кәсмә» адлы бәзәк вурулурду. Кечинишдә бу тип бәзәк Азәрбајчанын диқәр этнографик зоналарында да кениш јајылмышды¹⁰³.

Күндәликдә кејилән либасдан башга, һәр гадыннын ән азы бир дәст «баш палтары» олурду. Бәзәк-дүзәк либасы¹⁰⁴ илә кејилән көйнәјин голу бә'зән биләјә доғру кетдикчә назиләрәк «әлчәк» илә тамамланырды. Орта әср миниатүрләриндә тез-тез тәсадүф олунан бу элементә Г. Гагариннн «Шамахылы гыз» рәсминдә дә раст кәлирик.

Богазын алтында ачылмыш кичик јарыг вә бир әдәд дүјмә илә бағланан «дүзјаха көјнәк» типн даһа кениш јајылмышды. Күбар гадынларын көйнәјиннн јахасы чох вахт «ојма» бичиләр вә онун әтрафына гызыл, јахуд күмүш «јахалыг» бәнд едиләрди.

Гадын көйнәјиннн голтуғуна квадрат вә пахлава формалы хишдәк гојулурду. Әрәбгәдим кәдиндә Багда һәбиб гызы Мәммәдоваја мәхсус көйнәјин голтуғу ајрыча хишдәк илә дејил, голтугалтыннн үчбучаг шәклиндә бичилмиш баш һиссәси илә дүзәлдилмишидир.

Бичим үсүду вә тикиш техникасы чәһәтиндән гадын вә гыз көйнәји арасында фәрг јох иди. Гызлар рәнкли парчалардан (гирмызы, сары, чәһрајы) көјнәк кејјрдиләр. Хүсусилә чәһрајы гановуздан тикилән көјнәкләр даһа чох дәб иди. Гадынлар түнд, гарылар исә гара рәнкли парчадан көјнәк кејјрдиләр.

Туман мүхтәлиф рәнкли баһалы парчалардан (зәрхара, алхара, зәрәләм, зәриәдур, атлаз, гановуз, мәхмәр, дарајы, таф-

та, шалатлаз вә с.) тикилирди. Хүсусилә дәст баш палтарын- да хара туманын олмасы вачиб сајылырды.

Туман 10—12 тахтадан тикилирди. Багда һәбиб гызынын вердији мә'лумата кәрә, варлы гадынларын туманы чох вахт 15 тахтадан ибарәт олурду.

Ширван гадынларынын туманы «бүзмә» вә «гырчын» олмагла ики формада бичилиб тикилирди. Адәтән, бүзмәли туманын башына иифә гојулур вә ипәк туманбагы илә бағланырды. Гырчын туманын тахталары баш тәрәфдә гатдаланыб гасыландан сонра үстүнә көбә тутулурду. Гырчын туманын башы ја архадан, ја да сол бөјүрдән азча јарыг олурду. Туманы белә бағламаг үчүн көбәнин һәр ики учу гајтан шәклиндә гуртарырды.

Елат гадынлары бә'зән туманын әтәјинн ики рәнкдә тикириләр. Бу тәкчә бәзәк дејил, һабелә парчаја гәнаәт етмәк мәгсәдинн күдүрдү. Туманын әтәји бафта, гаракөз, һәрәми, күмүш вә гызыл пул, гүмәтәли ипәк парчалардан тикилмиш «гыјгач балах» вә с. илә бәзәдилди. Дөвләтли гадынларын хара вә мәхмәрдән тикилмиш туманынын әтәји 2—3 чәркә «бачаглы» вә ја гызыл пулла бәзәдилди. Чох вахт «бачаглы» илә гызыл пул арасына «реал» вә ја «импернал» дүзүлүрдү.

Туманын кејилмә гәјдасы чох бәсит иди. Адн вахтда 2—3 туманы үст-үстә кејирдиләр. Багда һәбиб гызынын сөјләдјинә кәрә, һәтта варлы гадынлар евдән чыхдыгда бә'зән 5—6 дәст туманы бир-биринннн үстүндән кејирдиләр. Туманын башы гызыл вә ја күмүш әтәклијә тутулмуш үст көйнәјиннн алтында галырды.

Этнографик мүшаһидә нәтичәсиндә елат гадынлара мәхсус кејим тәрәзи дә гејдә алынмышдыр. Туманын узун әтәји гадынн һәрәкәтләринә мане олмасын дејә, онун дәл әтәјинн пачанын арасындан кәтириб иифәнин габаг тәрәфинә санчырдылар. Бунун сајәсиндә кен туман сәрбәст һәрәкәт етмәјә имкан верән ики балаг шәклинә дүшүрдү.

Ширванда «чүтбалаг»¹⁰⁵ адланан арханк туман нөвү дә гејдә алынмышдыр. Гоча гарыларын әјиндә јахын заманлара гәдәр галмагда олан чүтбалагыч һәр балагы 5—6 тахтадан ибарәт тикилирди. Мијанча васитәсилә бирләшән балаглар чох кен олдуғундан ону адн тумандан сечмәк олмурду.

Тәдгигатчылар чүтбалаг туманы көчәри мәнишәт тәрәзинә мәхсус кејим нөвү һесаб едиләр¹⁰⁶. Тәдгиг олунан дөврдә Ширван әһалисиннн бир гисми малдарлыгла мәшғул олдуғун-

¹⁰³ З. А. Кличевская, Костарилән әсәри, сәһ. 190, IV табло.

¹⁰⁴ Тој-ишан либасына «кәшилик палтары», јахуд «бәзәник» дә дејилди.

¹⁰⁵ Азәрбајчанын диқәр этнографик зоналарында бунә «чүттуман» дејилди. Бах: Г. Т. Гарагашлы. Көстәрилән әсәри, сәһ. 128.

¹⁰⁶ Н. Н. Гаген-Торн, К методике изучения одежды в этнографии, СЭ, 1934, № 3—4, сәһ. 122; Г. Т. Гарагашлы. Көстәрилән әсәри, сәһ. 131—133.

дан, фасиләсиз сурәтдә миниклә дагдан арана вә әксинә һәрәкәт едирди. Елат гадыларын көч шәрәнти үчүн чүтбалаг ән әлверишли туман нөвү сајылырды.

Шамахи. Басгал вә Лаһыч кими ири јашајыш мәнтәгәләриндә чох вахт чүтбалаг әвәзинә *чахчур* кејиллирди. Чахчур хусусилә јағмурлу һаваларда кејилмәк үчүн әлверишли сајылырды. Чахчурун балагларынын ајагы бүзмәли олуб, «топулду» вә «үзәнки» илә гуртарырды. Һәп балагы 3—4 тахтадан бичилән чахчур варлылар тафта, дарајы, мов вә с. ипәк парчалардан, касыблар исә учуз памбыг парчалардан (чит, сатин вә с.) тикирдиляр¹⁰⁷.

Авропасајагы кејим типләринин (көвдәли туман, костјум-әтәк вә с.) тәдричән әһалинин мәншәтинә дахил олмасы илә әлағәдар олараг, дикәр арханк кејим типләри кими, чахчур вә чүтбалаг да арадан чыхмышдыр.

Јерли адәтә көрә, кәлинин үзүндән дуваг көтүрүлән күндән «баш палтары» чыхарылыб бохчаја бағланар, «ев либасы» кејиләрди. Ев либасынын үстүндән бир гајда олараг *дөшлүк* гуршайырдылар¹⁰⁸. Бөјвәбөј бүтөв тахталардан бичилиб тикилән дөшлүк «үзәнки» васитәсилә бојундан асылыр вә тикмә гајтаила белдән бағланырды. Дөшлүјү јалыз гадынлар дејил, бәнна, дүлкәр, харрат, пинәчи, башмагчы вә б. пешәкләрлә мәшғул олан сәнәткарлар да бағлајырды.

Архалыг Ширван гадынарыннын милли либасында башлыча јери тутурду. Бичим чәһәтиндән киши архалыгы илә тиположи охшарлыг тәшкил едән гадын архалыгы зәнкин бәзәји вә јахасынын формасы илә ондан фәргләнирди. Гадын архалыгы ән чох мәхмәр, дарајы, гановуз вә с. кими баһалы парчалардан тикилирди. Касыблар ону сатин вә гара ластикдән дә тикирдиляр.

Јаха формасына көрә гадын архалыглары дүзјаха вә ојма (ачыг јаха) олмагла икi вариантда тәсадүф едир. (VII табло, 2-чи шәкил). Бир гајда олараг «ојма» бичимли архалыгын голлары дирсәкдән ашагы јелпиквари шәкилдә хусуси голчагла тамамланырды. Голларынын белә орижинал бичим үсүлү архалыгын бу формасыны ел арасында «јелпаз» ады илә мәшһур етмишдир.

Даглыг Ширванда ојма архалыгын башга бир варианты да гејдә алынмышдыр. «Бәһләли архалыг» ады илә мәшһур олан бу архалыгын голлары јарыг голчагла гуртарырды. Кәнарлары чарпаз вә ја илкә-гајтан илә тамамланан голчагын

¹⁰⁷ Бу мәлүматы узун мүддәт дәриш ишләминн Исмајил Чәбрајыл оглу Пашајев (Шамахи шәһәри, Ленин күчәси, ел № 10) вермишдир.

¹⁰⁸ Р. Әфәндиәдә кејминдә дөшлүјүн «абыр либасы» әдландырылдыгын гејд едир. Бах: Р. Әфәндиә а.д. Шәкиннн этнографјасына аид олан материаллар, Азәрбајҗан ССР ЕА Әјазмалары фонду, шифр Г—1191 сәһ. 65 а. 816)

јарыгы бағланырды. Лазым кәлдикдә исә гајтаны чөзмәклә голчагын арасынн ачырдылар. Бәһләли архалыгда декоратив бәзәк мәгәдди лаңчыјан голчагын астары баһалы парчалардан (ән чох зәрридән) тикилирди. Хусусилә рәгс едәркән голчагын һәрәкәти көзә тез чарпдыгындан онун астарынн ачыг рәнкли (сары, гырмызы, абы вә с.) ипәк парчадан дүзәлдирдиләр.

6-чы шәкил. Лаһычлы гадын милли кејимдә.

Ојма бичимли архалыгы эн чох кұбар гадынлар кејердилер. Бунун сәбәби исә ојма архалыгын зинәт чәһәтиндән көтүрүмлү олмасы илә изаһ едилер. Рәшидбәј Әфәндијев милл гадын кејимләринин бу чәһәтин чох һәссаслыгла сезмиш вә буну белә ифадә етмишир: «Гадын әлбисәсинин әски формасы дәјишилмир. Чүнки гадынларла мәхсус олан нөвбәнөв гызыл имарәтләр, иичи, мәрчанлар тахмага бу фасон либас чох әлвершилдири. Авропа фасонлу либаса кәмәрдән башга бир имарәт јарашмыр. Әһалинин нәзәриндә имарәтсиз бир гадын «гадын сајылмазды»¹⁰⁹. Бу сәбәбдән дә ојма архалыгы кејән заман онун јахасына гызыл гозалардан ибарәт «јахалыг» бәнд едирдиләр.

Дүзјаха архалыгын голу дар, биләји мәчәсиз олурду. Архалыгын габаг ганадлары дөш вә әтәк олмагла ики һиссәдән ибарәт бичилирди. Онун архасы һәмчинин ики һиссәдән: әјиндирик вә әтәкдән ибарәт олурду. Әјиндирик бир чүт голтугалты васитәсилә дөшлә бирләширди. Дүзјаха архалыгын әтәји 3, јахуд 4 тахта олурду. Арха тахта кен, јан тахталар исә енсиз иди. Дүзјаха архалыг әтәјинин хејли узун олмасы илә ојма архалыгдан фәргләнирди.

Архалыгын тикишләринин үстү бафта, сәрмә, гаракез вә с. бәзәкләрлә өртүлүрдү.

Зәриф ипәк парчалардан тикилән ојма архалыгын јахасы овал формада ачыг олурду. Ону эн чох һәдди-бүлүга чатмыш гызлар, кәлиндәр вә орта јашлы гадынлар кејердиләр. Мәрзијә Пирверди гызынын вердији мәлүмата кәрә, Дағлыг Ширванда ојма архалыгын јахасына «мидахыл», јахуд «һәб-бабы гызыл» дүзүлүрдү. Ојма архалыгын габагы јаханын алтындан әтәјин башына гәдәр 2—3 әдәд чарпазла бағланырды.

Гадын архалыгынын бу нөвү Азәрбајчанын дикур этнографик зоналарында да јайылмышды. Лакин Ширван гадынларына мәхсус ачыгјаха (ојма) архалыг мөһәлли хүсусијәт кәсб елирди. Белә ки, Гарабаг архалыгынын јахасы дүзбучагы, Ширван архалыгынынкы исә овал формада олурду.

Кечиндә кәлиндин тој палтары арасында баһалы ипәк вә мәхмәр парчалардан тикилмиш ојма бичимли архалыгын олмасы вачиб сајылырды. Адәтән, ону күндәлијә кејмәздиләр вә «баш палтары» кими узун мүддәт сахлајырдылар. Һәтта касыблар арасында елә һаллар олурду ки, кәлиндик архалыгы ападан гызына кечирди.

Кечән әсрдә архалыг Ширван әһалисинин бүтүн ичтимаи зүмрәләри арасында кениш јайылмыш эн күтләви кејим типин иди. Лакин о, јекәнә үст кејим формасы дејилди. Әһалинин мүәјјән зүмрәләри арасында *чәпкән*, *нимтәнә*, *күләчә* вә с. кими үст кејимләринә дә тәсадүф олунурду.

Тәдгиг едилән дөврдә әһалинин кениш күтләләри арасында јәј вә јахуд гыш үчүн ајрыча гадын үст палтары олмамышдыр. Ејин кејим типин һәр ики мөвсүмә хидмәт едирди. Исти олмаг үчүн гышда 2—3 дәст палтары бир-биринин үстүндән кејирдиләр. Надир һалларда кұбар гадынлар гышда *хәз күләчә* кејер, јашлы гадынлар исә белләринә *јун шал* бағлајардылар.

Гыш палтары кими *палто* кәндли гадынларын мәишәтинә чох кеч дахил олмушдур. Һәтта инди дә гоча гарылар палто кејмирләр.

Баш кејимләри. Кечмишдә башыачыг кәзмәк нәинки гадынлар, һабелә азјашлы гызлар үчүн дә бөјүк гәбаһәт сајылырды. Она кәрә дә лап көрпә чағларындан гызларын башы өртүлү олурду.

Ән'әнәви баш кејим типләринин, демәк олар ки, һамысы Ширван гадынларына таныш иди. Јалныз *рүбәнд* бурада нис-бәтән аз јайылмышды. Кұбар гадынларла мәхсус олан рүбәндә әсәсэн Шамахы шәһәриндә тәсадүф олунурду.

Гадын баш кејимләри «кејмә» вә «өртмә» олмагла ики гру-па бөлүнүр. Биринчи груп баш кејимләринә *чутгу*¹¹⁰ вә *тәсәк* дахил иди. Гурама баш кејими олан *динкә* вә *чалма* хүсуси гәјдада баша бағланырды. Ширван гадынларынын баш өртүк-ләринә *өрпәк*, *ләчәк*, *чуна*, *кәләғәји*, *шал*, *тор* вә с. дахил иди.

Тикили баш кејимләринин эн кениш јайылан типин *чутгу* иди (VII табло, 3-чү шәкил). Ени 25—30 см, олан чутгу ајагы ачыг торбаны хатырладырды. Чутгуну баһалы ипәк парчалардан тикирдиляр. **Чох вахт** онун астары читдән олурду. Баш тәрәфи 10—15 см ортадан јарыг, гулагчыглары исә кәмчик дүзәлдилирди. Чутгунун бәзәјинә хүсуси *фикир* верилирди. Онун әтәјинә сачаглы «пүрчүм» тикилирди. Ондан јухарыда дар бафта, онун үстүндән исә 8 см ениндә зәрхара вә енли бафта олурду. Чутгу кејиләркән онун габагына адәтән, «чут-гугабагы» тутулурду. Чутгуну баша бағламаг үчүн онун күнчләринә јарым метр узунлуғунда гајтан тикилирди. Чаванларын чутгу гајтаны «питик» вә јахуд «готаз»ла тамамла-нырды. Чутгуну кејмәк үчүн һөрүкләри онун ичәрисинә салыр, гулагчыгларынын алынын габагына гәдәр чәкиб үстүндән гај-тан илә бағлајырдылар. Чутгунун үстүндән, чутгугабагы кө-рүнмәк шәрти илә, *чуна* чәкәр, онун үстүндән исә *кәләғәји* вә ја *тор өрпәк* өртәдиләр.

Ширванда гадын арагчыны *тәсәк* адланырды. Ону эн чох саја, надир һалларда күллү парчадан тикирдиляр. Баш пал-тарын тәсәји баһалы, шах парчадан, бә'зән исә гырмызы вә ја јашыл рәнкли мәхмәрдән олурду. Чаван гызларын *тәсәји*

¹¹⁰ Шәкидә буна «түлү» дејилирди. Бах: Р. Әфәндизадә. Көстә-рилән әсәри, сәһ. 62 б.

¹⁰⁹ Р. Әфәндизадә. Көстәрилән әсәри, сәһ. 62 а.

зәрхара, шалатлаз вә с. парчалардан тикилирди. Гызлар тәсәји башларына елә гојурдулар ки, сачларынын «чыга» вә «бирчәји» ашкарда галырлы.

Тәсәјин үзәриндә симметрик вәзирјәтдә 4 әдәд бута, онун мәркизинә исә «үлдүз» вә «әшнәфи» тикилир, јанлары мұхтәлиф рәңкли ипәк сапла «бадамы» вә «тәсбәни» тикишләрлә бәздәлирди.

Арагчын, баш кејими кими, өзбәк¹¹¹, гарагалгаг¹¹², түркмән¹¹³, тачик¹¹⁴ вә һабелә Волгабоју халглары¹¹⁵ арасында да јайылмышдыр.

Этиографик материалларын тәһлили кәстәрир ки, *динкә* чалмадан хејли әввәл мејдана кәлмиш вә чох еркән дә мәшһәтдән чыхмышдыр. Р. Әфәндијев динкәнин арадан чыхмасы сәбәбнин онун мүрәккәб гурулуша малик олмасында вә чох вахт тәләб етмәсиндә көрүр¹¹⁶.

Чалмадан фәргли оларак, *динкә* шал илә гурулурду. Бөјүк баш шалыны дәнки сәбәтинә бәнзәр шәкилдә елә гурурдулар ки, онун шийи үчү дик галхыб сол гулағын үстүнә тәрәф әјилди. Она көрә дә ел арасында чох вахт она «әјри динкә» дейлирди. Башда дајанмасы үчүн әјри динкәни өрпәклә баглајырдылар. Өрпәји динкәнин тәпәсиндән салыб учларыны богазын алтында чарпазлајарак бөјүнүн ардында бир-биринә баглајырдылар. Динкәнин вәзирјәтини позмамаг үчүн бајура чыхдыда онун үстүндән «гызыл гармаг» гуруларды.

Көрвә јашларындан гызлар динкә сарымағы, чалма багламағы өјрәдәрди. Бунунла белә, камил динкә сарыјан сәриштәли гадындар аз иди.

Динкәјә нисбәтән чалма бәсит гурулуша малик иди. Чалма дәрләт бүкүлмүш, көрүнүр, бу сәбәбдән дә «чаргат» адланан кәлагајыдан чалынырды.

Динкәјә нисбәтән бәсит гурулуша малик олса да, чалманын баглаанмасы да мүјјән мәһәрәт тәләб едирди. Гадындарын фәрди мәһәрәтнән асылы оларак, чалма бир нечә гајлада баглаиырды. Бәзән гадындар ипәк өрпәји гыјгачы гатлајыб, тәй ортасы алынн үстүнә дүшмәк шәртилә, баша салыр вә учларыны архадан чалкечир етдикдән сонра габага кәтирәк, јешидән чалкечир едир вә кери гајтарыб дүјүнләјирди. Чалма багламанын дикәр үсүлу бундан ибарәт иди ки, өрпәји баша салыб чәнәшин алтында чалкечир етдикдән сонра бир

учуну чијиндән кери атыр, дикәр учуну исә баша долајырдылар. Бу һалда чалманын бир ганады илә јашмаг дүзәлдилирди.

Динкә кими чалма да баша «гармаг» васитәсилә бәркидилди. З. А. Кличевскаја чалманын гармагла баглаанмасыны әрли гадындар үчүн характерик һал һесап едир¹¹⁷. Анланын итисади имканындан асылы оларак гармаг гызыл, күмүш вә тунчдан олурду¹¹⁸. Бәзән гармағын зәнчири үзәриндән гызыл вә ја күмүш пуллар, јахуд басма үсүлу илә һазырланмыш нахышлы кирдә метал һиссәчикләр асылырды.

XIX әср гадын баш кејимләри арасында ән кејини јайыланы өрпәк олмушдыр. Јаш фәргиндән асылы оларак, гадын өрпәкләри мұхтәлиф рәңкдә олурду. Әввәлләр ону кустар үсүлла әлдә тохујурдулар. XIX әсрин сонларына доғру фабрикдә һазырланмыш сатыналма өрпәкләр дәб олмушдыр. Ширван гадындарынын јүксәк гымәтләндирдији өрпәкләрдән бири «сәрәндаз» иди. Ону әсасән тој-бајрам күнләриндә өртүрдүләр. Сәрәндазы баша гызыл санчагла бәркидирди. Башга вахтларда «наз-назы», «бәләлә», «харалы» вә с. кими гымәтли ипәк өрпәкләр дә өртүлүрдү. Күбар гадындар исә «бәнарә» вә «алафа» өрпәк өртүрдүләр.

Азәрбајчанын башга зоналарындан фәргли оларак Ширван гадындары чәп дејил, үфүги вәзирјәтдә јашмаг алырдылар.

Ипәк өрпәјин алтындан *ләчәк* адланан кичик јайлыг чәкирдиләр. Ләчәји багламаг үчүн ону гыјгачы гатлајыб учларыны богазын габағында чалкечир едир, сонра бөјүнүн архасында дүјүнләјирди. Лакин исти мөвсүмдә әкәр һалларда онун үчларыны һөрүјүн алтындан фырлајыб кичкаһда баглајырдылар¹¹⁹. Белә баш өртмә үсүлуна «чәкмә» дейлирди.

Ширван гадындарынын баш кејимләри арасында *кәлагајы* мұһүм јер тутурду. Онлар ән чох Шамахы, Басгал вә Кәнчә кәлагајысы өртәдиләр. Шамахы вә Кәнчә кәлагајылары да һа кејфијјәтли олдугундан варлы гадындар Басгал шарбафларынын һазырладыгы кәлагајылары бәјнәмәздиләр. Ширван гадындарына һәмчинин «һәләбн» вә «һераты» кәлагајылар да јахшы таныш иди. Гоцалар тутгун, кәнчләр исә ачыг рәңкли кәлагајы хошлајырдылар. Кәлагајынын бүтүн бәзәк элементләри онун јеләниндә чәмләшир, ортасы исә саја олурду. Гадын кәлагајысы 140×140 см, ушаг кәлагајысы исә 1×1 м өлчүдә тохунурду. Јохсул гадындар кәлагајы әвәзинә *чуна* өртүрдүләр. Лакин «баш палтары» дәстиндә бир әдәд тәзә кәлагајынын олмасы вачиб сајылды.

¹¹⁷ З. А. Кличевскаја. Кәстәрилән әсәри, сәһ. 196.

¹¹⁸ Г. Т. Гарагалгагы. Кәстәрилән әсәри, сәһ. 166.

¹¹⁹ Јашлы гадындар хына гојан заман башларына «гашбәнд», «гыјмача», јахуд «хынабәнд» адланан хырда јайлыг баглајырдылар.

¹¹¹ История народов Узбекистана, II чилд, Ташкент, 1947, сәһ. 316.

¹¹² Т. А. Жданко. Каракалпак Хорезмского оазиса, М., 1952, сәһ. 550.

¹¹³ Я. Р. Виноников. Социалистическое переустройство хозяйства в баша райхан Марийской области Туркменской ССР, СЭС, I бурахылыш, М., 1954, сәһ. 60.

¹¹⁴ С. П. Русејажкина. Кәстәрилән әсәри, сәһ. 198.

¹¹⁵ В. Н. Бәлисер. Народная одежда удмуртов, сәһ. 57.

¹¹⁶ Р. Әфәндијәдә. Кәстәрилән әсәри, сәһ. 64 б.

Өртмө баш кејимлэриндэн бири дэ јундан тохунма *шал* иди. Баш шалы кустар үсулу илэ јерли карханаларда һазырланырды. Баш шалы мөвсүми сәчијјәли кејим типии олмагла сојуг вахтларда евдән чыхан заман өртүлүрдү.

XIX әсрдә Ширван гадынларынын тој либасына *тор* да дахил иди: Торү эн чох Шамаһы әтрафындакы ермәни кәндләриндә тохујурдулар¹²⁰. Ону эн чох чаванлар, хүсүсилә кәлииләр башларына өртәдиләр.

Ширван гадынларынын милли либасында *кәмәр* мһүм јер тутурду. Кејимшдә гадынларын, демәк олар ки, һамысы баш палтары илэ гызыл вә ја күмүш кәмәр баглајырдылар. Гызыл вә ја күмүш тоғгалы гадын кәмәрини јерли зәркәрләр дүзәлдирдиләр. Бәзән кәмәрин гајышы үзәриндә зәркәр мәмулаты әвзинә гызыл вә ја күмүш пуллар дүзүлүрдү.

Кәлинин тој либасында кәмәр хүсүси мәна дашыјырды. Кәмәрсиз кәлин көчүрмәк гејрәтсизлик һесаб едилирди. Тој күнү кәлинин кәмәрини гардашы вә ја оғлан гоһумларындан бири баглајырды. Јерли тој адәтинә көрә, кәмәр бағланаркән кәлинә һәдијјә олараг дамазлыг һејван вәд едилирди.

Ајаг кејимләри. Тәсәррүфат мәишәтинин тәсири гадын ајаг кејимләри сәһәсиндә дә өзүнү бүрүзә верирди. Отураг мәишәт тәрзи кечирән кәндләрдә башмаг характерик гадын ајаггабысы олмушдур. Башмагчылар ону үч өлчүдә—«зәнәнә», «мијанә» вә «гыз башмағы» тикирдиләр. Гадын башмағынын үзлүјү мүшкү вә ја тумачдан, алты ашылы кәндәп олурду. Сағры башмағын әсас мүшәриләри варлылар иди. Киши башмағындан фәргли олараг, зәнәнә башмағын дабанына «әтви» вә «шал» гојулурду. Бундан башга, гадын башмағынын «дабан тәлбәси» симиә тикилирди. Чох вахт варлы аиләләр кәлин башмағынын дабанына «күл»үн үстүндән гызыл вә ја күмүшдән кәсдирилмиш «дабан» адланан метал тәбәгә вурдурудулар. Гадын башмағынын үстү бәзән тумач әвзинә мәхмәрдән тикилирди. Бу һалда онун үзү күләбәтнин тикмә нәгшләрлә бәзәдилирди.

Шәһәр гадынлары евдә адәтән *нәләјин* кејәрдиләр. Башмагдан фәргли олараг нәләјини дабаны алчаг олурду. Бу сәбәбдән дә ев шәраити үчүн эн мүнәсиб јумшаг ајаггабы сајылырды. Лакин кејимшдә башмаг кејмәјә һамынын имканы чатмырды. Она көрә дә гадын ајаггабысы киши *чуст* даһа кејини сајылмышды¹²¹. Чуст хүсүсилә ортабаб кәндли аиләләри үчүн сәчијјәви ајаггабы нөвү сајылырды. Јохсул кәндлиләр исә һәтта ону да тапыб ала билмирдиләр. Касыб аиләләрдә бәзән бир чүт чустдан аилә үзвләринин чоһу истифадә едирди. Умулјәла гарынын вердији мәлүмата көрә, һәтта касыб-

лар бәзән әлдәтохума јун чорабын алтына кечә вә јахуд көп тикиб ајаггабы киши кејирди¹²².

Елат гадынлары арасында чарыг кејәнләр дә аз дејилди. Лакин варлы гадынлары чох вахт гәјтармабурун *узунбоғаз чәкмә* кејирдиләр. Миниклә јол кетмәк үчүн узунбоғаз чәкмә эн мүнәсиб гадын ајаггабысы сајылырды.

XIX әсрин икинчи јарысындан етибарән игтисади вә мәдәни әләгәләрин күчләнмәси, хүсүсилә Русија илә тичарәт әләгәләринин артмасы нәтижәсиндә башга сәһәләрдә олдуғу киши, ајаг кејимләриндә дә дәјишиклик јаранмаға башлајыр. XX әсрин әввәлләриндә капиталист Бакысынын мәдәни вә игтисади тәсириңә мәруз галан Ширван кәндләриндә гадынлар фабрикдә һазырланмыш «дикдабан» вә «јарымдабан» *туғли* кејмәјә башламышдылар. Резин *галош* мејдана чыхдыгдан сонра милли гадын ајаггабылары интенсив сүрәтдә сыхышдырылыб мәишәтдән чыхарылмышды. Јағмурлу вахтлар үчүн эн мүнәсиб ајаггабы олдуғундан, галош инди дә өз әһәмијјәтини итирмәмишдир.

Чох вахт гадынлар евдә ајагларына *шәтәл* кејирдиләр. Лакин Ширван евләринин дөшәмәси чох сәлиғә-саһманлы олуб халча-палазла дөшәндијиндән бәзән шәтәл дә еһтијаж галмырды.

Матәм үчүн ајрыча кејим типии јох иди. Адәтән тутгун рәнкли, хүсүсилә гара палтар матәм либасы һесаб олунурду. Ачыг рәнкли вә јахуд тәзә тикилмиш палтарда һүзр јеринә кетмәк гәбаһәт сајылырды. Јерли адәтә көрә, һүзр оланлар үчүн хүсүси «гара газаны» асылыр, јахын гоһумлар, хүсүсилә гадынлар көһнә палтарларыннан бир дәстини орада бојатдырыдылар.

Бәзәкләр

Етнографик материаларын тәһлили кәс-тәрир ки, Ширван әһалисинин XIX әср кејим мәдәнијјәтиндә бәзәк шәјләри, хүсүсилә гадын зинәтләри мһүм јер тутурду.

Ширванда тарихән кустар сәнәткарлығын инкишафы илә әләгәдәр олараг, әнәнәви бәзәкләр ичәрисиндә зәркәрлик мәмулаты үстүн јер тутурду. Метал бәзәкләр, әсасән, јерли усталар тәрәфиндән кустар үсулла һазырланырды. Шамаһы вә Лаһыч зәркәрләринин шәһрәти Ширвандан чох узағлара сајылмышды. 1832-чи илдә Шамаһы шәһәриндә 40 нәфәр жалныз күмүшбәнд ишләјирди ки, бу да бүтүн Азәрбајҹанда олан күмүш устасынын (63 нәфәр) үчдә икисинә бәрәбәр иди¹²³. Тәсәдүфи дејил ки, XIX әсрин әввәлләриндә рус мәмурлары Ширван усталарынын металнишләмә сәһәсиндәки тәчрүбәсини Русијанын сипаһ заводу фәһләләри арасында сај-

¹²⁰ Н. А. Абелов. Кәстәрилән әсәри, сәһ. 175.

¹²¹ Кәнд шәраити үчүн әлverişли олдуғундан, чуст јахын заманлара гәдәр ишләнмәкдә иди. һазырда гәча гадынлар чуст кејирләр.

¹²² Умулјәла Чавад гызы Мирзәјева Немајыллы районунун Әрчиман кәндиндә јашајыр.

¹²³ Ә. С. Сумбатзәдә. Кәстәрилән әсәри, сәһ. 171.

маг үчүн чидди тәдбир көрүрдүлөр¹²⁴. Ширван усталарынын заманамизә гәдәр кәлиб чатмыш әл ишләри онларын зәркәрлик сәнәтинин бүтүн үсулларындан (дөймә, басма, хатәмкарлыг, гарасавад, шәбәкә, миңасазлыг вә с.) мәнһәрәтлә истифадә етдикләрини вә бу сәнһәдә бөјүк исте'дада малик олдугларыны бир даһа нүмајиш етдирир.

Зинәт шейләри ән чоһ гызыл вә күмүшдән һазырланырды. Лакин Ширванда бунарларла јанашы, гиймәтли дашлардан (зүмрүд, әнгиг, фүрузә, јагут, алмас, мирвари, кәһрәба вә с.) да истифадә олушмүшдүр. Бу исе Ширванын узаг өлкәләрлә сых тичарәт әләгәснә малик олдугуну сүбүт едир.

Дашыдыглары вәзифә, башга сөзлә, кәздирилмә тәрзиниә көрә бәзәкләр: гулаг, баш, бојун, дөш, бел, биләк вә бармаг бәзәкләри олмагла мүхтәлиф нөвә ајрылыр. Бундан башга либасларә бәнд едилән бәзәкләр дә гадын зинәтләринә дахил иди.

Шәриәт еһкамларынын һаким рол ојнадыгы кечмиш заманәдә зинәтсиз гадын әһалинин нәзәриндә кәниз гәдир гиймәтсиз иди. Она көрә дә ед арасында «хар олмамаг үчүн» мәшһәгәт баһасына да олса, зинәт тәдарүкү гајыгына галмагы һәр бир аилә өзүнә борч билирди. Бунун нәтичәсиндә өтән әсрләрин гызыл-күмүш зинәтләри чейиз шәклиндә нәсилдән-нәслә кечәрәк заманәмизәдәк кәлиб чатмышдыр. Бу сәбәбдән дә Ширван гадынларынын мүчрү вә бохчаларында сахланылан зинәт шейләри тәкчә XIX әср зәркәрләринин әл ишләри олмайыб, бундан әввәлки жүзлүкләрини јадикарлары сайыламыдыр. Она көрә дә ејини бир бәзәк мәмулатынын мүхтәлиф нөвүнә, рәнкарәнк чешидниә тәсадүф едирик.

Гулаг бәзәкләри «дөрәдјүмә», «гырхдүмә», «һејдәри», «сатыл сырға», «минәрә сырға», «шарлы сырға», «киласы сырға», «бадамы сырға», «кәнә сырға» вә с. адларла мәлум олан мүхтәлиф чешиддә таналардан ибарәт иди. Бә'зән дөрәдүмә сырғанын ортасында фүрузә гаш, минәрә сырғанын исе ајагы силсиләли олурду. Гәдим сырға нөвләриндән бири дө чаһаһир тана иди.

Сырға таһмаг үчүн һәлә кичик јашларындан гызыларын гулагларыны ијинини архасы илә дешип сап кечирдиләр. Гулагын тез сағалмасы үчүн сапы вахташыры тәрпәдир вә јағлајырдылар. Јаранын илтиһаб вермәмәси үчүн варлы аиләләрдә гулагын дешијинә илк күнләрдә гызыл сырға тахылырды.

Баш бәзәкләри чутгуҭабагы, гармаг, гызыл санчаг вә тачдан ибарәт иди. «Кәсмә» адлы пахлава формасында габарыг күмүш вә гызылдан ибарәт олан *силсилә* дә баш бәзәкләринә дахил иди.

¹²⁴ В. Н. Левијатов. Очерки из истории Азербайджана в XVIII веке, Баки, 1948, сәл. 51.

Чутгуҭабагы мүхтәлиф зәркәрлик үслубунда зәриф бәзәдлимши кичик тачы хатырладырды. Ону ән чоһ гызылдан, наһир һалларда исе күмүшдән дүзәлдирдиләр. Бир гајда олараг ону чутгунун габагына тутурдулар¹²⁵.

Гармаг динкә вә ја чалманы баша бәркитмәк үчүн, *гызыл анчаг* исе зәриф өрпәкләри (сәрәндаз, наз-назы, бәнарә, халалы вә с.) баша бәнд етмәк үчүн ишләдилирди. Гармагы әсәсән әрли гадынлар кәздирдиләр¹²⁶.

Бојун бәзәкләринә мүхтәлиф нөв *бојунбағылар* дахил иди. Етнографик чөл материалларындан ајдын олур ки, сапа дүзүлмүш мунчуг бојунбағылар кечмишдә даһа күтләви характер алмыш, хусусилә касыблар арасында кениш јајылмышды. Варлы гадынлар кәһрәба, мирвари вә јахуд «арпа» гызылдан дүзәдилмиш гиймәтли бојунбагы кәздирдиләр. Бундан башга, Ширван гадынлары һәмчинин *чәчик*, *гарабатдаг*, *сәл*¹²⁷ вә с. кими боғазалты кәздирдиләр.

Бә'зән бојун вә дөш бәзәкләри бир-бирини тамамлајырды. «Арпа» бојунбагынын ортасына нахышларла бәзәдилмиш цанрә формасында даһа бир һиссә бәнд едилирди. Бә'зән исе бунун әвәзинә хара үсулу илә ишләнмиш алты, јахуд сәккиз-кушәли, ортасында јагут вә ја фүрузә гашы олан улдуз, онун да алтыны тамамлајан ајпара јерләшдирилди¹²⁸.

Ширван гадынларынын **дөш бәзәјини** «һәмәјыл» адланан тәбәрчәд синәбәнд тәмсил едирди. Ону адәтән гызыл гармагла архалыгын чийиннә бәнд едирдиләр. Синәбәндин әтәји 4 тәркә «бачаглы» гызылдан ибарәт олурду. Онын јухарысында исе «арпа» илә «бачаглы» һәр ики тәрәфдән гоша галхыб гызыл гармага бирләширди.

Бел бәзәкләри гызыл вә ја күмүшдән «кәсмә», јахуд «сиккә» кәмәрдән ибарәт олурду. Сиккә кәмәрин тоғгасы зәркәрлик үсулу илә һазырланырды.

Биләк вә бармаг бәзәкләри мүхтәлиф нөв үзүк вә *голбагы* илә тәмсил олунурду. Кечмишдә јерли зәркәрләрин һазырладыглары «әнчәмә голбағылар» даһа кениш јајылмышды. Бә'зән әсилзәдә күбар гадынларын голбагына 3 әдәд зүмрүд вә јахуд јагут гаш салынарды.

Үзүк «гашлы» вә «гашсыз» олмагла ики нөвдә һазырланырды. Гаш материалынын нөвүнә (зүмрүд, алмаз, јагут, фүрузә, брилјант) гашлы үзүкләр бир-бириндән фәргләнирди. Зүмрүд вә брилјант гашлы үзүкләр баһа баша кәлдијиндән

¹²⁵ Р. Әфәндијевин јаздыгына көрә, XVIII әсрдә бу, арагынын габагына тутулурмуш. Бах: Онуң «Азәрбајҗанын мадди мәдәнијјәт нүмунәләри», Баки, 1960, сәл. 30—31.

¹²⁶ З. А. Қличевскaja. Кәстәрилән әсәри, сәл. 196.

¹²⁷ Р. Әфәндијев. Азәрбајҗанын бәдин сәнәткарыгы, Баки, 1966, сәл. 30.

¹²⁸ Р. Әфәндијев. Азәрбајҗанын мадди мәдәнијјәт нүмунәләри, сәл. 32.

јүксәк гиймәтләндирилди. Бә'ән үзүјүн ғашы әгигдән салынырды. Баһа баша кәлән Јәмән әгиги даһа јүксәк тутулурду. Үзүкләрин ғашы дүзбучағлы, кирдә, овал, пахлава олмала мухтәлиф формада һазырланырды. Кечмишдә «Пахлава» ғашлы үзүкләр даһа чох дәбдә иди. Бә'ән ғаш иди элементдән дүзәлдилди. Ғашын ортасы зүмрүд, әтрафы исә бриллантла бәзәдилди.

Ғашыз үзүкләр ичәрисиндә «нишан үзүјү» хуәсилә фәргләнирди. Нишан үзүјүнүн алты дүз, үстү исә ғабарыг формада, һәм дә нисбәтән ғалын вә ағыр олурду. Ед арасында нишан үзүјү мәһәббәт рәмзи, мә'нәви меһр вә бағлылыг символу кими гиймәтләндирилди. Нишан үзүјү адахландыгдан сонра бармаға тахылырды. Ән'әнәжә кәрә, нишан үзүјү сол әлини «кәлини бармағына» тахылырды¹²⁹. Дул ғадынлар исә ону шәһадәт бармағына дәјишдирдиләр.

Либаса бәндләнән бәзәкләр үч група бөлүнүр:

а) тохума вә һөрмә бәзәкләрә бафта (еңли вә дар бафта), чапара, һәрәми, гаракәз, сәрмә (тәксәрмә вә гошасәрмә), шәмс, пүрчүм, готаз, питик вә с. дахилдир. Бунларын чоху үст палтарын әтәјинә, голларына, белинд вә јахасына, готаз вә питик исә чутгу бағынын учларына тикилирди. Бунлардан ән гиймәтлиси «шәмс» иди. Һәтта ләзым кәлдикдә ону јандырыб ғызыланы ајырыр вә зинәт шејләри дүзәлтдирдиләр¹³⁰.

б) палтара вурулан тикмә нахышлар мухтәлиф бәхјәләрдән (гоша сырыг, әрим-үјрүм, дәрдијнә, сәккизијнә, ғажы гулпу, тојуг ајағы, чалкечир, долдурма вә с.) ибарәт олурду. Бунлардан башға үст кејимләри «арагчыны тикиш», «мунчуглу тикиш» кими чох дигтәт тәләб едән тикмә нөвләри илә дә бәзәдилди.

в) зәркәрлик үсулу илә һазырланан зинәтләр «арпа», «мидахыл», «һәббабы», «бөјрәји ғызыл», «гоза дүјмә», «пиләк» вә с. элементләри олан *әтәклик* вә *јахалыгдан* ибарәт иди. Бу бәзәкләр ја бафтаја бәнд едилди, ја да сапа дүзүлүрдү.

Ғадын үст кејнәјинин әтәјинә ғызыл вә ја күмүш әтәклик тутулурду. Ширван ғадынлары пиләк әтәклији даһа чох хошлајырдылар. Әшрәфи әтәкликли кејнәк кејәнләр дә аз дејилди.

Ојма бичимли архалыгын јахасынын әтрафына «бөјрәји» вә ја «һәббабы» ғызылдан јахалыг вурулурду. Күбар ғадынларын јахалыгы баһалы «гоза дүјмә»ләрдән дүзәлдилди.

Даг кәндләриндә ғадынлар чутгунун ғабағына ғызылы бафтаја бәнд едилмиш «мидахыл» вә «һәббабы» ғызылдан чаттуғабагы тутурдулар.

Либаса бәнд едилән бәзәкләрә *зәнчирә*, *ғызыл сәрмә* дә дахил иди. Үст кејимләринин кәнарына тутулан сәрмә әл тикишини итирирди.

Зәркәрлик үсулу илә һазырланан зинәтләр ирсән анадан ғыза кечирди. Сырға, үзүк вә бојунбағы бүтүн күнләрдә ишләдилир, биләрзик, силсилә, һәмәјыл исә јалныз тәнтәнәли вахтларда вә гонаг кедәркән истифадә олунурду.

Зинәт шејләри кечмишдә ичтиман зүмрәләр арасында игтисадн бәрәбәрсизлији ајдын әкс етдирди. Чох вахт тојмәчлисиндә иштирак етмәк үчүн јохсул ғадынлар нисбәтән варлы гоһумларындан бир-ики күнлүјә зәркәрлик зинәтләрини бировуз алырдылар¹³¹.

¹²⁹ Буна бә'ән «нишан», јахад «хәзнә» бармағы да дејилир.

¹³⁰ Бу мә'луматы Исмајыллы гәсәбәсиндә јашајан Мәрәјә Пирверди ғызы Һәшимова (1910-чу илдә анадан олмушдур) вермишдир.

¹³¹ С. Әсәдова. Халг устасы зәркәр Ағамирзәнин јарадычылығы. Бах: Азәрбајҗан ничесәнәти, IX чилд, Бақы, 1963, сәһ. 167.

ЖЕМӘКЛӘР ВӘ ИЧКИЛӘР

Әрзәг мәһсулларының һазырланмасы мадди не'мәтләр истәһсалына әсәс јери тутур. Бу мә'нада инсан әмәк фәалијјәтинә мәһз бурадан, башга сөзлә, тәбиәт-дән гыда һопармагдан башламышдыр. Она көрә дө гыда мәһсулларының әдәд едилмәси инсан чәмијјәтинин тарихи гәдәр гәдимдир. Сон археоложи тәдқиғатлар көстәрир ки, Азәрбајҗан әразиси дүняның ән гәдим инсан мәскәһләриндән бири олмушдур. Азых мағарасындан милјон јарым ил бундан әввәл истифадә олунмуш әмәк әләтләри тапылмышдыр¹. Азыхын алт тәбәгәсиндән ашкар олунмуш бу даш әләтләр өлкә-мизин ән гәдим сәкинләри олан азыхантропаларын керпәлик чағларындан сорат верир. Бу һадир фактдан белә нәтичәгә кәлмәк олур ки, јурдумузуз гәдим сәкинләри гыда истәһсалына милјон јарым ил бундан әввәл башламышлар. Мәһсулдар гүввәләрин инкишафы, хүсусилә әмәк әләтләринин тәкмил-ләшмәси истәһсал үсүлуида, о чүмләдән гыда мәһсулларының һазырланмасы саһәсиндә әсәсли тәрәғгјә сәбәб олмушдур. Өтән дөвр әрзиндә әрзәг истәһсалының инкишаф динамика-сыны изләмәк имкан харичиндә олдуғундан, мәсәләнин јал-ныз белә бир чәһәтинин тејд етмәклә кифајәтләнәк ки, Азәр-бајҗан әразисинин тәбии зәңкиликләри вә онун әһалисинин әмәксевәрлији бурада зәңкин кулиһарија ән'әнәләринин јар-намасына сәбәб олмушдур. Мә'лум олдуғу киһи, ән'әнә һеч вахт итмир. О, һатта көһнәликдә белә өз мәјәсыны бир нәсил-дән диқарина, бир әсрдән башғасына кечирир. Она көрә дә Ширван әһалисинин кулиһарија мәдәнијјәтинә тәкчә XIX әс-рин дејил, чох узат кечмишин мәһсулу, узун әсрләрин әмәли тәчрүбәси киһи бахылмалыдыр.

Жемәкләр

Мадди мәдәнијјәтин башга саһәләринә нисбәтән даһа мүһафизәкар олан ән'әнә-ви јемәкләрдә милли хүсусијјәтләр, мәһәлли фәргләр даһа әј-дын әкс олунур. Бу мә'нада милли јемәк вә ичкиләрин һәртәрәф-ли тәдқиғи мүһүм елми әһәмијјәт кәсб едир. Г. Т. Гарағашлы милли јемәкләрин тәдқиғ олунмасы әһәмијјәтиндән бәһс едә-рәк јазыр: «Жемәкләр, мә'лум олдуғу киһи, мадди мәдәнијјә-

тин ән үмдә элементләриндән биридир. Чох вахт јемәкләрин тәркибинә, һазырланма вә истифадә олунма үсүлларына әсә-сән тәдқиғ олунан халғын кечмиш һәјәтының тарихи сәнәд-ләрдә лазыми гәдәр шығландырылмалы. Бир сыра мүһүм мәсәләләрини, мәсәлән, тәсәррүфат мәшғулјјәтинин сәчијјә-сини, мәһсулдар гүввәләрин инкишаф сәвијјәсини, һатта хал-ғын мәншәји мәсәләсини әјдынлашдырмаг олур»².

Ширван јемәкләри индијәдәк дәриһиә ејрәнилмәмишдир. Истәр ингиләба гәдәр, истәрсә дә ингиләбдан сонракы этно-график әдәбијјатда бу мәсәлә хүсуси тәдқиғат ебјектинә чев-рилмәмишдир.

Вахтилә Шамаһыда олмуш сәјҗаһларын әсәрләриндә Шир-ван әһалисинин јемәкләри барәдә, өтәри шәкилдә олса да, мә'лумат верилир. Лакин бу натамам тејдләр сәтһи, чох вахт исо үмуми сәчијјә дашыыр. Оларда јемәк вә ичкиләрин һа-зырланма технолокијасы, мәһәлли хүсусијјәтләр, мүфәссәл елми тәснифат, јемәкләрин һазырланмасы илә әлағәдар јар-намын әдәт вә е'тиғадлар киһи мүһүм мәсәләләр өз әксини тапмамышдыр. Ширван јемәкләринә тохунан мүәллифләри тәдқиғ олунан мәсәләнин социаложик чәһәти әсла марағлан-дырмамышдыр. Тәсадуғи дејил ки, елми коммунизмин бани-ләри халг күтләләринин игтисади сәвијјәтинин арашдыраркән ајры-ајры ичтимай зүмрәләрә мәхсус јемәкләрин тәһлилине хүсуси әһәмијјәт вермишләр.

Әһалинин тәсәррүфат мәшғәтиндән асылы олараг, јемәк-ләрдә фәрг мүшаһидә олунур. Әкинчилик вә бағчылығын ке-һини иштишар етдији кәндләрдә јемәли битки мәһсуллары, хү-сусән дәнли биткиләр үстүнлүк тәшкил едирди. Малдар елат-ларын күндәлик јемәк өјнәсиндә исо сүд мәһсуллары вә әтли јемәкләр үстүн јер тутурду.

Ән'әнәви јемәкләр, һабелә әһалинин ичтимай тәркибинә көрә дә фәргләнирди. Јохсул кәндли күтләләри «гарын доју-су чәрәји» чәтинликлә тапдығындан олар гыдалы јемәклә-рин бөјүк әксәријјәтиндән кифајәт гәдәр истифадә едә бил-мирдиләр. Онларын мәтбәхи үчүн аз калорили јекнәсәг хәрәк-ләр сәчијјәви иди. Варлы аиләләрин мәтбәхиндә ишләнән је-мәкләрин чешинди олдуғча мүхтәлиф иди. Бу сәбәбдән дә ку-лиһарија мәдәнијјәтинин инкишаф етдирилмәсиндә әһалинин варлы тәбәғәләринин ролу хүсусилә бөјүк олмушдур.

Ширван јемәкләри күндәлик вә мәрасим (тој, бајрам, еһ-сан вә с.) јемәкләри олмагла ики група бөлүнүр. Күндәлик јемәкләрдән фәргли олараг, мәрасим јемәкләри мүхтәлиф нөв-плов вә ләзиз әтли хәрәкләрдән ибарәт олурду.

Јемәкләрин чешинди илк нөвбәдә истәһсал едилән мәһсу-лун кәмијјәт вә кејфијјәтиндән асылы иди.

¹ М. Нүсәјнов. Азых мағарасында, «Елм вә һәјәт». 1976, № 6, сәһ. 13.

² Г. Т. Гарағашлы. Көстәрилән әсәри, сәһ. 232.

XIX əsrin ikinci yarısından etibarən Şirvan əhalisinin yemək rejimində kartof, kələm, pamiqor və diqor bitkilər mөhkəm yer tutmağa bəşlamışdır.

Tərvəz kечмиş kəndli mətəхиндə гисмən аз ишлənирди. Ондан башлыча олараг əкинчиликлə, хусусилə багчылыгга мəшгул олан əхали истифадə едирди. Малдар елатлар тəрəвəз və бостан биткилəрини бечəрмəдиклəриндən онлардан лəзыми гəдər дə истифадə едə билмирдилər.

Спиртли ичкилər кечмишдə Ширван кəндлилəринин yemək сүфрəсиндə yer tutmurdu. Бу ишдə спиртли ичкини харам бу-
журан шəриəт ганунларынын да мүəјјən ролу олмушдур.

Ширван мətəхиндə ишлənən эрзаг мəһсулларынын бөјүк əксəријјəтини əхалинин өзү истəһсал едирди. Јалныз гəнд, чај və бə'зи əдвигјат сатыналма јолла əлдə едилирди.

Эрзаг мəһсулларынын тəркибинə кəрə Ширван yeməклəри ики əсас група бөлүнүр: битки və һејван мənшəли yeməклər. Јакин онларын бөјүк əксəријјəти сүфрəјə кəтирилəркən гарышыг тəркибдən ибарət һазырланырды.

Битки мənшəли yeməклər. Ширван əхалисинин мətəхиндə ишлənən битки мəһсуллары арасында тахыл мүһүм yer tuturdu. Кечən эсрдə Ширванда дənли биткилəрдən эн чох бугда бечəрилирди. Аз мигдарда пəринч, арпа, дары, һəтта Харасо дүзəнлијиндə və Пирсаат чајынын орта ахыны бөјүндакы бə'зи кəндлəрдə чəлтик дə бечəрилирди³.

Тахылы вэл, чəлтији исə динклə дөјүрдүләр.

Ширван мətəхиндə тахыл əсасən ики формада: *ун* və *јарма* шəклиндə истифадə олунмушдур. Тахыл дənə һалында (һəдик, говурға və с.) аз ишлənирди.

Азəрбајчанда тахылын ун һалында истифадə едилмəsи тарихи гəдим заманлара кедиб чыхыр. Археоложи газынылардан тапылмыш бəсит ун үјүтмə васитəлəринə (һəвəнкластə, əл дəјирманы və с.) əсасən мүəјјən олунмушдур ки, Азəрбајчанын гəдим сакилəри һələ əкинчилијин мейдана кəлдији илк дөвлəрдən тахыл үјүтмəји бачармышлар⁴. Тəдгиг олунан дөврдə Ширван əхалиси тахылы су дəјирманында үјүдүрдү. Гочаларын вердији мə'лумата кəрə, кечмишдə Кирдиман, Пирсаат və Агсу чајлары бөјүнча чохлу саһибкар дəјирманлары олмушдур.

Ун əсасən чəрəк биширмək үчүн ишлənирди. Ондан, һəминин, мүхтəлиф нөв унлү хəрəклər və гəннады мə'мулаты һазырланырды. Чəрəк эн чох бугда унундан биширилирди.

³ В. Легкобытов. Кəстəрилən əсəри, бах: ОРВЗК, III һиссə, СПб., 1836, сəһ. 91; Ф. А. Деминский. Некоторые сведения о Кабарстанском полицейском участке Шемахинского уезда Бакинской губернии, «Записки КОИРГО», 22-чи китаб, 2-чи бур., Тифлис, 1901, сəһ. 10; Н. А. Абелов. Кəстəрилən əсəри, бах: МИЭБГКЗК, VI чилд, II һиссə, сəһ. 134—137.

⁴ Т. Ə. Бунјадов. Азəрбајчанда əкинчилијин инкишаф тарихинə дəир, Баки, 1964, сəһ. 48.

Қасыблар бə'зən она арпа, јахуд дары уну да гатырдылар. Бугда унуна дары уну гатдыгда «дары гарышыгы», арпа уну гатдыгда исə «кəрдијар» адланырды.

Хəмир јогурмаг və чəрəк биширмəккə гəдындлар мəшгул олурдү⁵. Кечмишдə Ширванда ичтиман чəрəкханалар олмadyындан һər бир анлə чəрəји олү биширəрди. Адатən, чəрəк бир нечə күн үчүн нəзəрдə тутулараг биширилирди⁶. Узун мүддəт үчүн (3—4 ај) чəрəк биширмək Ширванда дəб дəјилди⁷.

Чəрəјин нөвүндən асылы олараг онун хəмири ачитмалы və ачитмасыз јогрулурду. Хəмир јогурмаг үчүн тəкнə və ја табак ун əлəдиклən сонра она илгй су və ачитма (маја, хамра, хаш) гатырдылар. Јаглы чəрəклəрин хəмири бə'зən су илə дəјил, сүд, јахуд дəлəмə сују илə јогрулурду. Ачитмасыз јогрулмаш хəмир инсбəтən бəрк олур və кеч һасилə кəлирди. Хəмир 1—2 саат мүддəтиндə ачитма процесин кечирилкдən сонра ону эрин илə хырда һиссəлəрə бөлүб дəрдајаг үзəриндə күнлəдəјирдилər.

Тəсəрруфат мənшəтиндən асылы олараг Ширван əхалиси арасында мүхтəлиф чəрəкбиширмə васитəлəринə тəсəдүф олунурду. Отураг əхали үчүн тəндир, малдар елатлар үчүн сач башлыча чəрəкбиширмə васитəси иди. Күрəдə чəрəк биширлмəsи факты јалныз Шамахыда гəјдə алынмышдыр⁸. Бу гəјдə мəшгул олан устə «шатыр» адланырды. Шатырчылыг пəшəсиндə, адəтən, кишилər чалышырды. Күрəдə биширилən чəрəк нөвлəри ичəрисиндə сənкəк хусусилə јүксək гиймəтлəндирилирди. Сənкəк чəрəји күрəнин фəршини дəшəнмиш чынғыл үзəриндə биширилијиндən бу чүр адланырды. Адатən, питин сənкəк чəрəји илə јејирдилər.

Ширван үчүн сəчигјəви чəрəкбиширмə васитəси тəндир олмушдур. Тəндир Гафгазда, Габаг və Орта Асијада кəнш јайылмышдыр⁹. Азəрбајчанда тəндирин үч нөвү: дөјмə, бадлы və кəрпич тəндир мүəјјəнлəшдирилмишди¹⁰.

Ширванда тəндирин јерүстү və јералты кими ики əсас тип гəјдə алынмышдыр.

Јерүстү тəндирə Ширванда «гојма», јахуд «пијə» тəндир¹¹,

⁵ Тахылыг дөвүндə гəдынын хəмир јогурмасына јол аверилмирди. Бу һалда ја анлəнин башга үзүр, ја да гошу гəдын хəмир јогурарды. Јеран ситида кəрə, мүгəдлəс сајылан мајанын мурдарларынсы анлəдə бəдбəхт-
лигə сəбəб сарылармын.

⁶ Чəрəк һər бир анлə үчүн уғурлу һесаб едилən мүəјјən күнлəрдə биширилирди.

⁷ Нахчыванда бə'зən 2—3 ајлыг чəрəк биширилирди.

⁸ Бу мə'луматы Шамахи шəһəри, Фестивал күчəси, 5 №-ли сьдə јашајан һачы Мустафа оглу Гулиев вермишди.

⁹ Г. Т. Гарагашы. Кəстəрилən əсəри, сəһ. 106.

¹⁰ Јенə орада.

¹¹ «Пијə» тəндир этнографик əдəбијјата «бадлы» тəндир ады илə дахыл олмушдур. Бах: Г. Т. Гарагашы. Кəстəрилən əсəри, сəһ. 108—109; Т. Ə. Бунјадов. Кəстəрилən əсəри, сəһ. 311.

жералты тэндирә исә «дөмә», јахуд «јертәндири» дејилір. Јералты тәндирләр әсасән дөмә, һадир һалларда исә бадлы дүзәлдилірди. Јерүстү тәндирләр исә, бир ғајда оларағ, бадлы олурду.

Өлчүләрден асылы оларағ тәндирләр үч нөвә ајрылыр: ғыш тәндири—18 чөрәклик, јај тәндири—12 чөрәклик, күндәлик тәндир исә 6 чөрәклик олур. Бә'зән тәндирханада бунларын үчү дә дүзәлдилірди.

Тәндир чөрәјинин үзәринә бармагла мүхтәлиф һәндәси нәгшләр вурур, јумурта сарысы, хаш-хаш вә с. чәкирләр. Күндәни тәндирә јапмағ үчүн голчағ, бә'зән исә јастыгдан истифадә олунур. Бишмиш чөрәји тәндирдән ғыра илә көтүрүрләр.

Бүғда унундан мүхтәлиф јағлы чөрәкләр: фәсәли, гатлама, кәмбә, сачарасы, кәтә вә с. һазырланырды. Бунлар хусусилә елат арасында кениш јајылмышды.

Ширванда ундан мүхтәлиф чешиндә ләзиз *гәннады мә'мулаты* биширилди. Јохсул кәндли аиләләринә бу, һәмишә мүјәссәр олмурду. Гәннады мә'мулатыны башлыча оларағ варлы аиләләрин сүфрәләриндә кермәк мүмкүн иди. Һәм дә бу јемәкләр күндәликдә дејил, мүјәјјән мүнәсибәтлә (бајрам, тој, нишан күнләриндә) һазырланырды. Кечмишдә бајрам сүфрәләрини ширијјатла бәзәмәк, јахын гоһум-гоншулары гәннады мә'мулаты илә тәбрик етмәк үмуми дәм һалыны алмышды. Бу ән'әнә Ширванда инди дә давам етдирилди.

Ширван гадынларынын һазырладығы кениш чешинли гәннады мә'мулаты: шәкәрбура, пахлава, бадамчөрәји, шәкәрчөрәји, һалва, тәрһалва, бамијә, тәрәк, горабијә, баллыбады, бадамбурма, шоргоғалы, Шамахы мүтәккәси вә с. јүксәк кулинарија мәдәнијјәтиндән сорағ верир.

Ундан тәкчә чөрәк дејил, мүхтәлиф нөв хәмир чөрәкләри (хинкал, хәшил, гујмағ, бөрә, умач, әриштә вә с.) һазырланырды. Ундан, һәмчинин, сығығ чөрәкләр: әриштәли исти, гурудулу исти, умач, ғынды вә с. биширилди. Бу чөрәкләр сојуғ вахтларда лаһа чох биширилди. Сојуғдәјмә вә ја зөкәмлә хәстәләнмиш аилә үзвләринә истиотлу, јахуд сүдлү умач биширәдиләр.

Кечмишдә милли бајрамлары әриштә ашы илә гејд етмәк ән'әнә һалыны алмышды. Аш биширмәк үчүн әввәлчәдән әриштә кәсиб гурудур вә сачда говурурдулар¹². Говурма процесиндә она дузлу су вурулу. Сонра ғајнар суда бишириб ашсүзән илә сујуну сүзүр вә үзәринә әринмиш јағ төкүб дәмә гојурдулар. Чох вахт әриштә ашыны ғазана төкәркән газмағ

дүзәлтмәк мәғсәдилә онун алтына јумурта вурур, имканы олан исә ашын башына әтли хуруш һазырлајыб гојурду.

Хөрәкләрә вурулан мүхтәлиф нөв әдвипјат: абгора, алча, албухара, сумағ, миһәк, дарчин, зә'фәрән, зәңчәфил, һил, кишмиш, зоғал, наршәраб, сиркә, истиот, бибәр, нанә, шүјүд вә с. Ширван әһалисинин јүксәк кулинарија сәвијјәсини көстәрир. Бунларын бир ғысми Ширванын өзүндә һазырланыр, бә'зиләри исә кәнардан кәтирилди.

Тахыл тәкчә ун формасында дејил, *јарма* һалында да ишләнирди. Јарманы әсасән бугдадан әл дәјирманында гадынлар чәкирдиләр. Кечмишдә киркирә чох ишләнән мәишәт ләвазиматы олдуғундан, она һәр бир аиләдә тәсадүф етмәк мүмкүн иди. Јазылы мәнбәләрден мә'лум олур ки, кечмишдә ән јахшы киркирә дашы Чулфа јахылгында чыхарылырмыш¹³. Киркирәдә чәкилмиш јарма торбаја долдурулуп сакланылырды. Јазым кәлдикдә ондан чүрбәчүр јармалы чөрәкләр: сүдлү јарма, шорба, чәкмә вә с. һазырланырды.

Дәли биткиләр һабелә дәнә һалында да биширилди. Бугдадан һәлимашы, һәдик вә сәмәни һазырланырды. Күндәлик јемәк режиминдә аз јер тутан һәдикләр (гаргыдалы, бугда, нохуд вә с.) хусусилә ғыш фәслиндә чәрәз әвәзинә ишләнирди. Бундан башға, кәрпә ушағларын дини чыхмаға башладыгда мәрасим јемәји кими «диш һәдији» биширирди. Ону гоншулара пайламағ адәт иди. Еһтијатлы аиләләр чох вахт ғыш һәдији үчүн лобја, фындығ, гоз тәдарүк едиб сахлајырдылар.

Дәнә һалында ишләнән вә јемәк режиминдә әсас јер тутан биткиләрден бири дә дүјү иди. Дүјүдән мүхтәлиф чөрәкләр: сүдлү сығығ (јајма), шорба вә плов һазырланырды. Дүјү һабелә бир сыра әтли чөрәкләрин (долма, күфтә вә с.) тәркибиндә дә ишләнирди. Плов, әсасән, әләмәтдәр күнләрдә биширилди. Касыблар үчүн плов «үз ағардан хејир-шәр чөрәји» сајылырды. Варлылар күндәлик јемәк сүфрәсинә дә тез-тез плов чыхарырдылар. И. П. Березин плову Шәрг мәтбәхинин классик чөрәји һесаб едирди¹⁴. Ширван гадынлары Азәрбајҗанда мөвчуд олан 50-дән артығ плов нөвүнүн, демәк олар ки, һамысыны биширә билдирдиләр.

Плов үчүн ајрыча «гара» («ашгара») һазырланырды. Бундан асылы оларағ пловун мүхтәлиф нөвүнә: говурмаплов, туршу-говурма плов, сәбзи-говурма плов, парча-дөшәмә плов,

¹³ МНЭБГКЗК. I килд. Тифлис, 1885, сәһ. 603—604: Һәмчинин бах: Обзор Эриванской губернии за 1886—1900 гг. «Записки КОИРО», XVIII килд. I бур., Тифлис, 1889, сәһ. 30.

¹⁴ И. П. Березин. Путешествие по Дагестану и Закавказью, Казань, 1850, сәһ. 14.

¹² Адәтән, әриштән, Новруз бајрамындан хејли әввәл һазырлајырдылар.

дөймә-дөшәмә плов, гиймә плов, тас-кабаб плов, шилә-плов, чыгыртма-плов, ширин плов вә сәирә тәсәдүф олунур¹⁵.

Бә'зән пловун дүйүсүнә әриштә, лобја, маш, мәрчи, кишмиш, шүјүд вә с. гатырдылар. Бундан асылы олагаг плов һәмн адла да адландырылды.

Ширван әһалисинин мәтбәхиндә *тарәвәз* (сәбзәват), *меј-вә* вә җемәли *җабаны биткиләг* дә мұәјҗән јер тутурду.

Етнографик чөл материаллары көстәрир ки, Ширванда бос-тан биткиләри: гарпыз, јемиш, габаг, хијар, соған, бадымчан даһа чох ишләнирди. Сәбзәват ичәрисиндә хұсусилә соған хәрәкләрдә даһа гәдим дөврдән ишләнир. Ондан ики чүр: көј соған вә баш соған формасында истифадә олунурду. Хәрәјә ән чох баш соған, сүфрәјә исә көјәрти кими көј соған ишләнишдир. Картоф, кәләм, памидор, көк, турп. чугундур вә с. тарәвәз нөвләри хәрәк һазырламаг мәгсәдилә кәндли мәтбәхинә чох кеч дахил олмушдур.

Ширван мәтбәхиндә җемәли җабаны биткиләр (көбәләк, јол-ту, ләпгәтәјүн, ушнуча, әвәлик вә с.) мұһүм јер тутурду. Бу биткиләрин әксәријјәти әввәлчә сыхма едиләрәк, ачы сүјү кәнар олунур, сонра исә җаг-соғанда говурулуп сарымсаглы гатыгла јејилди. Бунлардан бә'зиләри һәтта гурудулараг гыш үчүн тәләрик едилди. Халг тәбабәтиндә көј өскүрәјә гаршы түркчәрә васитә һесаб едилән әвәлијә һәр бир кәндли евиндә тәсәдүф олунурду. Һәлә јаш икән әвәлијә јарпагларыны һәрүб гурудурдулар. Истифадә етмәк үчүн әвәлијә әввәлчәдән исламмага гојур вә сыхып ачысыны чыхардыгдан сонра умачлы сүд, җахуд соғанчајә төкүб биширидиләр.

Пахлаы биткиләг: лобја, маш вә нохуд һәм ајрыча, һәм дә бу вә ја дикәр хәрәјин тәркибиндә ишләнмәклә Ширван мәтбәхиндә мұһүм јер тутурду. Лобјаны үзүн мүддәтә тәләрик етмәк лазым кәдиклә, ону тамамилә јетишинчәјә гәдәр өз шахынын үстүндә сахлајыр, сонра дәриб дәңләрини гурудурдулар.

Ширван сүфрәсиндә мејвә дә мұһүм јер тутурду. *Тумлу* (алма, армуд, һејвә) вә *чәјирдәкли* мејвәләр (килас, албалы, кавалы, әрик, шафталы) әсәсән тәбин һалында јејилди. Мејвәни үзүн мүддәт сахламаг үчүн ја гах һалына салыр, ја дә мүрәббә биширидиләр. Бә'зән зогалын чәјирдәјини чыхарыб ахта едир вә гышда исти хәрәкләрә төкүрдүләр.

Киләмсејвә (җарагат, морут, чиләләк, үзүм вә с.) һәм тәзә-тәзә истифадә олунур, һәм дә онлардан мұхтәлиф нөв мүрәббә, дошаб вә ричал һазырланырды.

Кечмишдә Шәрг өлкәләринчә Шамахы базарына хурма вә кишмиш дә кәтирилирди. Бајрам сүфрәсинә хурма, кишмиш чыхармаг кечмишдә јохсул кәндли әһләләринин ән бөјүк

арзусу иди. Бајрам сүфрәсиндә гоз, фындыг, шабалыд, пүстә вә бадам чәрәз кими ишләнирди. Бу мејвәләрин бир гисми Ширванда јетишир, бә'зиләри исә сатын алынырды.

Үзүм тәзә һалда истифадә олунмагга јанашы, дошаб, аб-гора вә үзүм ширәси дүзәлтмәк мәгсәдилә дә ишләнирди.

Турш тамлы мејвәләрдән (алча, зогал) лаваш һазырланырды. Бу мәгсәдлә мејвәни ири газанда гајнадыр, чийидини вә габығыны сүзүб кәнар едир, тахта, җахуд һамар даш үзәринә сәрәрәк гурудурдулар. Лаваш әдвигәт кими хәрәјә ишләнирди.

Ширван әһалисинин мәишәтиндә гыш еһтијаты гајғылары мұһүм јер тутурду. Она көрә дә иллик әрзаг еһтијатынын вахтында топланмасыны һәр бир аилә өзүнә борч билирди. Әрзаг мәһсулларынын бир гисми гурудулуп үјүдүләр, дикәр гисми јарма едилир, бә'зиләри дәнәләниб кисәләрә јығылыр, бә'зиләри исә асма едилиб бан вә ја тәндирханалара дүзүлүрду. Хараб ола биләчәк бә'зи мәһсуллардан шораба вә тутма һазырланырды. Хијар, бадымчан, көвәр тутмасы, сиркә-сарымсаг, һәфт-бечар әксәр аиләләрин гыш гајғыларындан сајылырды. Ричал вә бәкмәз биширәнләр дә аз олмурду. Хұсусилә бәкмәз әһалинин күзәрәниндә мұһүм јер тутурду. Она көрә дә һәр бир евдәр гадын бәрни вә күпәләри бәкмәзлә долдуруб гыша сахламагы өзүнә борч билирди.

Һејван мәншәли јемәкләр. Ширван әһалисинин тәсәррүфат мәишәтиндә әкинчиләккә јанашы, малдарлыг да әсас рол ойнајырды. Она көрә дә Ширван кулиаријасында *малдарлыг мәһсуллары* мұһүм јер тутурду. Ағарты мәһсуллары (җаг, шор, пендир, гајмаг вә с.) әтли хәрәкләрдә јанашы, Ширван сүфрәләринин әсәс јаванлыгы сајылырды.

Тәдиг олунан дөврдә Ширван әһалисинин јемәк режиминдә сүд мәһсуллары башлыча рол ойнајырды. Кәнд әһалисинин, хұсусилә малдар елатларын итисадијјатында көркәмли рол ойнајан малдарлыг мәһсулларындан истифадә олунма тарихи гәдим заманлара кедиб чыхыр. Сүд мәһсулларынын һазырланмасы һејванларын әһилләшдирилмәси вә кил габларын ихтира едилмәси илә ејни бир дөврә тәсәдүф едир. Ф. Енкелсин гејд етдији кими, һејванларын әһилләшдирилмәси инсанлара «сүд вә онун мәһсуллары шәклиндә јени, тәркибчә азы әтә бәрәбәр олан бир җемәли шеј вермиш олду»¹⁶.

Ширванда башлыча олагаг ишәк, чамыш, гојун вә гисмән дә кечи сүдүндән истифадә олунмушдур. Көчәри халглар үчүн сәчијјәви сајылан дөвә вә ат сүдүндән (гымыз) истифадә олунмасы фактына Ширванда тәсәдүф едилмәмишдир. Бу

¹⁵ Ф. Енкелс. Мејмуун инсана чеврилмәсиндә әмәјин ролу. К. Маркс, Ф. Енкелс. Сечилимиш әсәрләри, II чилд, Баки, 1953, сәһ. 80—81.

¹⁶ Азәрбајҗан кулиаријасы, Баки, 1964, сәһ. 59—68.

һал Ширван әһалисинини этник тәркибиндә отураг әһалинини үстүн рол ойнадығыны бир даһа тәсдиғ едир.

Сүд башлыча олараг агарты мәһсулларынын (гатыг, гајмаг, јағ, пендир вә с.) һазырланмасына сәрф олунурду. Лакин сүд јаванлыг кими дә сүфрәјә вериллирди. Јаванлыг мәгсәдилә ону ән чох көрнә ушағларә вериллирләр. Бундан башга, мүхтәлиф нөв сыјыг хөрәкләрин (ғынды, сүдлү әриштә, сүдлү јарма, јажма вә с.) һазырланмасында вә јағлы хөрәкләрини хәминини јогруламасында да сүддән истифадә едиллирди.

Тәзә доғмуш һејванын илк сүдүндән ағыз вә булама¹⁷ биширилирди. Елатлар арасында ағыз сүдү дәлүн башландығыны билдирән әләмәт кими мәрәсим јемәјинини һазырланмасына сәрф олунурду.

Агарты мәһсуллары мүхтәлиф гајдада һазырланырды. Ширван үчүн сәчијјәви үсуллардан бири сүдү кен вә дајаз габлара сәрмәклә үзүнү (чијә, хама) јығыб һасил етмәк, алтыны исә мајалајыб пендир һазырламағ иди. Аран кәндләриндә исә исти иглим шәрәнти сүдүн сахланылмасына имкан вермәдјиндән ону бишириб гатыг һалына салырдылар.

Азәрбајҗанын һәр јериндә олдуғу кими, Ширванда да гатыг һәм јаванлыг, һәм дә јағ һазырламағ мәгсәдилә истифадә олунурду. Чамыш гатыгы инәк вә гојун гатығындан јүксәк тутулур вә кәјрик азыран јағлы хөрәкләрин јанында сүфрәјә вериллирди. Гатыг бишини сүдә бојат гатыг—чаласы (маја) гатылмағ вәситәсилә әлдә едиллирди. Чаласы вәситәсилә «үјүшдүрмә» үсулу тәкчә Азәрбајҗанда дејил, бүтүн Гафгазда, Орта вә Габаг Асијада, Мисирдә вә Чәнуб-шәрғи Асија өлкәләриндә кениш јајылмышдыр¹⁸.

Нисбәтән чәтин һәзм олунап әтли хөрәкләрин јанында сүфрәјә гатыг гојмағ Ширванда әнәнә һалыны алмышдыр. Бәтта бу мәгсәдлә хырда касаларда гатыг чалырдылар. Тава гатығындан фәрғли оларағ, буна «касамас» дејиллир. Касамас иштаһаны артырмағла јанашы, һәм дә һәзмәтмәни асанлашдырылды. Дикәр тәрәфдән о, сүфрәдә бир нөв сәринләдичи ичкини әвәз едилли.

Гатыгдан истифаләнни дикәр формасы сүзмә олмушдыр. Сүзмә дүзәлтмәк үчүн гатыгы торбаја төкүб сүјүнү сүзүрдуләр. Сүзмәни бир нечә күн сахламағ олурду. Кечмишдә бичини вахты јајлагдан арана гајыдан бичинчиләр өздләри илә ән чох сүзмә көтүрәдиләр.

Јајда гатыг көрәмәз вә ја атлама шәклинә салынарағ сәринләдичи ички вә јаванлыг кими истифадә олунурду. Көрә-

мәз дүзәлтмәк үчүн гатыға сүд гатырдылар Бојат гатыға су гатмағла атлама дүзәлдирдиләр. Исти вахтларда гатыгдан доғрамач да һазырланырды. Доғрамач тез вә асан, һәм дә умуз баша кәлирди. Зәкәсә аһәстәрини чоху гатыға бәкмәз гатыб јаванлыг кими ишләдирдиләр. Бундан башга, гатыгдан бир сыра милан хөрәкләр (гатығашы, довга, ағсоглағ вә с.) дә һазырланырды.

Гатыг ән чох јағ һасил етмәк мәгсәдилә ишләнирди. Ширванда јағы һәм ади гатыгдан, һәм дә гајмағ гатығындан һазырлајырдылар. Көһнә сүдүн үзүнү ығарағ тәзә сағылмыш сүдә гатыб биширир вә ичәрисинә чаласы төкүрдүләр. Буна «гајмағ гатыгы» дејилирди.

Материаллар көстәрир ки, бојат гатыгдан јағ һасил етмәк Ширван үчүн аз сәчијјәви олмушдыр. Бурада күнашыры нәһрә чалхајыб тәзә јағ һасил етмәк дәб һалыны алмышдыр. Лакин сағмал һејванларын сүдү азалан заман бир нечә өјнәнни гатығыны јығыб сахлајырдылар ки, бу да «јығынты» адланырды. Јығынтыны сахсы вә ја ағач нәһрәдә чалхајыб јағ һасил едиллирләр¹⁹.

Отурағ мәишәт тәрзи үчүн сәчијјәви олан сахсы нәһрәләр Ширванда кениш јајылмышдыр. Ағач вә тулуг нәһрәләри әсәсән малдар елатлар ишләдирдиләр. Көч шәрәнти үчүн сахсы нәһрәләр сәрфәли дејилди.

Ағач нәһрәдән²⁰ фәрғли оларағ, сахсы нәһрә јердә, јумшағ палаз үзәриндә²¹ силкәләмә үсулу илә чалхаланырды. Јағ һасил етмәк үчүн нәһрәнни јарысына гәдәр гатыг төкүб ағзыны «сәлә» илә бағлајырдылар. Просеси сүр'әтләндирмәк мәгсәдилә бә'зән она исти, јахуд сојуғ су әләвә едиллирләр. Зәрбә нәтичәсиндә нәһрәнни диварларына тохунан гатыг тәдричән ајрандан ајрылыб јаға чеврилирди. Јағын һасил олмасы нәһрә дешијиндәки гаргы вәситәсилә мүәјјән едиллирди. Сәриштәли гадынлар чалхама просесини сүр'әтләндирмәк үчүн бә'зән нәһрәнни ичинә хырда ағач чиликләри атырдылар. Һасил олунмуш јағы көтүрүб сојуғ суда јумагла ајрандан тәмизләјирдиләр²².

Нәһрәдән тәзә чығарылыб һалә дузланмамыш јағ «кәрә» адланыр вә јаванлыг кими сүфрәјә верилирди. Кәрә јағы узун мүддәт сахламағ үчүн ону дузлајыб, гарын, тулуг, јағ күпәси

¹⁷ Һејванын илк сүдү сағым просесинини әвәлине дүшүрүндән «ағыз» адланыр. Ону хәлис шәкилдә биширишдә «ағыз», сүд гатыб биширикдә «булама» олур; Азәрбајҗанын гәрб зонасында ағыздан «сулук» вә «гоук» да биширилир.

¹⁸ Г. Т. Гарагашылы. Көстәрилән әсәри, сәһ. 232.

¹⁹ Һејванын илк сүдү сағым просесинини әвәлине дүшүрүндән «ағыз» адланыр. Ону хәлис шәкилдә биширишдә «ағыз», сүд гатыб биширикдә «булама» олур; Азәрбајҗанын гәрб зонасында ағыздан «сулук» вә «гоук» да биширилир.

²⁰ Азәрбајҗанын шимал-гәрб зонасында ағач нәһрәјә «архыл» дејилир. Бах: М. И. Атагүлијәдә. Минкәшәвр нәһәринин әтраф кәндләриндә биш ападанлыгы, АММ, II бүр. Баки, 1951, сәһ. 178; һәмчинини бах: Азәрбајҗан дилинин диалектологик дүғәти, Баки, 1964.

²¹ Чох вахт бу мәгсәдлә хуҗуси нәһрә дөшәкчәси дүзәлдирлир.

²² Т. Ф. Аристова. Загафлазија күрәләриндән бәһс едәркән, јағы ајрандан ајырмал үчүн көнүшәкили чиг торбадан истифадә едилдијини хәбәр едир. Бах: Т. Ф. Аристова. Курды Закавказья, М., 1966, сәһ. 127.

(бәсти) вә сәирә габлара долдуурдулар Ширванын аран кәндләриндә исә јағы әридиб «галга» вә «бәрнијә» јығыр дылар.

Кәрә јағы јаванлыг мәгсәдилә чох вахт бал вә пендири јанында сүфрәје гојурдулар. Адәтән кичик јашлы ушаглара чөрәјин үзәринә јағ чәкиб јахма верирдиләр. Бә'зи һалларда кәрә јағы исти чөрәкә «ејмәни» елиб јејирдиләр. Материаллардан көрүндүјү ки, Ширванда јағдан истифадә етмәни чох архаик гәјдәләри сәманәмизә гәдәр кәлиб чыхмышдыр. Лакин јағ, башлыча олараг, хәрәк биширмәк мәгсәдилә ишләнирди. Исти хәрәкләрин дәмәк олар ки, һамысынын тәркибиндә инәк вә ја чамыш јағындан истифадә олуурду.

Ширван гадынлары хәрәк биширмәк мәгсәдилә бә'зән ич јағы (ниј) вә гүјруг јағы да ишләдирдиләр. Бу мәгсәдлә ниј вә ја гојун гүјругуну әридиб јағыны күпәје сүзүрдүләр. Тәдгиг олуан дөврдә Ширванда битки јағларындан истифадә олунаммышдыр²³.

Неһрә ајранындан мүхтәлиф мәгсәдлә истифадә олуурду Чүмрүкәтмә үсүлү илә ајрандан ән чох шор һазырланырды. Шора јағ гатмагла сүфрәдә јаванлыг киби ишләдирдиләр. Н. А. Абеловун јаздығына кәрә, кечмишдә шору ән чох мотал пендириңә гатырдылар²⁴.

Ширванда ајран ән чох сәринләдичи ички киби ишләдирди. Ајрандан һәмчинин довға, ајранашы вә с. биширилди.

Сүд мәһсуллары ичәрисиндә пендир ән кениш јайылмыш вә сүфрәдә даһа чох ишләнән јаванлыг нөвү олмушдур. Пендир һасил етмәк үчүн сүдү илдиб она маја гатырдылар. Маја ев һејванларынын, ән чох сүдәмәр бузов вә гузү гурсагындан дүзәлдилди. Бу мәгсәдлә гурсагы бүтөв һалда²⁵, ичәрисиндә гәјнамыш су олан күпәје салыр вә она бал, бугда, јумурта вә с. әләвә едиб бир һәфтә әрзиндә исти јердә, адәтән, очағын ғырағында сахлајырдылар.

Ширванын ајры-ајры кәндләриндә мајанын һазырланмасында фәргли хусусијәтләр мөвчуд иди. Лакин бүтүн һалларда гурсаг, ширә (бал, гәнд) вә тахыл ишләнирди. Бә'зән она зәј, јумурта, балаты, сиркә вә с. әләвә едәнләр дә олуурду. Бәсит олмасына бахмајараг, пендир мајасынын һазырланмасы мүәјјән усталыг вә тәчрүбә тәләб едирди. Пендириң кејфијәтинин јүксәк олмасы билаваситә мајанын дүзкүн һазырланмасындан асылы иди. Она кәрә дә әксәр һалларда бу иш-

лә јашлы гадынлар, чох вахт исә гарылар мәшғүл олуурду. Заһылыг мүддәти гартармамыш гадынларын мајаја тохунмасы күнаһ һесаб едилди. Адәтән мајаны һәр кәс өзү үчүн һазырлајырды. Ону башгасына вермәз вә алмаздылар. Маја азалдыгча, она дөләмә сују вә аз миғдарда бал әләвә едилди. Лакин мүәјјән мүддәтдән сонра гурсаг өз тә'сир гүввәсини тамамилә итирдикдә, јенисини һазырлајырдылар. Бу мәгсәдлә һәр бир евдә еһтијат гурсаг сахланылырды.

Мајаланмыш сүд бир-ики саатдан сонра дөләмә һалына дүшүрдү. Дөләмәни торбалара төкүб сыхыр вә сују сүзүлмәк үчүн тахта, јахуд јасты даш үзәринә гојурдулар.

Сахланма тәрзиндән асылы олараг пендириң бир нечә формасы: баш пендир, доғранмыш пендир, чылғы пендири, мотал пендири вә с. мәлумдур. Бунларын һәр биринин өз тамы вә сүфрәдә өз јери вар иди.

Баш пендир бүтөв шәкилдә ири чәлләкләрдә дузлу суда сахланылыр, онун үстүнә ири дашдуз парчалары гојулурду.

Доғранмыш пендир күпә вә ја чыгыда сахланылырды.

Мотал пендири ики нөвдә олуурду. Малдар елатларын јайлағда һазырладығы гојун пендириңин моталы аран кәндләринин шор моталындан фәргләнирди. Мотал бүтөв сојулмуш гојун дәрисиндән һазырланырды. Бу мәгсәдлә дәрини астар үзүнә чевириб архасыны чиликләјирдиләр. Тамамилә долдудан сонра һава чәкмәмәк үчүн моталын боғазыны вә голларыны сәлигә илә чиликләјирдиләр.

Пендир үзлү вә үзсүз олмага ики нөвдә һазырланырды. Пендириң кејфијәти нәники һазырланмасындан, һабелә јахшы сахланылмасындан асылы иди.

Үзсүз пендир аран кәндләри үчүн даһа характерик олмушдур. Исти иглим шәраитиндә пендири дузлу суда сахламаг јекәнә сөрфәли јол иди. Касыблар ғыш јаванлығыны чатдырмаг үчүн «моталын шоруну сујуна гат едирдиләр». Онлар мотала пендирдән даһа чох гатыг төкүрдүләр. Бу һалда пендир гаты мәләл һалына дүшүрдү. Нәтијәдән артыг дузлу олдугундан чох вахт «шор» адланырды.

Ширван мәгсәһиндә *ајран хәрәкләр* дә мүһүм јер тутурду. Доғрудур, кәндли мәтбәхиндә әт күндәликдә аз ишләнирди. Лакин гонаглыг, тој-бајрам сүфрәләри, бир гәјда олараг, әт-и хәрәкләрдә кеңирилди.

Ев һејванлары (инәк, чамыш, гојун, кечи) вә ев гушларындан башга, бә'зи вәһши һејванларын (марал, чејран, чүјүр, дағ кечиси, дағ гочу, довшан вә с.), һабелә чөл гушларынын әтиндән дә истифадә олуурду²⁶.

Һејваның кәсилмәси, сојулмасы, доғранмасы илә ки-

²³ XIX әсрин сонларында Шавропка гәндиндә күпәбахан вә кәтән јағы истәһсал едән мүәссисә олмушдур (бах: СМОМПК, XIII бурахылыш, Тифлис, 1892, сәһ. 27). Лакин бундан јалғыз рус тәрнәтчиләри истифадә етирдиләр.

²⁴ Н. А. Абелов. Кәстәрилән әсәри, бах: МИЭБГКЗК, VI чилд, II һиссә, сәһ. 170.

²⁵ Јенә орада.

²⁶ Вәһши һејван вә гушлары оламаг үчүн мүхтәлиф үсүллардан: тәлә үрмәг, тәлә, тәләлүш вә ат илә гонаг, одау сылаһдан атәш ачмаг вә с. истифадә олуурду.

шилэр машгул олурдулар. Бир гайда оларак, хейваны үзү «гибләж» (чәнуба) тэрэф йыхыб кәсирдилэр. Халг тәсәввүрүнә көрә, богазланмамыш (ганы чыхмамыш) хейван эти харам һесап олунурду²⁷. Халг етигадына көрә, хейванда једди харам тикә олур ки, эти дограјан заман һәмнин һиссәләри кәсиб атырдылар. Сојулмуш хейван чәмдәјини дограјаркән онун мүхтәлиф һиссәләрини мувафиг хөрәкләрин (долма, кабәб, бозбаш, күфтә, пити вә с.) һазырланмасы үчүн ајырырдылар.

Гейд етмәк лазымдыр ки, бәһс едилән дөврдә Ширван әһалиси хейванын әтиндән, баш-ајагындан вә ичалатындан истифадә едирди. Хейван ганы бурада јемәк мәгсәдилә ишләдиләмшидр. Чох надир һалларда хейван ганы јағда гызардыларак зәиф дүшмүш хәстәләрә түркчәрә васитә кими вериширди.

Әт тәзә һалда ишләнирди. Ону «колбаса» јахуд «гахач» һалында узун мүддәт сахламаг гайдасы бәһс едилән дөврдә Ширванда дөб олмамшыдр. Әти узун мүддәт сахламаг үчү «говурма» едирдилэр. Она көрә дә пайзын орта ајында, «хейван һәлә әтини төкмәмиш» ону кәсиб говурма едир вә күпләрә долдуруб сахлајырдылар. Әтин говурма үсулу илә сахламасы маллар елатлар арасында кениш јајылмышыдр.

Тәзә әтдән чүрбачүр хөрәкләр һазырланырды. Әти ја халис шәкилдә (кабаб, гызартма) биширир, ја да ондан мүхтәлиф нөв исти хөрәкләр һазырлајырдылар.

Етнографик материаллар әсасында Ширванда әтли хөрәкләрин зәнкин нөвү гейдә алынмышыдр: ләзиз кабаблар (тикә, лүжә, таснабаб, чијәр кабабы), ризакүфтә, мүсәнба, чыгыртма, сәбзиговурма, чобан говурмасы вә с. Ширван сүфрәләриндә ән чох хошланан әтли хөрәкләр иди. Адәтән, гојун әти ја тикә, јахуд да гиймә формасында истифадә олунурду. Мал әти әксәр һалларда гиймәкешлә дөјүлүб гиймә едилирди.

Халис әт јемәкләри ичәрисиндә кабаб хүсуси јер тутурду. Кабаб тәкчә Азәрбајҹанда дейли, Гафгазда вә Шәрг елкәләриниң чохунда кениш јајылмышыдр. Кабабын тарихи узак кечмишә, оларн мейдана кәлмәси дөгрүнә тәсәдүф едир. Бу мәнада кабаб әтли хөрәкләримизин ән гәдим нөвүдүр. Кабаб һазырламаг үчүн әт тикәләрини шишә тахыб көз үзәринә дүзүрдүләр. Соиралар кабаббиширмә ишнини төкмилләшмәси нәтижәсиндә мангал мейдана кәлмишидр. Дөјмә кабаб да бу гайда илә билаваситә көз үзәриндә биширилирди. Мангал кабабы һазыр көмүрлә биширилдијиндән дадлы олур вә һи тамы вермир. Мангал кабабындан фәргли оларак тас кабабы мис габда биширилирди. Зијафәт сүфрәләриндә тикә кабаб даһа чох ишләнирди.

²⁷ Күллә илә вурулмуш хейван вә ја гушун ганы чыхдыгындан онларын эти харам сәјылмырды. Етигада көрә, әтјејән вәһши хейван вә гушларын, һабелә көшмәјән ев хейванларынын эти харам һесап едилди.

Әксәр һалларда тикә кабаб тәзә әтдән чәкилиб биширилди. Бәзән о, «басдырма» әтдән дә һазырланырды. Бу мәгсәдлә әти бир күн әввәл дограјыб она соған, кәкәтү, нанә, турш нар сују вә с. вурурдулар. Бу сәбәбдән дә басдырма кабаб даһа тамлы олурду.

Лүләкабабы һазырламаг үчүн әти гиймәкешлә көтүк үстүндә дөјдүкдән сонра она чәртилмиш соған гатмагла лүлә һалына салыб шишә чәкирдиләр. Бу сәбәбдән дә она бәзән «гиймә», јахуд «дөјмә кабаб» да дейилирди.

Хөрәк гышда евдә (бухары вә ја күрәдә), јајда исә һәјәтдә, тәлдирханада гурулмуш оҹагда биширилирди. Ширван үчүн сәчијјәви хөрәкбиширмә васитәләриндән бири күрә олмушдур. Хүсуси нөв килдән дүзәлдилмиш күрә арханк хөрәкбиширмә васитәси кими Ширван әһалисинин етник тәркибиндә отураг мәншәт тәрзи кечирән әһалинин үстүнлүк тәшкил етдијини көстәрир.

Хөрәјин һазырланмасы, бошгаблара чәкилиб сүфрәјә дүзүлмәси иши илә, һазырда олдуғу кими, кечмишдә дә гадынлар машгул олурду. Лакин зијафәт, јахуд матәм мәчлисләриндә хөрәји сүфрәјә кишиләр, хүсусилә чаван оғланлар дүзүрдүләр.

Ширван гадынлары әтдән шорба, пити, бозбаш, күфтә-бозбаш кими ләзиз хөрәкләр, һабелә кәллә-пача, ичалат биширмәкдә маһир идиләр. Бу хөрәкләрә мүхтәлиф әдвипјат вурулурду.

Ширван мәтбәхиндә гуш әтиндән һазырланмыш јемәкләр дә мүһүм јер тутурду. Ев гушлары, хүсусилә тојуг әһалинин иллик гйда еһтијатында көркәмли јер тутурду. Бу сәбәбдән дә һәр бир аилә кијафәт гәдәр ев гушларына (тојуг, һинд гушу, газ, өрдәк вә с.) малик иди. Ири хейван кәсмәк анләнәнгисадијјатына зәрәр вурдуғундан чох вахт әтли хөрәкләр ев гушларындан һазырланырды. Материаллар көстәрир ки, кечән әсрдә аз миғдарда да олса, вәһши гушларын (турач, чөл газы, кәклик, торабелчә, гашгалдаг, ғырговул вә с.) әтиндән дә истифадә олунмушдур. Гейд етмәк лазымдыр ки, XIX әсрдә гуш ову Ширванда данми мәшгулијјәт нөвү олмајыб, әјләнчә характери дашылыгындан вәһши гуш әтиндән аз истифадә олунурду.

Ширван әразисиндә ири чајларын аз олмасы нәтижәсиндә әһалинин јемәк еһтијатында балыг чүз'и јер тутурду. Дағ чајларында «тор», јахуд «согаг» үсуллары илә балыг ову аз мәнфәәт верирди. Буна бахмајараг, балыг әти Ширван әһалисинә јахшы таныш иди. Хүсусилә Күр боју кәндләрин әһалиси гисмән балыг тутмагла да машгул олурду.

Мәрасим јемәкләри. Ширван әһалисинин ингилабдан әввәлки мәшһәтиндә бир сыра мәрасим вә етигадларә эмәл олунурду. Бу мәрасимләрин һәр биринин ичрасында олдуғу кими,

жемәк сүфрәсиндә дә фәргли хуҗусијјәтләр нәзәрә чаршырды.

Мәрасим жемәкләри чох муһафизкар олдуғундан, олар халг һәјәтийини бә’зи мүрәккәб мәсәләләрини ајдынашдырмағ үчүн зонкин материал верир. Ширван әһалиси арасында кенши јайламыш мәрасим вә ајни жемәкләрини бөјүк әксәријјәти ундан һазырлашырды. Бу факт әһалинин мәшһәтиндә гәдим әкинчилик ән’әнәләрини чох мөһкәм јер тутдуғуну көс-төрир. Хәдирләбдә²⁹ говут һазырламағ вә евин кәндәрына ул гојмағ, нәзир-нијаз үчүн ундан јағлы чөрәкләр һазырлајыб касыблара пәјламағ, ев һејванлары итәркән шәр гүввәләри рәһмә кәтирмәк үчүн пирә јағлы чөрәк нәзир етмәк, сәксәкәли јатан ушағларын башынын алтына чөрәк гојмағ, чөрәји нә-тәмиз јерә салмағы күнаһ сәјмағ, тохумлуғ бугданын говул-масына јол вермәмәк, бугдадан сәмәни гојмағ, мүсаһибни һандырмағ үчүн чөрәјә анд ичмәк, еһсан јемәјји оларағ һал-ва һазырламағ вә б. фактларын дини-мистик мәһаларына кә-нара атмыш олсағ, бурада гәдим әкинчилик ән’әнәләрини арханк көкләрини көрмәк мүмкүндүр.

Халг мәрасимләрини бајрамлар, јас мәрасими, тој (нишан) вә мәшһәт шәһликләри олмағла дөрд група бөлмәк олар. Бу-на мувафиг оларағ мәрасим жемәкләриндә фәргли чәһәтләр нәзәрә чаршыр.

Бајрам жемәкләри. Ширван әһалисини кечмиш бај-рамлары үч група бөлүнүр: дини, мөвсүми вә мәһсул бајрам-лары.

Дини бајрамлар (Гурбан бајрамы, Оручлуғ бајрамы, Мөв-луд бајрамы³⁰ вә с.) ингилабдан сонра, демәк олар ки, өз әһә-мијјәтини итирмишдир. Гочаларын аз бир гисми арасында һә-ләлик јалпыз оручлуға е’тиһасызлығ көстәрилмир. 30 күн да-вам едән оручлуғ заманы (рамазан ајында) күндә ики дәфа а) шәр гарышан вахт—«ифтар ачма», б) дағаранлыгы—«обашданлығ» јејилдирди. Нәтта оруч тутанлар арасында елә «фәдакарлар» да олурду ки, сутта әрзиндә бир өјнә жемәк Је-јирди. Оручлуғ әһалинин жемәк режимини позарағ, ону физик чәһәтдән зәиф вә сүет һала салырды. Оручлуғ чыхыгдан сонра гафләтән гүввәли жемәкләрә кечилдирди ки, белә геј-ри-нормал режим сәјәсиндә мәдә позгунлуғу, нәтта бә’зәя мәдә хәстәләји әмәл кәлирди. Г. Сарабекки Оручлуғ бајрамы-нын сонунда дәрһал гүввәли жемәкләрә кечилмәсини зәрә-

риндән бәһс едәрәк јазырды: «Оручлуғ ајынын өзүнә мәхсус сүфрәси вар иди. Фирни, тәрәк, бал һалвасы, назик, јуха, шор тоғалы, бәјләмчәрәји, пахлава, сүдлү сыйығ вә с. Бозбашлы пәвд дә башла оларды»³¹. Оручлуғун (рамазан ајынын) 19, 21, 23-чү күнләринә «әһја ахшамы» вә ја садәчә оларағ «әһја» дејирдиләр³². Белә күнләрдә мәсчиндә һалва-чөрәк бишириб көндәридиләр.

Гурбан бајрамы³², бир гајда оларағ, әтли хөрәкләрлә гејд олунурду. Гурбан әксәр һалларда гојундан (һәм дә еркәк һеј-вандан) кәсилирди. «Гурбан тикәси» тәмһинәсыз оларағ ја-хын гоһум вә гоһшулара пәјланырды³³. Халг тәсәввүрүнә көрә әп азы једди евә «гурбан пәји» кетмәли иди.

Мөвсүми сәчијјә дашыјан ел бајрамлары ичәрисиндә Новруз бајрамы даһа кенши вә тәнтәнә илә гејд едилдирди. Г. Сарабекки Новруз бајрамынын Гурбан вә Оручлуғ бајрамла-рындан дөфәләрә артығ бир тәнтәнә илә кечирилдијини гејд етмишдир³⁴. Јени или севинч вә фәрәһ ичиндә кечирмәк үмуми бир һәвәсә сәбәб олмушду. Она көрә дә Новруза һәлә хејли галмыш она чидди һазырлығ көрүлүр: күнәшли күнләрин олмасы фүрсәтиндән истифадә едәрәк әриштә кәсилиб гуру-дудур, лазыми гәдәр јағ, јумурта, мејвә, ширнијјат тәдарүкү көрүлүр, сәмәни гојулурду. **Новруз** сүфрәси әп ләзиз жемәк-ләрә бәзәдилдирди. Новруз күнүндәк бир нечә чәришәнбә ах-шамы да хуҗуси бајрам сүфрәси илә гејд едилдирди.

Ширван елатлары арасында көч (дағ көчү, арап көчү) тәнтәнәли шәһлик кими кечирди. Көч әрфәсиндә елдә, обада бөјүк бир чапанма јаранар, фәсәли јайылар, јағлы чөрәкләр бишириләрди. Узун көч јоаллары үчүн тәдарүк олунан сәфәр азуғәси гајнар бишмишләри әвәз едәрди. Сағ-саламат јайлаға чатаплар дәрһал алачығ гуруб һејван кәсәр, сүфрә ачыб шәһ-лик гуардылар.

Кечмишдә мәһсул бајрамлары (әкин, бичини) күндәлик сүфрәсиндән фәргли жемәкләрлә гејд олунарды. Бунларын һәр бирини дә өзүнә мәхсус хөрәји, чөрәји олурду.

Мәшһәт шәһликләри (тоғалығ, ушағын анадан олмасы, дини чыхармасы) вә тој мәрасимләри (сүннәт тоју, нишан гој-ма, евләнмә вә с.) инди олдуғу кими, кечмишдә дә ә’ла зил

²⁹ Г. Сарабекки. Көһнә Бақы, Бақы, 1958, сәһ. 70.

³¹ Г. Сарабекки. Көстәрилән әсәри, сәһ. 78. Әһја احيا —дирилма, јешиләнмә, бәрпаега мәһасаны верир. Ба а х: Әрәб вә фарс сөзләри дүгә-ти, Бақы, 1966.

³² Халг арасында буна бә’ән «Немајыл бајрамы», јакуд «Немајыл гурбан» да дејилдирди. Дини-әсәсиғи характер дашыјан бу бајрам да Мөвлуд бајрамы ичиг, һазырда Ширванда пирә едилмир.

³³ Г. Сарабеккинин јаздыгына көрә, вахтла Бақыда «гурбан тикәси»-нин муһабилдә «әт пәји» алынармыш. Ба а х: Көстәрилән әсәри, сәһ. 19.

³⁴ Јенә орада.

³⁰ Халг тәғвиминә көрә, бөјүк «мөвлүд»-нин сонунда (март ајында) бир һәфтә араңдә әсән күләкән күнләрә Хидир (Хызыр) Наби дејиләр. Адәтән һәмни күләкән сонра ағачлар пучур ачмаға башлағундан она бә’зәя «пучур јели» да дејиләр.

³¹ Мөвлуд бајрамы Мөһәммәд пәјғәмбәрин анадан олдуғу күнүн гејд едилмәсинә дејиләр. Әрәбчә «мөвлүд» — مولد 1) доғулма; 2) доғулма јери; 3) доғулма заманы, «мөвлүд» — مولود доғулмуш демәкдир. Ба а х: Әрәб вә фарс сөзләри дүгәти, Бақы, 1966.

ларча «бад»⁴⁰ ады илэ мәлүм олан күкүрдү булаглар вардыр. Лакин бунлар, әсәсән, мүаличә мәгсәдилә ишләнирди.

Ширванын исти иглимә малик аран кәндләриндә чий сујуун зәрәри чәһәтини нәзәрә алараг, ону гәйнадыб чај кими ичирдиләр. Она кәрә дә аран кәндләриндә ил боју сүфрәдә чај ичилирди. Бәтта хәрәк сүфрәсиндән әләвә ајрыча чај дәскаһи гурудурду. Даг кәндләриндә илә сәрин булаг сују һәр шейдән о чүмләдән ләтәфәтли чајдан үстүн тутулурду. Даг кәндләринин әһалиси јалһыз сојуг вахтларда чај ичирди.

Исти ичкиләрдән ән чох ишләнәни чај олмушдур. Бу, һәр шейдән әввәл, чајын фәјдалы хассәләри илә изаһ едилир: чај сусузлуғу јатырдыр, организми күмраһ едир вә иш габилијәтини арттыр. һәм дә күчлү тәрләтмә васитәси кими һәзм просесинә, дәријә, әсәбләрә, үрәјә вә дәмәр системинә мүсбәт тәсир кәстәрир, онларын фәалијәтини јахшылашдырыр⁴¹. Хүсусилә ичмәли сују олмајан аран кәндләриндә әһалини ишәл вә диһәр јолуһу хәстәликләрдән горуһаг үчүн чај ән јахшы васитә иди.

Кәндли аиләләринин мадди имканындан асылы олараг, чај афтаға, мис чајдан вә самоварда гәјнадылдырды. Көмүрлә гәјнадылан самовар чајы даһа үстүн тутулурду. Бу габлар башлыча олараг Лаһында һазырланырды. Бәзи аиләләрдә тәсәдүф олунан самоварларын үзәриндә Тула заводунун етикетинә раст кәлирик.

Чајын түнд вә әтирли олмасы онун дүзкүн дәмләнмәсиндән асылы иди. Кечминдә ону јалһыз чај биткисинин јарпағындан дејил, диһәр биткиләр (чајоту, кәкоту, итбурну, разијәнә, гантәпәр, дарчын, зәнчәфил, һил, миһәк⁴² вә с.) илә дәмләјирдиләр. Гочаларын вердији мәлүматдан ајдын олур ки, гуру чај јарпағы Ширвана әввәлләр Шәрг өлкәләриндән, сонралар илә Русиядан кәтирилди⁴³.

Чај ајрыча чајникдә дәмләнир⁴⁴, пијалә вә ја стәканла ичилирди. Ингилабдан әввәл чај ичмәк үчүн гәнд әвәзинә, һәмчинин, бал, дошаб вә с. ишләнлијини гочалар хәбәр верирләр.

Исти ичкиләрин Ширванда чох ишләнән бир нөвү дә сәһләб олмушдур. Чај кими, о да исти һалда ичилирди. Ону Бөјүк Гафғаз дағларында битән «сәһләб» адлы биткинин көкүндән һазырлајырдылар. Гурудулмуш сәһләб көкүнү һәвәнкдә

нарын дөјәрәк, бир литр суја 15—20 грам һесабы илә гатыб гәјнадырдылар. Алыннан мәһлулу 4—5 литр гәјнар сүдүн ичәрисинә төкүб үзәринә бир гәдәр гәнд әләвә едирдиләр. Сәһләб, адәтән, сәһр јемәји илә ичилирди. О һәм дә сојугдәјмәнин, боғаз ағрысынын, өскүрмәнин гаршысыны алмаг үчүн халг арасында түркәчәрә васитә һесаб едилирди⁴⁵. Сәһләб исти һалда ичилдији үчүн ону мислән дүзәлдилмиш хүсуси «сәһләб самовары»нда һазырлајырдылар. Сәһләби исти сахламаг үчүн самоварын одлуғуна арабир көз атырдылар. Сәһләб ән чох базарларда сатылдыр.

Исти ичкиләрин нисбәтән аз ишләнән бир нөвү дә гәјнанмыш сүд олмушдур. Гәјнанмыш сүд пәһриз јемәји кими, сојугдәјмә, зөкәм, өскүрмә заманы синәни јумшалдан тәсирли васитә сајылдырды.

Ширван сүфрәсиндә сәринләдичи ичкиләр (ајран, атлама, көрәмәз) исти мөвсүмдә, чөл-тәсәррүфат ишләринин ичрасы заманы даһа чох ишләнирди. Бичини, дөјүм, јығым вә сәһрә ишләрдә ајран вә атлама әвәсиз јангысөндүрән ички сајылдырды. Ајран сахсы вә јахүд гәләләнмиш мис габда сәрин јердә сахланылдырды. Хараб олмамаг үчүн чох вахт ону сүзмә едирдиләр. Лазым кәлдикдә сүзмәјә су гатараг јенидән ајран һалына салыб ичирдиләр. Атлама ән чох бојат гатыгдан һазырланырды. Ширван елатлары арасында гатыг сүзмәсиндән һазырланмыш атламаја үстүнлүк верилирди.

Ширванын ән-әнәви ичкиләриндән бир гиәми иштаһачма вә мүаличә мәгсәди күдүрдү. Бу ичкиләр Ширванда јетишән биткиләрин мејвә вә чичәјиндән һазырланырды. Бу чәһәтдән Ширванын флорасы олдуғча зәнкинди. Мүаличә әһмијјәтли ичкиләрин (искәнчәби, бәдмүшк, арағанә) һазырланмасы иши илә јашлы кишиләр мәшғүл олурду. Искәнчәби зијәфәт мәчлисләриндә хүсусилә чох ишләнирди.

Бајрам сүфрәләринә, тој, нишан вә диһәр шәнликләрин зијәфәт мәчлисләринә шәрбәт чыхармаг Ширван әһалиси арасында гәдим заманлардан адәт һалыны алмышды.

Шәрбәт сәринләдичи, күмраһландырычы вә иштаһачма хүсусијјәтләринә малик олуб һәзмәтмә просесини асанлашдырды. О, ички кими сәрбәст һалда аз истифадә олунур, башлыча олараг сүфрәјә хөрәјин јанында верилирди. Шәрбәт һазырламаг үчүн гәнд, бал, мејвә ширәси вә гахдан истифадә едилирди. Ширванда шәрбәтин мүхтәлиф нөвү (гәндаб, дошаб, овшала, дүмчәрвәрәт, һејвә шәрбәти, әзкил сују, үзүм ширәси вә с.) һазырланырды.

Алкаголу ичкиләр (араг, чахыр, конјак, пивә вә с.) ингилабдан әввәл Ширван әһалисинин јемәк сүфрәсиндә ишләнирди. Какао, гәһвә, квас кими ичкиләр дә кечминдә кәндли

⁴⁵ М. Н. Нәсирли. Азәрбајҗанын бәзи ичкиләри һаггында. Бах: Азәрбајҗан етнографик мәчмуәси, I бур., Баки, 1964, сәһ. 143.

⁴⁰ Бадә—тат дилиндә «мис, ичмәли олмајан су» дәмәклир.

⁴¹ Азәрбајҗан кулинаријасы, Баки, 1964, сәһ. 70.

⁴² Һил, миһәк, дарчын, зәнчәфил Ширванда бечәрилмирди, карван тичарәти васитәсилә Шәрг өлкәләриндән кәтирилди.

⁴³ Совет Азәрбајҗанынын субтропик рајонларында чај плантасијялары салынмасы 1932-чи илә тәсәлүф еди. Бах: Азәрбајҗан кулинаријасы, Баки, 1964, сәһ. 71.

⁴⁴ Ширванда һәр бир евин рәфиндә 2—3 чајникә тәсәдүф олунур.

англәләринин **јемәк** режиминә дахил олмамышдыр. Надир һалларда күбар англәләрин бајрам сүфрәсиндә гәһвә ичилди. Габлир Эрзаг мәһсулларынын тәдәрүкү, **јемәк**ләрин һазырланмасы вә сүфрәјә верилмәсиндә бир сыра габлирдан истифадә олунурду.

Мәтбәх әшјалары ағач, метал, сахсы, дәри вә с. олмагла мүхтәлиф материаллардан һазырланырды. Бундан башга, ев мәншәтиндә тохума габлир да мүһүм јер тутурду. Буна бахмајараг, Ширван мәтбәхинин сәчијјәви чәһәти мис габлирын үстүнлүк тәшкил етмәсиндән ибарәт иди.

Феодализм дөврүнә хас олан техники керилик әрзаг габлирын вә мәтбәх мүхәлләфатынын һазырланмасында өзүнү ајдын бүрүзә верирди.

Тахылын тәмизләнмәсиндә хәлбир вә шадара, унун әләнмәсиндә әләк, тәкнә вә табакдан истифадә олунурду. XIX әсрдә Шамахы шәһәриндә әләк һазырлајан усталар (әләкчиләр) вар иди⁴⁶. XIX әсрин икинчи јарысындан е'тибарән Русијадан фабрик әләкләринин кәтирилмәси илә әлагәдар олараг, јерли әләкчилик пешәси тәнәззүлә уғрамышдыр⁴⁷. Гочаларын вердији мә'лумата кәрә, сонралар бу ишлә кәндбәкәнд кәзән гарачылар мәшғул олурду.

Јазылы материаллардан көрүндүјү киими, Ширванын Мәрәзә⁴⁸, Хәнәјә, Зарат⁴⁹ кәндләриндә тәкнә вә табак һазырламагла мәшғул олан пешәкар харратлар ишләјирди. Онлар һәмчинин чөмчә, гашыг, шор чанагы, јаймакеш (дәрдајар), охлов дүзәлдирдиләр. Хәмир јоғурмаг, чәрәк вә хәрәк һазырламаг үчүн истифадә олунан ағач әшјалар ев мәншәтинин ән зәрури ләвазиматы иди. Бундан башга, Химран-Зәнкәи кәндиндә ағачдан мүхтәлиф нөв гашыг вә чөмчә һазырлајан усталар вар иди⁵⁰. Ағачдан һазырланмыш мәншәт әшјалары, әсасән, базарда сатыш үчүн нәзәрдә тутулдуғундан онларын истеһсалы әмтәә характери дашыјырды⁵¹.

Ширван әһалисинин ингилабдан әввәлки ев мәншәтиндә **һөрмә** вә **тохума габлир** (сәбәт, кәнди, чувал, хурчун вә с.) мүһүм јер тутурду. Бунлары һәр бир аилә өзү һазырлајыр-

⁴⁶ Азәрбајҗан ССР МДТА, ф. 10, с. 1, иш 19, в. 250; иш 14, в. 901; XIX әсрин орталарында Шамахы вә Бақыда 10 нәфәр әләкчи олдуғу һәмјан сәнәддә хәбәр верилір.

⁴⁷ Ә. С. Сумбатзаде. Кестәрилән әсәри, сәһ. 116.

⁴⁸ Мәрәзә кәндиндә 8 нәфәр харрат ишләјирди. Бах: СМОНПК, 11-чи бур., сәһ. 115.

⁴⁹ Хәнәјә вә Зарат кәндләринин һәрәсиндә су илә ишләјән 1 әдәд харрат дәрдајар вар иди. Бу дәрдајарларда тәкнә, табак вә чанаг һазырланырды. Бах: Н. А. Абелов. Кестәрилән әсәри, МНЭБГКЗК, VI чилд, II һиссә, сәһ. 177.

⁵⁰ Јенә орада.

⁵¹ Јенә орада.

ды. «Дәрмә» чуваллар, «гыыг» мәфрәшләр, рәкбәрәнк һеј-бәләр ев мәншәтинин ән зәрури мүхәлләфагы иди.

Ширван елатлары арасында башлыч чәрәкбиширмә вә ситәси сач олмушдур. Кечмишдә сач Дәмйрчә⁵², Әһәнә⁵³ вә гнемән дә Мәрәзә⁵⁴ кәндләриндә һазырланырды. Јерли дәмйрчиләрин һазырладыгы сачлары Ширван кәндлиләринә хүсуси мөһтәкирләр сатырдылар⁵⁵.

Сүд мәһсулларыны һасил етмәк вә сахламаг үчүн ишләән габлирын чешиди дикәр мәншәт әшјаларындан чох иди. Ағарты габлиры дәри, ағач, кил вә мисдән олурду.

Дәри габлирын бир гисми (мотал) тәбии һалда, дикәр гисми исә (ејмә, тулуг) ашыланараг истифадә олунурду⁵⁶. Бу габлир малдар елатларын мәншәти үчүн даһа сәчијјәви иди. Падарлар сон заманлара гәдәр белә габлирда вә истифадә едирдиләр.

Бә'зи ағач габлир (табаг) ејни заманда сүд мәһсулларынын һазырланмасында да истифадә олунурду⁵⁷. Гајмаг һасил етмәк үчүн сүдү ағачдан һазырланмыш ири, лакии дәрјаз теши вә табаклара сәйридиләр.

Сүд мәһсулларыны сахламаг үчүн гәдим заманларда вә башлајараг **сахсы габлирдан** истифадә олунур. Хыныслы, Нүјтә, Күлүстан газынтыларындан әлдә едилән мәншәт әшјаларынын бөјүк әксәријјәтини сахсы габлир тәшкил едир⁵⁸. Гочаларын вердији мә'лумата кәрә, Ширванын бә'зи кәндләриндә (Сагијан, Күрчүван, Потн), һабелә Шамахы шәһәриндә дүлүс күрәләри XX әсрин әввәлләринә гәдәр галмагда иди⁵⁹. Лакин XIX әсрдә Ширван әһалисинин ев мәншәтиндә сахсы габлир әввәлки дөврләрә нисбәтән азлыг тәшкил едирди. Бунун сәбәби Ширванда мискәрлијин кениш иштишар етмәси илә изаһ олунур. Тез сыныб корланан сахсы габлира нисбәтән мис габлир даһа сәрфәли иди.

⁵² Дәмйрчи кәндиндә сачдан башга балта, шип, сачајаг вә с. мәншәт әшјалары да истеһсал олунурду.

⁵³ К. Хатигов. Кестәрилән әсәри, сәһ. 170.

⁵⁴ СМОНПК, 11-чи бур., сәһ. 110.

⁵⁵ К. Хатигов. Кестәрилән әсәри, сәһ. 179.

⁵⁶ Дәри габлирын һазырланмасы техникасы этнографик әдәбијјатда әә әксини тапмышдыр. Бах: Г. Т. Гарагашлы. Кестәрилән әсәри, 186—189.

⁵⁷ Кикијеник бахымдан ағач габлир сүд мәһсулларыны сахламаг үчүн о гәдәр дә сәрфәли дејилди. Чүнки ағач габлир јағы өзүгә һондурдуғундан тәмиз јүзүмүр вә чиркаб топлајырды.

⁵⁸ Д. А. Халилов. Раскопки на городище Хыныслы, памятник древней Кавказской Албании, СА, 1962, № 1, сәһ. 210—220. Јенә дә онун: Хыныслы гәдим јашајыш јери, «Азәрб. ССР ЕА Хәбәрләри», 1964, № 3; Е. А. Пахомов. Крепость Гюлистан (Киз-Каласы) близ Шемахи, «Изв. АзФАН СССР», 1944, №3, сәһ. 44—49; Н. Ә. Чидди. Күчүстан галасы, Бақы 1967, сәһ. 68—85.

⁵⁹ Бу мә'луматы Шамахы шәһәр сәкинләри: Бағыр Казым оғлу Садыхов, (С. Ә. Ширвани күчәси, ев № 35) вә Исмајыл Чабрајыл оғлу Гүлјев (Ченин күчәси, ев № 10) вермишләр.

Сүд мәһсулларыны (жыгынты, жағ, пендир) вә говурма сахламағ, жағ сахламағ үчүн мүхтәлиф өлчүлү сәхсә габлар (кодүш, бәрин, галга, бәсәи, долу, хәйрә, бардаг, нәһрә, күп вә с.) ишләнирди. Бу габларын гуллу (тайгуллу вә икигуллу) вә гулпсуз олмагла мүхтәлиф формаларына тәсадүф олунур.

Хүсуси дулус карханаларында һазырланан сәхсә габлардан фәргли оларағ, кил күрәләри чох вахт евдар гадынлар өвләри дүзәлдирдиләр.

Этнографик материаллар көстәрир ки, тәдгиг олунан дөврә Ширван кәндлиләринин мәшһәтиндә башлыча јери *мис габлар* тутурду. А. С. Пиралов һағлы оларағ јазыр ки, варлы татарлар (азәрбајҗанлылар—А. М.) мис габларын чохлуғу илә өјүнүрдүләр. Мис габларын азлығы јохсуллуғ ишанәси сајылдырды⁶⁰.

Ширван әһалисини мис габларла Лаһыч кәнди тәһһиз едилди⁶¹. О. Јеветски XIX әсрин 30-чу илләриндә Лаһычда 200 мискәр дукаанынын олдугуну⁶², В. Легкобытов исе 52 мискәр е'малатханасынын ишләдијини⁶³ хәбәр верир. Мәнбәләрдән көрүндүјү ки, Русијаның бүтүн мүсәлман әјәләтләри, о чүмләдән Тифлис, Бақы, Губа, Дәрбәнд, Дағыстан, һәтта Иран әһалиси Лаһыч мискәрләринин һазырладығы мис габларла тәһһиз олунурду⁶⁴. Н. А. Абеловун јаздығына көрә, Лаһыч мискәрләринин һазырладығы габлар Гағгазын бүтүн базарларына, һәтта онун сәрһәдләриндән чох узағларла олан Иран вә Түркіјә келиб чыха билмишди⁶⁵.

Дөјмә вә гајнағ үсуллары илә дүзәлдилән мис габларын бир гисми чарха верилди⁶⁶. Она көрә дә һазырланма үсулуна көрә мис габлар «чархы» вә «гаратаптағ» олмагла ики група бөлүнүрләр⁶⁷. Гејд етмәк лазымдыр ки, кәлин үчүн че-

һиз кими сифариш едилән бүтүн габлар чарха верилір вә нахышланырды⁶⁸. Лаһычда вә Шамаһыда мис габлара нахыш вурмагла мәшгул олан хүсуси һәккақлар вар иди. Хәрәк габларынын јалһыз јухары һисәси нахышланырды⁶⁹. Галан габларын дикәр һисәләринә дә нахыш вурулурду. Габлара вурулан нахышлар әсас е'тибарилә јарпағ, бутә, ғызыл күл, гуш (бә'зән гөнчә үзәриндә, әкәсәр һалларда исе будагда отурмуш һалла), чәјран, дәһрәбурну, мүхтәлиф һәндәси нахышлар (пахлава, үчбучағ, дүз, сынығ вә әјри хәтләр) вә саирәдән ибарәт иди⁷⁰.

Этнографик материаллардан көрүндүјү ки, Ширван кәндлиләри мис габлары ја базардан (Шамаһы, Лаһыч, Көјчәј, Ағсу, Күрдәмир, Поғи базарларындан), ја да кәндбәкәнд кәзән сәһрақәрдләрдән сатын алырдылар.

Мис габлар ев мәшһәтиндә мүхтәлиф мәгсәдләр (су дашымағ, ағарты сахламағ, хәрәк биширмәк вә с.) үчүн ишләдилди.

Су габлары: долча, парч (тайгул, бирәлли), абкәрдән, афтафа, (дүләјин, обриг), ләјән, сатыл, күјүм, сәһәнк, пијалә, јәһәр чамы вә с. ибарәтди⁷¹.

Сүд мәһсулларынын һазырланмасында сәрнич, бадја, габлама, тижан вә с. истифада олунурду.

Хәрәк биширмәк вә јемәк үчүн газан⁷² (бала газан, орта газан, мәчлис газаны), сапылча⁷³, кәфкир, ашсүзән (ашпов, тушпалан), сәрпуш, чәмчә, сини, мәчмәји, нимчә, каса, чам, бошгаб вә саирә ишләнирди.

Бунлардан башға, Ширванда јерди усталар тәрәфиндән һазырланмыш шәрбәт габы, рүшүл габы, күл габы, чирниш габы, әдвигә габы, күлабдан, гәндән, чырағ, лампа, мангал, хәкәнда, маша вә б. мәшһәт әшјаларына тәсадүф олунур⁷⁴.

Мис габларын, демәк олар ки, һамысы галајланырды. Јалһыз су габларынын бә'зиси (күјүм, парч вә с.) галајлан-

⁶⁰ Ғ. А. Гулијев, Кәстәрилән әсәри, «Азәрб. ССР ЕА Хәбәрләри», 1962, № 1, сәһ. 19.

⁶¹ М. И. Атакишијев, Минкәчевир шәһәринин әтраф кәндләриндә ев аватламы, «Материальная культура Азербайджана», II бүр., Бақы, 1951, сәһ. 168; Ғ. А. Гулијев, Кәстәрилән әсәри, сәһ. 20.

⁶² Ғ. А. Гулијев, Кәстәрилән әсәри, сәһ. 20. Һәмчишин бах: М. И. Атакишијев, Кәстәрилән әсәри, сәһ. 168—169.

⁶³ Мис габларын гурулуш вә формасы һабәда ишләнмә вәзифәләри Минкәчевир материаллары әсасында М. И. Атакишијев тәрәфиндән әйрәнидишиди. (Бах: Кәстәрилән әсәри, сәһ. 170—174). Бу габлар Лаһычда һазырландығандан һәмми мәсәләләрин үзәриндә атаймаға дузун газан.

⁶⁴ Буна «тава» да дејилір.

⁶⁵ Лаһычда буна «тасар» дејилір.

⁶⁶ Бу габларын бөјүк әкәријәти мүасир колхозчу ачлаларында јәна да ишләнмәкәдир.

⁶⁰ А. С. Пиралов, Краткий очерк кустарных промыслов Кавказа, СПб., 1913, сәһ. 98—99.

⁶¹ О. Евевский, Статистическое описание Закавказского края, СПб., 1835; В. Легкобытов, Кәстәрилән әсәри, бах: ОРВЗК, III һисә, СПб., 1836; «Гағгаз» газети, 1882-чи ил, № 341; Н. А. Абелов, Кәстәрилән әсәри, бах: МИЭБЗК, VI чилд, II һисә, Тифлис, 1887; К. Хатисов, Кәстәрилән әсәри; М. Ғ. Әфәндијев, Кәстәрилән әсәри; А. С. Пиралов, Кәстәрилән әсәри; А. П. Фигуни, Кәстәрилән әсәри, бах: «Известия АЗКОМСТАРИС», III бүр., Бақы, 1927.

⁶² О. Евевский, Кәстәрилән әсәри, сәһ. 206.

⁶³ В. Легкобытов, Кәстәрилән әсәри, бах: ОРВЗК, III һисә, СПб., 1836, сәһ. 124.

⁶⁴ Јәна орада, сәһ. 125.

⁶⁵ Н. А. Абелов, Кәстәрилән әсәри, бах: МИЭБЗК, VI чилд, II һисә, сәһ. 180.

⁶⁶ Мисин әридиәмәси, дејүлмәси, чалағларын битиндирилмәси, һазыр габын чарха верилмәси вә сатышы мәсәләләри Азәрбајҗан этнографијасында ишбәтән әтрафлы әјрәнидишиди (бах: Ғ. А. Гулијев, XIX әсрә вә XX әсрин әһвалларында Лаһыч гәсәбәсиндә мис габ истеһасы, «Азәрбајҗан ССР ЕА Хәбәрләри», 1961, № 2, 1962, № 1).

⁶⁷ Ғ. А. Гулијев, Кәстәрилән әсәри, «Азәрб. ССР ЕА Хәбәрләри», 1962, № 1, сәһ. 19.

мадан истифадə олунурду. Варлы аилəлəр бунлары да галај — латдырыдылар⁷⁵.

Ширван сүфрəлəриндə хəрəјин чəнкəл-бычакла јейлмəси инсəтəн сонралар, шəһəр мəдəнијјəтинин тəсирин нəтичəсин — дə мейдана чыхмышдыр. Гуру хəрəклəрин əл илə јемəк əн'əнəси бə'зи кəндли аилəлəриндə јахын заманларадəк галмагда иди.

Ширван əһалисинин əн'əнəви јемəк вə ичкилəринин этно — график бахымдан өјрəнилмəси кəстəрир ки, бу јемəклəрин бə — јүк əксəријјəти Үмүмəзəрбəјчəи, Һəттə бə'зилəри Үмүмгафга сəнијјəси дашыырлы. Бу үмүмилік Гафгаз халдары арасын — дагы тарихи-мəдəни əлағə вə гаршылыгы үсијјəт нəтичəсин — дə јаранмышдыр.

Ичтиман зүмрəлəрин бир-бириндən əсəсли сүрəтдə фəрг — лəнмəси ингилабдан əввəlки Ширван мəтбəхинин сəнијјəви чəһəтлəриндən бирини тəшкил едир. Голчамаг аилəлəриндə јемəклəрин кəмпијјəт вə кəјфијјəти ортабəб вə јохсул кəндли — лəрин күндəлик јемəјиндən фəрглəнирди.

Тəбиин шəрант вə тəсəррүфəт мəшғулијјəтинин тəмəјүлүн — дən асылы олараг, Ширван јемəклəриндə бə'зи спесифик ху — сүсијјəтлəр нəзəрə чарпыр. Хүсүсən Чəнуб-шəрги Ширван дү — зү вə Гобустан јайласында јашајан малдар елатларла отураг — əһалинин јемəк сүфрəси мүəјјən гəдəр фəрглəнирди.

Чаризм үсүли-идарəсинин јаратдыгы итисəди əсəрəт вə мəишəт керəниш XIX əсрдə Ширван кəндлилəринин мəнкəнə ки — ми сыхырды. Сəфəлəт вə јохсуллуг үзүндən кəниш кəндли күтлəлəри əн ади мəишəт тəлəблəринə үјгүн кəлən һəјəт шə — раити јарада билмирдилəр. Ичтиман һəјəт шəрантинин аша — ғы сəнијјəдə олмасы кечən əсрин мəдəни наилијјəтлəриндən кəниш мијгəсдə истифадə етмəјə имкан вермирди. Бə'зи аилə — лəлəр фабрикдə истəһсəл олунан габлары əлдə едə билсəлəр дə, күндəликлə ишлəдə билмир вə онлар рəфлəрə түзүлэрəк

Азəрбəјчəндə Совет һакимијјəти гурулдугдан сонра мəд — əниин гонаг үчүн сахланылды.

ди-рифаһ һалы дурмадан јүксəлən колхозчу аилəлəринин мəт — бəхиндə əзəг мəһсуллары көкүндən јахшыланмышлыр. Кол — лектив тəсəррүфəт шəрантиндə иш вахтынын дəгиг мүəјјən едилмəси, күчорта истираһəт саатынын кечирилмəси колхоз — чу аилəлəринин јемəк вахтында инсəби сабитлик јарат — мышдыр.

Дөрдүнчү фəсил

Нəглијјəт вəситəлəри

Халг нəглијјəт вəситəлəринин мейдана кəлмəсиндə Ширванын тəбиин-чографи шəрантинин, хүсүсилə онун релјеф гурулушунун мүһүм ролу олмушдур. Нəглијјəт вəситəлəринин вəзијјəти һəбелə өлкəнин ичтəман-иттисəди вə мəдəни-техники инкишаф сəнијјəсиндən асылы иди. Бу мəһнада əн'əнəви нəглијјəт вəситəлəринин өјрəнмəк үчүн Шир — ван əразиси занкин этнографик материал верир.

Миник-јүк
нəглијјəти.

Ширванын дағлы-дөрəли релјефин, су јол — ларынын мəһдудлуғу вə онун əһалиси — нин тəсəррүфəт мəшғулијјəти илə əлағə — дар олараг, вахтилə бурада миник-јүк нəглијјəт вəситəлəри мүһүм рол ойнајырды. Һəттə тəkəрли нəглијјəт вəситəлəринин һəрəкəти үчүн əлверишли олан дүзəнлик районларда да тор — паг јолларынын абад олмамасы нəтичəсиндə əһалинин миник вə јүк һейванларына тəлəбаты јүксək олурду. Хүсүсилə јағ — мурулу вахтларда гошгу нəглијјəти үчүн јарарсыз һала дүшən торпаг јолларда һəрəкəт етмəк вə јүк дашымаг үчүн миник нəглијјəти мүстəсна рол ойнајырды. Кəнд əһалиси арасында, хүсүсилə малдарлыгыла мəшғул олан тəсəррүфəтларда нəглиј — јəтин бу пөвүнə еhtiјач даһа бөјүк иди. Арандан јайлаглара доғру узанан көч јолларында арамсыз олараг һəрəкəт едən гојунчулуғ тəсəррүфəтларында миник вə јүк һейванларындан башлыча нəглијјəт вəситəси киими истифадə олунурду.

Миник нəглијјəти кечмишдə шəһəр əһалисинин мəишəтин — дə дə мүəјјən јер тутурду. Доғрудур, шəһəрлəрдə тəkəрли нə — глијјəт вəситəлəри үстүлүк тəшкил едирди. Бунула белə, шə — һəр əһалисинин мүəјјən тəбəғəлəри арасында миник нəглиј — јəти киими атдан кəниш истифадə олунмасы дəб һалыны ал — мышды.

Əсрлəр бөјү Ширван əһалиси арасында башлыча миник нəглијјəти ат олмушдур. Ат һəмчинин јүкдашыма мəгсəди илə дə истифадə олунурду. Нəглијјəтин бу пөвү Ширванын дағ кəндлəриндə сон заманлара гəдəр өз əһəмијјəтинин итир — мəмишдир.

Дөврүнүн əн сүр'əтли нəглијјəт пөвү олмаг е'тибары илə узак мəсəфəјə кетмəк үчүн ат əн əлверишли миник вəситəси иди. Ширван атлары өз миник кəстəричилəринə кəрə Азəрбəј — чəннын мəишүр ат чинслəриндən (Гарабаг вə Дилбоз атларын — дан) керн галмырды. Лакин кечмишдə əһалинин бүтүн тəбə —

⁷⁵ М. И. Атакишијева. Кəстəрилəн əсəри, сəһ. 168; Н. А. Гули — јев. Кəстəрилəн əсəри, сəһ. 20.

гәләри, хусусән җохсул кәндләр атдан истифадә едә билмир-диләр. Буниңла белә, Ширванн чәтин даг җолларында атсыз кечинмәк олмурду. Она көрә дә һәр бир аңләдә, һеч олмәзсә, бир миник аты¹ сахламаг вачиб саҗылырды.

7-чи шәкил. Јəһəри ат (фото Н. А. Гулијевиндир).

Нәглијјат үстүнлүҗ чәһәтиндән ат кечмишдә әһалинин мәшәтиндә чох мүнһүм јер тутурду. Елә бу сәбәбдән ел арасында ат һаггында чохлу аталар сөзү вә зәрби-мәсәлләр јаранмышдыр: «Артыг аты олан јорулмаз», «Арпа јемиш ат мәнзил кәсәр», «Јахшы ата гамчы вурулмаз», «Ата дост кими бахар, дүшмән кими минәрләр», «Арабачы аты көзүндән гочалар», «Ат арыглыгда, икид гәрибликдә», «Ат ад илә, икид од илә», «Ат бәсләнәркән, гыз истәнәркән», «Ата арпа, икидә плов», «Ата минәндә өзүңү, дүшәндә аты унутма», «Атлы илә пијаданын јолдашлыгы тутмаз», «Аты атасы илә таныдарлар, гатыры анасы илә», «Аты олана инсә гамчы да верәрләр». Ат мурад, гол-ганад саҗылыр, икидә јараг, јолдаш һесаб олунурду. Тәсадүфи дејил ки, гәһрәманлыг дастанларында, халг нағылларында атын вәсфәлә чох јер верилрди.

Миник атыны үркә јашында өјрәдир, бу мәгсәдлә сәриштәли кәмәндчиләр хам үркәни кәмәндә салыб тәлим едирдиләр. Бу ишдә хусусилә кәңчләр бөјүк һәвәслә чалышырдылар. Чаванларын чевик вә чәлд олдуглары бу мәшгәләләрдә сына-

нар, хам ат тәлиминдә имтаһана чәкиләрди. Ат сәррафлары тәзә өјрәдилминш ата чох јүксәк тәләбләр гөјурдулар. Һәмин тәләбләри өдәмәјән аты сахламаздылар. Ел арасында бу барәдә һикмәтамыз бир мәсәл дә јаранмышдыр: «Аты бириндә бәслә, икисиндә көзлә, үчүндә мин, дөрдүндә олду ат, олмады сат!».

Миник атына, бир гәјда олараг јəһәр вурурдулар. Јерли миник јəһәрләри гурулуш етибариндә казак вә инкилис јəһәриндә хејли фәргләннрди. Гочаларын вердији мәлумата көрә, кечмишдә гадын үчүн дә аҗрыча јəһәр һазырланырды. Киши јəһәриндән фәргли олараг онун архасы енли, өн тәрәфи исә дар олурду.

Миник јəһәрини сәррачлар һазырлајырдылар. Шамахи шəһəриндә сərрачлыг сənəтинин кенш јайылдыгыны архив сənəдлəri ајдын кəстəрир. 1859-чу илдə тəкчə Шамахи шəһəриндə 38 сərрач ишлəјирди². Јəһərə олан тəлəбат сəјсəиндə бу пешə һəтта Ширванн бəзи кəндлəриндə дә јайылмышды. XIX əsrин 80-чы иллəриндə Мəрəзə кəндиндə үч³, Ивановка кəндиндə бир нəфəр⁴ сərрач ишлəјирди.

Етнографик материаллардан ајдын олур ки, Ширванн өйғәви сәррачлыг сәнәти јүк вә миник јəһәр дəстинин һазырланмасы истигамəтиндə инкишаф етмишди. Гошгу лəвазиматы истеһсалы бурада чох сонралар мейдана кəлмəклə, јерли сərрачлыг үчүн характерик олмамышдыр. Јерли миник вә јүк јəһəрлəринин истеһсалы дөрд сəһəјə бөлүнүрдү:

1. Јүк јəһəri (палан-навар) истеһсалы. Бу ишлə мəшғул олан уста «паландуз», һəмин пешə исə «паландузлуғ» адланырды. Паландузлар мустəгил ишлəјир вə бүтүн иш просеслəрини билаваситə өзлəri көүрүдүләр.

2. Галтаг истеһсалы (галтагчылыг). Миник јəһəринин галтаг һиссəсинин һазырланмасы илә хусуси усталар—галтагчылар мəшғул олурдулар.

3. Тəкалты истеһсалы. Тəкалты һазырлајан уста «тəкалтыдуз», һəмин пешə исə «тəкалтыдузлуғ» адланырды.

4. Јəһər лəвазиматынын һазырланмасы. Бу пешə илә мəшғул олан уста «сərрач» адланырды.

Кечмишдә Ширвандə «мүсəлман» јəһəri, «казак» (рус) јəһəri вə «инкилис» јəһəri олматла үч нөв миник јəһəриндән истифадə олунмышду.

Јерли јəһəрләр чох гəдим тарихə малик олуб XX əsrин əввəллəринə гədər давам етмишдир. Казак јəһəri Азəрбајҗанын Русијаја бирлəшдирилмəsиндən хејли сонра, хусусилə XIX əsrин орталарында дəбə дүшүмүшдү. Азəрбајҗанда Инкилис јəһəri XIX əsrин сонларында јайылмышдыр.

² Азəб. ССР МДТА. ф. 10, с. 1, ш. 43, в. 588.

³ СМОНК, 11-чи бурахылыш, сəһ. 155.

⁴ Јенə орада, сəһ. 161.

¹ Буна бəзən «јəһər аты» да дејилр.

Казак вә инкилис јәһәрләринә нисбәтән мүсәлман Јәһәри даһа мүрәккәб гурулуша малик иди. Она көрә дә онун һазырланмасына даһа чох вахт вә материал сәрф олунурду. Елә бу сәбәбдән дә бу јәһәр баһа гижмәтләндирилди. Мүсәлман јәһәри ишләән дәврләрдә сәррач вә галтагчыдан башға, бу сәнәтдә тәкалтыдузлар да иштирак едирди. Онлар јерли миник јәһәринин јалғыз тәкалтысыны дүзәлдирдиләр.

XX әсрин әввәлләриндән етибарән јерли јәһәрләрин арадан чыхмасы илә әлағадар олараг галтагчылыг вә тәкалтыдузлуғ пешәләри дә тәнәззүлә уграмышдыр. Казак вә инкилис типли јәһәрләрин тәкалтысы садә олдуғундан ону сәррачлар өвләре дүзәлдирдиләр.

Миник јәһәринин галтагы сөјүд, чөкә вә ја гарагачдан дүзәлдилди. Лакин чыр сөјүд ағачы јүнкүл вә гајым олдуғундан галтаг усталары она үстүнлүк верирдиләр. Галтагчылыг сәнәтиндә ағач јапышганы, кечә вә мешиндән дә истифадә олунурду. Көнүн «гураг» тикишләри (чалағлары) көшә вә биәлә тикилирди.

Галтагын һиссәләри хусуси үлкү әсасында һазырланырды. Бу мөгсәдлә уста «чынаг», «дал», «тахта» олмагла үч нөв ағач үлкүдән истифадә едирди. Үлкүләр үзрә һәр һиссәдән бир чүт һазырланырды. Ширван галтагчылары јан тахталарыны чох заһт чынаг (гаш) илә биркә, бүтөв шәкилдә һазырлајырдылар. Бүтөв гашлы галтаг даһа мөһкәм олурду. Галтагын һиссәләри бир-биринә ағач јапышганы илә јапыштырылырды. Галтаг бәркијәндән сонра онун үзүнә хам дөвә көнүндән, бу олмадыгда исә ат вә ја өкүз көнүндән «үзлүк» чәкилирди. Үзлүк чәкилмиш галтаг ики дөфә баһа гижмәтләндирилди.

Тәкалты кечә, тумач вә ја мүшкүдән һазырланырды. Тәкалтыдузлар кечәни һәллач вә ја тәрәкәмәләрдән сатын алырдылар. Тәвә гәлиб тәкалтынын алт гатына, ишләнмиш көһнә кечә исә үст гатларына сәрф олунурду.

Тәкалтынын үзлүјү үчүн тумач вә ја мүшкү даббағлардан алынырды. Тәкалтынын конарлары вә «гураг» тикишләри ешилмиш иплик вә ја кәндирлә, бәзәк бәхјәләри исә рәнка-рәнк јун илә тикилирди.

Тәкалтыдузун истәһсал ләвазиматы дөзкә, гуллаб бизи, казан, гајчы, ијнә вә үлкүдән ибарәт олурду.

Мүсәлман јәһәринин тәкалтысы једди гат кечәдән ибарәт һазырланырды. Әндәзә әсасында бичилмиш кечә гатларыны бир-биринин үзәринә дүзүб әтрафыны «гуллаб тикиш» едирдиләр. Бундан сонра она тумач вә ја мешиндән үзлүк чәкир, конарларыны «гошасырыг» тикишлә тикириләр.

«Базары» јәһәрдән фәргли олараг «бүјүртма» јәһәр тәкалтысынын үзлүјүнә рәнкли ипләрдән бәзәк вурулурду. Сәнәт дили илә буна «күл салма» дейилирди. Бир гајда олараг, үзлүјүн әтрафына хошрәнк иплән һәшијә чәкилир, ортасына

күл, гуш, һәндәси вә нәбати орнамент нүмунәләри салынырды. Үзлүк һазыр олдуғдан сонра тәрлијин кечәсинә бәхјәләнирди.

Галтагчы кимн тәкалтыдузун да әсас мүштәрисн сәррачлар, хусусиә дәст јәһәр һазырлајан усталар иди. Надир һалларда тәкалтыдуз базары мөһсул һазырлајыр, бир гајда олараг сифаришлә иш көрүрду. Елә бу сәбәбдән дә сәррачдан фәргли олараг тәкалтыдуз евиндә ишләјирди.

Мүштәри галтаг вә тәкалтыны алдығдан сонра јәһәрин алаһә ләвазиматыны дүзәлтдирмәк үчүн сәррача мүрачнәт едирди. Сәррач гәбул етдији һиссәләри нәзәрдән кечириб јәһәр дәстини тамамлајырды. Бунунла јанашы, сәррач өзү дә биләваситә галтагчыдан мал алыб «дәст јәһәр» дүзәлдирди. Демәли, сәррачлыгда «бүјүртма» вә «базары» олмагла ики чүр мәмулат һазырланырды.

«Бүјүртма» јәһәр даһа мөһкәм материалдан, һәм дә бәзәкли һазырланырды. Чох вахт онун бәзәк бәхјәләри вә «күлү» күлбәтин вә јахүд мүхтәлиф рәнкли ипәк сапла «гураг» тикишләри исә нарын чәкилмиш көшә илә тикилирди. Әксәр һалларда «бүјүртма» јәһәрин гашына ширмајы вурулурду. Онун галтагы «ахтаһанаркән» күлмыхын әтрафы бојунча әтвидән һәшијә чәкилирди.

Этнографик материаллар көстәрир ки, сәррачларын һамысы дәст јәһәр дүзәлдә билмирди. Һәр шәһәрдә бир вә ја ики нәфәр дәст јәһәр дүзәлдән баш уста оларды. Галан сәррачлар тапгыр, үзәнки гајышы, гантарга, гушгун, синәбәнд вә с. дүзәлдирдиләр. Һәтта сәррачларын бәзиләри гобур, гатар (патрондаш), тәкбәнд гајышы, гызыл вә күмүш кәмәр гајышы һазырлајырдылар.

Сәррачлар гара кән, тумач вә мүшкүнү даббағлардан, әтвини сағрычәрдән сатын алып, гадаг, күлмых, тогга вә үзәнкини сифаришлә дәмйријә дүзәлтдирдиләр. Ағ көнү сәррачлар өвләри ашылајырдылар. Һәмчинин сәррачларын ишләтдикләри мум, иплик, кәндир, ипәк вә кечи сап сатыналма јолла әлдә едилди.

Сәррачлыгда ишләән аләтләр (дөзкә, чәлдә, чәрмәки, казан, пәркар, сүнбә, шахәк, биз, ијнә, чәкич, кәлбәтин вә с.) сифаришлә јерли дәмйрич вә дүлкәләрә дүзәлтдирилди.

Сәррач јерли јәһәр дәсти үчүн јүјән, гушгун, синәбәнд, үзәнки гајышлары, тапгыр, гычалты, јәһәричн, гашлыг вә с. һазырлајырды.

Бүкмә кингат һазырланан јерли јүјәнләр чплов, башлыг, дәһнә (чаралға) вә тоггадан ибарәт олурду. Башлыг кәлләлик, боғазалты, чаралға дәстәји, дәстәк, бурунустудан ибарәт комплекс һалында дүзәлдилди. Казак вә инкилис јүјәниндән фәргли олараг јерли јүјәнләрдә дәһнә биләваситә јүјәнә тикилмир, тогга васитәсилә она бәнд едилди. Бунун сәја-

синдә һәр дәфә алаф, су верәркән јүәни атын башындан чыхармаг лазым кәлмирдн. Бундан әләвә, чох вахт дөвләтлиләр «јәһәрүзлүјү» адланан хусуси јәһәр халчасы да тохутдурдулар.

Ширванда ат тәкчә миник дејил, *јүкләмә* мәгсәдилә дә ишләнирдн⁶. Хусусилә Ширванын даг кәндләриндә релјефин әлверишсизлији үзүндән тәкәрли нәглијјат васитәләринин ишләмәси јүк һејванларына еһтијачы даһа да артырылды. Бу сәһәдә Дағлыг Ширванын тәсәррүфат һәјатында сатлыг мәһсул истеһсалынын үстүн јер тутмасы да аз рол ојнамамышдыр. Сәһракәрд вә чарвадарлар Лаһычын мис габларыны, Дәмирчинин дәмр мә'мулатыны, Чүлјан вә Химранын ағач габ-гацағларыны, Зарат, Мәлһәм, Зәнки вә Чүлјан кәндләринин јун шалыны, Басгал вә Мүчүнүн ипәк мә'мулатыны, Көһнәдахар, Нүјди, Чаған, Галәјбугурт, Калва, Сулут кәндләринин көмүр вә мејвәчатыны сатыш базарларына чыхармаг вә ја кәндбәкәнд кәздирмәк үчүн јүк атындан истифадә едирдиләр. Дағлыг Ширванда ат бир сыра тәсәррүфат ишләринин (от, одун дашымаг, дәјирмана дән апармаг вә с.) ичрасында да мһүм рол ојнајырды.

Миник јәһәриндән фәрған оларат јүк јәһәри палан вә навардан ибарәт олурду. Кечмишдә бу ишлә мәшғул олан хусуси паландуз вә наварчылар вар идн.

Паландузлар јүк јәһәрини көһнә халча-палаздан, јакуд габа тохунмуш кәтан вә ја пачмыр парчалардан бичиб дүзәлдирдиләр. Бу сәбәбдән дә кечмишдә көһнә халча-палазын илк мүштәрисн, адәтән, паландузлар олурду. Онлар үчүз гүјмәтә алып тәдарүк етдикләри көһнә халча вә палаз һиссәләрини хусуси әндәзә әсасында бичиб тикдикдән сонра онун ичәрисинә күләш тәпиридләр. Јүкү раһат сахламаг үчүн палан-наварын һәр ики тәрәфин бүрмәләниб һөркүч шәклинә салынырды. Палан-наварын гушгун гајышы вә тапгырлары ајрыча һазырланыб она әләвә едилирди.

Паландузун ишләтдији аләтләр бир гарыш узунунда әјри учлу ијнәдән (гыјыг), аршып јарым узунлугунда күләштәпәндән вә гајычдан ибарәт олурду. Бундан әләвә паландуз ешилмиш иплик, мум вә биздән дә истифадә едирди.

Јүк атыны јәһәрләмәк үчүн онун белинә тәрлик гојуб үстүнә навар вурурдулар. Бунун үзәринә чул салыр вә атын белини тапгырла чәкирдиләр.

Ширванда атдан гошгу гүввәси кими чох кеч, хусусилә фургон вә фәјтонларын ишә дүшмәсиндән сонра истифадә олунмаға башланмышдыр.

Ширванын даг кәндләриндә јүк дашымаг мәгсәдилә *гатыр* даһа үстүн тутулурду. Сылдырым даг јолларына бәләд

⁶ Јүк атына Ширванын бә'зи кәндләриндә «палан аты» да дејилир.

олмасы, чох јүк көтүрмәси, ачлыға дөзүмлүлүјү ону ән е'тибарлы нәглијјат васитәсинә чевирмишди.

Ширван елатлары ат вә гатырдан башға миник-јүкдашыма мәгсәдилә *өкүз*, *кәл*, *узунгулаг* вә *дәвәдән* дә истифадә едирдиләр. Бу факты јазылы материаллар да тәсдиғ едир⁷. Хусусилә арандан јайлага көчдүкдә вә кери гајытдығда ев аваданлығы вә бархана долдурулмуш мәфрәшләри прибујнузлу һејванларға јүкләјирдиләр. *Өкүз* вә ја *кәли* јүкләмәздән әввәл она «алыг» вурурдулар. Јүк јәһәриндән фәрған оларат кечә вә ја көһнә палаздан бүкүлүб дүзәлдилмиш алыгы өркән илә бөркидирдиләр.

Ширван әһалисинин тәсәррүфат мәишәтиндә јүкдашыма васитәси кими *узунгулаг* даһа чох ишләнирди. Гојунчулугла мәшғул олан чобанлар ондан даһа чох истифадә едирдиләр. Сәфәр заманы сүрү илә ајағлашмасы, отарылма тәрзи, динч һејван олмасы ону чобан тәсәррүфаты үчүн ән сәрфәли нәглијјат васитәсинә чевирмишди.

Узунгулагла јүк дашымаг үчүн онун белинә «палан» вурурду. Паланы һәр кәс өзү һазырлајырды. Ширванда паланын ики формасы гејдә алынмышдыр. *Өксәр* һалларда палан кечә вә ја палаздан дүзәлдилмиш навардан ибарәт олурду. Лакин даг кәндләриндә бә'зи навар әвәзинә ағачдан дүзәлдилмиш «гаш» ишләнирдн. Хусусилә одун дашымаг үчүн бу даһа әлверишли иди.

Кечмишдә Ширван үчүн характерик јүкдашыма васитәләриндән бири дә *дәвә* олмушдыр. Јазылы материаллардан көрүндүјү кими, дөвәчилик әсасән Гобустан јайласында вә гисмән дә аран кәндләриндә инкишаф етмишди⁸.

М. Н. Баһарлы јазык ки, Азәрбајҗанда дәмр јолу чәкиләпә гәдәр дахили вә харичи тичарәт мәнтәғәләри (Бақы, Дәрбәнд, Тифлис, Нәштәрхан, Тәбриз вә б.) арасында јүкү дөвә карваны илә дашыјырдылар. Она көрә дә кечмишдә дөвәчилик һејвандарлығын ән кәлирли сәһәләриндән бири сајылырды⁸.

Н. А. Абелов Ширван әһалисинин XIX әср тәсәррүфат мәишәтиндән бәһс едәркән *Әрәбгәнд*, *Әрәбшаһверди*, *Әрәбшал-баш*, *Әрәбшамлы*, *Һәмјәли*, *Әрәбчәбирли*, *Мәрзәли*, *Мәрзәндикә*, *Гарачүзлү*, *Сејидләр* вә б. кәндләрдә әһалинин башлыча мәшғулијјәтинин дөвә илә јүкдашыма олдуғуну гејд

⁶ Н. Ф. Дубровин. Көстәрилән әсәри, I чилд, II китаб, СПб., 1871, сәһ. 320; А. Вермишев. Көстәрилән әсәри, сәһ. 338; Природа и население России, IV һиссә, СПб., 1906, сәһ. 60.

⁷ Спески, сәһ. 114; МПӨБГКЗ, VI чилд, II һиссә, сәһ. 13; «Свод материалов...», II чилд, Тифлис, 1887, сәһ. 15; М. Г. Баһарлы (Велнев). Азәрбајҗан, Бақы, 1921, сәһ. 46.

⁸ М. Н. Баһарлы. Көстәрилән әсәри, сәһ. 100.

едир⁹. Тулуглара долдурулмуш нефт вахтигэ Бакедан Шамахија дэвэ илэ дашынырмыш.

Дэвэнин жүкленмэ гаджасы бир гэдэр фэргли иди. Ат вэ ја узунгулаг наварындан фэргли олараг, дэвэ навары бир чүт агач милэ доланмыш кечэдэн вэ онлары бирлэшдирэн палдымашырмадан ибарэт оларду. Дэвэ һөркүчлэринин¹⁰ сајындан асылы олараг наварын голлары ики, јахад үч јердэн палдымашырма васитэсилэ бирлэшдирилди. Дэвэ наварынын үстү өркөнлэ чэкилди. Кечэ тэрилијин үстүндөн гојулмуш навар һөркүч васитэсилэ дэвэнин белиндэ кип дајанырды.

«Дэвэ чувалы» дејилэн при чуваллара долдурулмуш жүк тајларыны ики метрэ гэдэр аралы гојдугдан сонра дэвэнин овсарындан¹¹ тутуб тајларын арасына чэкирдилэр. Агачла еһмалча дэвэнин дизинэ вуруб ону јатырдыгдан сонра жүк тајларыны илкэкли ип вэ чиликлэ бир-биринэ чатыб дэвэни галдырырдылар¹².

Гошгу нэглијаты Ширван эразисиндэ эн'энэви гошгу нэглијатынын тэкерсиз вэ тэкерли олмагдалы ики пөвү гејдэ алынмышдыр.

Тэкерсиз нэглијат васитэлэринин дөврүмүзэ гэдэр кэлиб чатмыш эн гэдим вэ садэ нүмунэси сүрүтмэ олмушдыр. Гошгу һејваны васитэсилэ сүрүтмэдэн истифадэ¹³ мешэтрафы кэндлэрдэ јахын заманлара гэдэр галмагдалы иди. Бу факты тэкса этнографик чөл материаллары дејил, јазылы мэлуматлар да тэсдиг едир¹⁴.

Сүрүтмэнин эн бэсит формасы бундан ибарэтдири ки, бир пөчэ при будагы баш-баша чатыб үстүнэ от, күләш, дэрз, чырпы, одун вэ с. јыгырдылар¹⁵. Сүрүтмэни дартмаг үчүн онун баш тэрэфинэ ип вэ ја зэнчир салыб улаг гошулмуш бојундуруга баглајырдылар¹⁶.

⁹ Н. А. Абелов. Көстөрилэн эсери, бах: МНЭБГКЗК, VI чилд, II һиссэ, сөһ. 190.

¹⁰ Ширванын дагәтәји кәндләриндә буна «күвәт» дејилди.

¹¹ Дэвәнин похтасына «овсар» дејилди.

¹² Маја дөвәјә 25—30 батман, һәр дөвәјә 35—40 батман жүкленди.

¹³ Азәрбајҹанда гошгу васитәсилә сүрүтмәдән истифадә тарихи Епсәлит дөврүнә анд едилди. Бах: Т. Ә. Бунјадов. Азәрбајҹанда гәдим нәглијат васитәләри. Азәрб. ССР ЕА Хбәрләри», 1962, № 3, сөһ. 5. Шәрг әдәминдә эн гәдим гошгу һејваны өкүз һесаб олунир. Бах: М. И. Артамонов. К истории средств передвижения, «Проблемы истории материальной культуры», № 5—6, Л., 1933, сөһ. 29.

¹⁴ Н. А. Абелов. Көстөрилэн эсери, бах: МНЭБГКЗК, VI чилд, II һиссэ, сөһ. 128.

¹⁵ Сүрүтмәнин бу формасына бәзи кәндләрдә «шәт» дејилди; Г. Т. Гарогаши ајрымлар арасында онун «чалгы» адаланыгына гејд едир. Бах: Көстөрилэн эсери, сөһ. 223.

¹⁶ Азәрбајҹанда прибујунулу һејванлардан гошгу гүвәси кими истифадә тарихи Епсәлит дөврүнә анд едилди. Бах: Т. Ә. Бунјадов. Көстөрилэн эсери, сөһ. 6.

Этнографик материаллардан көрүндүјү кими, кечмишдә Ширванын тәкерсиз нэглијат васитэлэринин эн мүкәммәл формасы *кишә* (хизәк) олмушдыр.

Хизәк Шимал өлкәләри үчүн сәчијјэви нэглијат васитәси олса да, она Шәрг өлкәләринин дағлыг районларында да тәсадүф едилди¹⁷. Х. А. Вермишевин јаздыгына көрә, тәкерли нэглијат васитәләри ишләјә билмәјән дағ јерләриндә хизәк кешини јайылмышды. һәтта гар дүшәндә дагәтәји районларын дүзәнлик саһәләриндә дә жүк хизәклә дашынырды¹⁸. Бу факты А. Е. Хан-Агов да тәсдиг едир¹⁹. Н. А. Абеловын јаздыгына көрә, Ширванын дағлыг һиссәсиндә нәнкик гышда, һәтта јайда сәрт енишли дағлардан дәрз, күләш, от вэ с. хизәклә дашынырды.

Хизәк дүзәлтмәк үчүн һача агачын будагларыны арытлајыб алтыны һамарладыгдан сонра үстүнә зола дөшәјирдилэр. Јерә илшмәмәк үчүн онун башы чәп вәзијјәтдә јонулурду.

Јерли хизәкләрини иһсәтән иһкишаф етмиш формасы учу чәп кәртилмиш вә сәлигә илә јонулмуш бир чүт ејни өлчүлү агачдан дүзәлдилди. «Дөшәмә» васитәсилә бир-биринә бирлэшдирилмиш хизәк голларынын үзәринә «чаг» кечирмәклә бан дүзәлдилди. Бунун сәјәсиндә сүрүтмәјә иһсәтән хизәјин жүккөтүрмә тутуму хейли артырды.

Хизәк бојундуруг вэ зәнчир васитәсилә гошулурду. Бу магсадлә о. баш тәрәфдән сүрүтмә үсүлү илә бир чүт гошгу һејванына гошулурду. Бир гадја олараг хизәјә өкүз вэ ја кәл гошурдулар. Шимал халqlары үчүн сәчијјэви олан гошгу гүвәләриндән (мәсәлән, ат, марал, ит вэ с.) Ширванда истифадә олунмамышдыр.

Материалларын тәһлили көстәрир ки, Ширванын дағ кәндләриндә садэ нэглијат васитэлэринин узун мүддәт галмасы тәкса әлверишсиз релјеф шәраитиндән ирәли кәлмәмиш, һабелә эһалинин тәсәррүфат мәшгулијјәтинин характери вэ итгисади-техники керилији дә бу саһәдә мүһүм рол ојнамышдыр.

Тәсәррүфат мәшгулијјәтинин характери вэ тәбии-чографи шәраитлә әлағәдар олараг тәдиг олунан дөврдә Ширванда тәкерли нэглијат васитэлэринин мүхтәлиф типләри ишләнирди.

Этнографик материаллардан көрүндүјү кими XIX әсрдә

¹⁷ Г. Чајад хизәјин Мезолит дөврүнә истифадә олунуғуну гејд едир. Бах: Прогресс и археология, М., 1949, сөһ. 73.

¹⁸ Х. А. Вермишев. Земледелие в государствах крестьян Закавказского края. «Свод материалов...», IV чилд, Тифлис, 1888, сөһ. 338.

¹⁹ Н. А. Абелов. Көстөрилэн эсери, бах: МНЭБГКЗК, VI чилд, II һиссэ, сөһ. 345.

Ширвана икитәкәрли арабалар хусусилә кениш јајылмышды. Ширванын әксәр кәндләриндә буна «тајчарх» араба дејилір²⁰.

Дөрдтәкәрли арабалары башлыча олараг XIX әсрин орталарында Ширвана көчүрүлмүш рус кәндлиләри ишләдирдиләр²¹. Сонралар бу тип арабалар јерли әһали арасында да јајылмышдыр.

Ширвана икитәкәрли арабалары «бојундуруглу» вә «јәдәк» олмагга ики әсас тип икениш јајылмышдыр.

Бојундуруглу арабалар һәчм етибары илә ики нөвдә дүзәлдилрди: «өкүз» вә «кәл» арабасы. Өкүз арабасынын баны нисбәтән кичик, онун оху илә бојундуругу арасындакы мәсәфә хејли дар олурду. Бу сәбәблән дә өкүз арабасына кәл гоша билмирдиләр. Әкс һалда ениш енәркән тәкәр кәли вурурду.

Бојундуруглу арабалар Ширванын аран вә дагәтәји кәндләриндә даһа чох ишләнирди. Релјеф гурулушу вә нәглијјат јолларынын вәзијјәти икитәкәрли арабаларын һәчминә әсәслы тәсир көстәрмишди. Раһат јоллары олан аран кәндләриндә арабалар ири вә чохтутумлу, дар вә әјри јоллары олан дагәтәји кәндләрдә исе нисбәтән балача вә енисз дүзәлдилрди. Бу фәкт јазылы материалларла да тәсдиғ едилр. Х. А. Вермишевин јаздыгына кәрә, әкинчилик рајонларында дәрз дашымағ үчүн бөјүк арабалар ишләнирди, һәтта саман дашымағ үчүн бу арабаларын јанларына һүндүр чубуг кәпәрә тутурдулар²². Башга нөв јүкләри вә һабелә дағлыг сәһәләрдә дәрз дашымағ үчүн нисбәтән кичик арабалардан истифадә олунурду²³.

Өлчүләринин мүхтәлиф олмасына бахмајарағ, принцип етибары илә өкүз вә кәл арабасынын гурулушу ејни иди.

Ширван арабалары тип етибары илә тәкчә Азәрбајчанда дејил, бүтүн Гағгазда кениш јајылмыш икитәкәрли арабаларла ејнијјәт тәшкил едирди. Лакин Азәрбајчанын гәрби үчүн характерик олан сабит охлу арабалардан фәргли оларағ Ширван арабаларынын оху тәкәрлә бирликлә фырланырды. Бу чәһәтдән Ширван арабалары Азәрбајчанын шәргиндәки (Губа, Баки, һисмән дә Салјан) арабалара охшајырды. Бу тип арабаларын тәкәрләри оха кил кејдирилдијиндән онлары «буразламағ» лазым кәлирди. Араба мүтәхәссисләринин фикринчә, сабит охлу арабалара нисбәтән буразлы арабалар аз

мүтәһәррик һесаб олунурду. Арабаны јана вә ја керијә дөндәркән ич тәкәрин сабит галмасы, чөл тәкәрин исе фырланмасы бахымындан буразлы арабалар аз әлверишли иди. Буна бахмајарағ ән'әнә һесабына әслрәр боју, Ширван әһалиси буразлы араба ишләтмишди.

Арабанын баныны вә гошгу ләвазиматыны хусуси араба усталары һазырлајырды. Сәнәт дили илә буна «араба бағлама» дејилирди. Адәтән араба тәкәрләринин һазырламагга ајрыча уста—чархчы мәшғүл олурду. Она кәрә дә араба илә јанашы, ејни вахтта чархчыја да сифариш верирдиләр.

Етнографик материаллардан көрүндүјү кими, араба бағлајан усталар әввәлчә ағач материалыны тәдарүк едир, сонра һазыр материалы илкин е'мал едир, даһа сонра исе араба һиссәләринин һазырлајыб гурашдырырдылар.

Араба материалы Ширван мешәләриндән әлдә едилрди. Әксәр һалларда бу ишлә араба усталарынын өзләри мәшғүл олурдулар. Бә'зән исе онлар ағач материалыны Шамахы вә Көјчәј базарларындан сатын алырдылар. Араба материалыны уста өзү кәсиб һазырладыгда араба даһа мөһкәм вә давамлы олурду. Чүнки пешәкар усталар материалын дүз вә дүјүн-сүз олмасына, илин һансы фәслиндә, һабелә мешәнин күнеј вә ја гүнеј һиссәсиндән кәсилмәсинә хусуси әһәмијјәт верирдиләр.

Араба һиссәләри мувафиг ағач нөвләриндән дүзәлдилрди. Адәтән, араба материалы мөһкәм вә еластик ағач нөвләриндән (вәләс, гарағач, көјрүш, палыд, дәмиргара вә с.) һазырланырды.

Араба һиссәләри үчүн мешәдән лазыми өлчүдә ағач материалы доғрадыгдан сонра араба илә дашыјыб рүтубәт тутмајан јердә гурудурдулар. Бә'зән материалын гурума мүддәти бир илдән чох чәкирди.

Араба бағлајан уста кәрки, балта, мишар, бурғу, искәнә, јонгар вә б. әләтләрлә арабанын ајры-ајры һиссәләринин јөнүб дүзәлдирди.

Бојундуруглу арабаларын баны үчбучағ формасында баш-баша чатылмыш ики әдәд јоғун ағач гол үзәриндә гурулурду. Арабанын голлары гарағач, көјрүш вә ја вәләсдән дүзәлдилрди. Арабанын һәчминдән асылы оларағ, голлар мүхтәлиф өлчүдә олурду. Бөјүк арабаларда голун узунлуғу 7 метрә чатырды. Араба голларынын үзәриндә дарағ²⁴ вә дөшәмә үчүн хусуси өлчүлү дешикләр ачылырды. Һәмин дешикләрин гол үзәриндә мувафиг гајдада јерләшдирилмәси устандан мәһарәт тәләб едирди. Онлары дүзәкүн јерләшдирмәдиклә голлар мафрағлашыр вә тез сынырды. Адәтән, шағули истиғамәтли ики дарағ дешијинин арасындан көндәлән вәзијјәтдә дөшәмә дешији ачырдылар.

²⁰ Бу тип арабалар этнографик әдәбијјата «гара араба» ады илә дахил оадылар. Бах: Т. Ә. Бунијадов, Көстәрилан әсәри, сәһ. 18; Н. А. Һәминлов, Кәчә зонасында бу тип арабаны «тајтәкәр», јахуд «Гарасағат арабасы» ады илә гејдә адырдыр. Бах: онун, «О некоторых видах народных средств передвижения в Азербайджане в конце XIX—начале XX века» «Уч. зап. АИУ (Гарух ва фәлсәфә сәриясы)», 1967, №8, сәһ. 114.

²¹ Н. А. Абедов, Көстәрилан әсәри, бах: МПЭБ КЗК, VI чилд, II һиссә, сәһ. 128; Дөрдтәкәрли арабаја Ширвана бә'зән «мәлакан арабасы» да дејилр.

²² Х. А. Вермишев, Көстәрилан әсәри, сәһ. 336.

²³ Јәна орада, сәһ. 336—337.

²⁴ Азәрбајчанын гәрб зонасында буна «чағ» дејилр.

Икитәкәрли арабаларын истифадә мәгсәдиндән асылы олар, дарагларын сајы вә өлчүләрнә мұхтәлиф олурду. Дәрз, от, гаратикан, күләш вә с. дашымаг үчүн ишләнән бөјүк арабаларын дараглары хејли һүндүр олурду.

Арабанын баныны дүзәлтмәк үчүн дарагларын дикәр үчү голлара паралел узадылмыш нәрдивана²⁵ кечириллирди.

Дашыдыглары вәзифәдән асылы олараг буразлы арабаларын дараглары бир-бириндән сечилирди. Арабанын охуну өз араларына алаң «чәкәчәк» дараглары «төрпү» вә «ара дараглары»ндан фәргләширди. Онларын ашағысы жоғун, јухары башы назик олурду. Голун алтындан кечирилән «чәкәчәк» дарагларынын жоғун башы «јај» ролуну ојнајараг мұтәһәррик оху өз араларында сахлајырды. «Чәкәчәк» дараглары нәрдивандан кечирилдикдән сонра чивләнирди. Бунун сәјәсиндә арабанын голлары мұвафиг сурәтдә сағ вә сол нәрдиванла бирләшмәклә тарта вәзижәтиндә бир-бириндән аралы галыр вә банын јанларыны әмәлә кәтирирди. Голлары мафраглашдырмамаг мәгсәди илә чоҳ вахт ара дараглары үчүн дајаз дешик ачылырды.

Голларын үчбучаг вәзижәтинә ујғун олараг дөшәмәләр архадан габага доғру кетдикчә кичилирди. Чоҳ вахт арабанын дөшәмәси тарта, јахуд чубуг чәпәрә илә өртүлүрду.

Гол вә бан һиссәләри һазыр олдуғдан сонра онлары гурашырыб чивләјирдиләр.

Дәмиргара, көјрүш вә ја гарагачдан һазырланан ох буразлама јолу илә тәкәрләрә килп кәјдирилирди. Оху буразламаг үчүн онун учларына кечирилмиш тәкәрләрин топуна зәңчир салыб бир-биринә бағлајырдылар. Ики нәфәр адам, һәрәси бир тәкәри әкә истигамәтдә тәпкәнчәләјиб фырлатдыгча, зәңчир тартылар вә беләликлә дө тәкәрләр тәдричән мәркәзә доғру јахыплашмагла оха килп отурурду. Јејилмәмәк үчүн охун «јај» һиссәсинә сабун сүртүрдүләр.

Икитәкәрли арабалар гошгу һејванына бојундуруг вәситәсилә гошулурду. Ширвана бојундуругун ики формасына тәсадүф олунур: а) тәк бојундуруг; б) чәнәли бојундуруг.

Чәнәли бојундуруга һисбәтән тәк бојундуруг даһа кениш јайылмышдыр.

Зәуилүғу ики метрә чатаң тәк бојундуругу мөһкәм вә еластик ағачлардан, әң чоҳ гарагач вә көјрүшдән һазырлајырдылар. Самы кечирмәк үчүн онун «јалман» адланан һәр ики башында симметрик вәзижәтдә гоша дешикләр ачылырды. Һејванын бојуну дөјәнәк етмәмәк үчүн јалман бир гәдәр еңли дүзәлдиллирди. Тәк бојундуругу гошгу јерн ики чүр дүзәлди-

лирди: онун тән ортасында ја «модух» адланан, бир-бириндән 10—12 см аралы ики әдәд мыхча чалыныр, ја да «ишкил дешик» ачылырды. Бундан асылы олараг, арабанын башы бојундуруга каған вә ја ишкил илә бирләшдирилирди. Бојундуруг самы вә самы бағы илә тәһниз едиллирди.

Чәнәли бојундуруг бир-биринә паралел дајанан алт вә үст һиссәләрдән ибарәт иди. Онун үст һиссәси ади бојундуругдан сечилирди, алт һиссәси нәс һисбәтән назик вә сәдә олурду. Чәнәли бојундуруг самы вә синәчула вәситәсилә гошулурду.

Бундан әлавә, икитәкәрли арабаларда бир сыра јардымчы ләвәзимат: еһтијат самы, самы бағы, чүјүткә, јағ дағгасы, араба башалтысы, ишкил, чоған, доғанаглы сичим, чубуг, шаллаг вә с. олурду ки, бунлары һәр кәс өзү һазырлајырды. Арабаја һөрүк гошмаг үчүн истифадә олунан зәңчир сифариллә дәмириңә дүзәлтдирилирди.

Араба тәкәрләрини бир гајда олараг, тәкәр усталары һазырлајырды. Надир һалларда араба бағлајан уста һәм дө тәкәр дүзәлдириди. Адәтән тәкәри сифариллә дүзәлтдирир, бәзән нәс ону базардан сатын алырдылар. Тәкәрин һазырланма техникасы мүүјјән мәнәда нәглијат вәситәләринин инкишаф динамикасыны пәлмәјә имкан верир.

Тәкәрли нәглијат вәситәләринин мејдана чыхдыгы заманларда бүтөв тәкәрләр ишләнишиди. Ширвана гошгу әразиләрдә тәсадүф олунан этнографик фактлар буну бир даһа тәсдиқ еди. Имәртијада јахы заманлара гәдәр бүтөв тәкәрли арабаларын ишләндији гејдә алынмышдыр²⁶.

Лакин тәдричән техники имканларын артмасы нәтичәсиндә гурама тәкәрләр мејдана чыхмышдыр. Бу тип тәкәрә бәзән «дишли», јахуд «топлу» тәкәр дө дејилир. Топ, диш²⁷ вә гәсәкләрдән²⁸ ибарәт олан тәкәрин мејдана кәлмәси арабанын мұтәһәррикчилијини хејли артырмышдыр. Илк вахтлар гурама тәкәрин дишләринин сајы аз олмушду. Заман кечдикчә онларын сајы артымышдыр. Газах рајону әразисиндәки Сарытәпә гәдим јашајыш јериндән тапылан габ парчасы үзәриндәки дөрддишли тәкәр рәсми²⁹ һәлә ерамызын әввәлләриндә Азәрбајҗанда гурама тәкәрләрин ишләндијини көстәрир.

Тәкәрли нәглијат вәситәләри тарихинин өјрәнилмәсиндә Гобустан гаја тәсвирләри даһа гүјмәтли материал верир. Гаја рәсмләринин бириндә икитәкәрли араба тәсвири верилмиш.

²⁶ Народы Кавказа, II чилд, М., 1962, сәһ. 298.

²⁷ Буну «дәндә», «дырнаг», бәзән нәс «бармаг» да дејилир.

²⁸ Буну «әјмә» вә јахуд «чәмбәрә» да дејилир.

²⁹ Т. А. Бунијатов, М. М. Гусейнов. Результаты археологических исследований в Акстафинский и Казакский районы в 1955 году. «Тр. Музея истории Азербайджана», II чилд, Бақы, 1957, сәһ. 192—193.

²⁵ Азәрбајҗанын гәрб зонасында буну «тар» дејилир. Етнографик әдәбијәтдә бәзән «үст гол» вә «кичик гол» кими дө гејд едиллир. Бах: Т. Ә. Бунијатов. Көстәрилән әсәри, сәһ. 13.

дир. Н. М. Чофарзаде бу абидəнин тарихини Тунч дəврүнə анд едир³⁰.

Əсрлэр кечдикчə тəkəрин гурулушу, хусусən онун топу дəјишиб тəkмиллəшмиш, дишлəрин вə əмлəрин сəји арт-мышдыр. Гурама тəkəрин давамлы олмасы үчүн сонралар она дəмир гуршаг чəkилмишидир³¹.

Тəkəрин дəмир һиссəлəрини дəмирчи һазырлајыр, онун шини ғыздырма үсулу илə дəмирчиһанада чəkилдирди.

Вахтилə Шамаһыда тəkəр һазырлајан пешəкар усталарын ишлəдийи архив сənəдлəриндən дə мəлум олур³². Јазылы материаллардан кəрүндүјү кими, Азэрбајчанын башга шəһэр вə кəндлəриндə дə араба тəkəрлəри һазырланырды. К. Хатисов Губа гəзасында араба истəһсалынын чох кениш јайылдыгыны гəјд едир³³. Д. Кистенев Лəнкəран гəзасынын Гəмəргышлаг, Хəлилабад, Бадамагач, Шилвəнки вə б. кəндлəриндə «Салјан арабалары»нын мұхтəлиф һиссəлəри илə јанашы, тəkəр үчүн дəндə вə чəмбərə һазырландыгыны хəбэр верир³⁴. Гафгаз гəзетинин 1882-чи ил нөмрəлəринин бириндə Шуша гəзасы кəндлəриндə вə Салјан гəсəбəsиндə араба истəһсалындан бəһс едилир³⁵. Бақыда вə Лəнкəранда тəkəр һазырлајан хусуси усталарын олдуғуну архив сənəдлəри дə тəсдиғ едир³⁶.

Мөвчуд материаллар Азэрбајчан усталарынын һазырладылары тəkəрлəрин гурулушу вə олчүлəри арасында фəрг олдуғуну кəстəрир.

Јазылы материалларда тез-тез һүндүр тəkəрли Бақы вə Салјан арабаларынын адына тəсадүф олунур³⁷. Кичик баны вə ири тəkəрлəри олан Бақы арабасынын Гафгаз арабалары арасында мүстəсналығ тəшкил етдијини хəбэр верən Н. Зейдлис онларын тип етибарилə Бухара вə Хивə арабаларына јахын олдуғуну гəјд едир³⁸.

Ири тəkəрли арабалар тəkчə Бухара вə Хивədə дејил, бүтүн Орта Асијада кениш јайылмышды³⁹. Азэрбајчан илə Орта

Асија арасында мəдəни вə иғтисади əлағəлəрин тарихини əј-рəнмək үчүн бу фактын елми əһмијјəти бөјүкдүр.

XVII əсрдə Аврəпа сəјјаһлары Адам Олеари, Кемпфер, Шарден Бақыдан мұхтəлиф шəһэр вə кəндлərə кəндəрилən нефтин 10—12 бəтманлығ тулуға тəkүлүб арабаларла дашындыгыны гəјд едилр⁴⁰.

Лакин Бақы арабалары башлыча оларағ Ширванын дүзənлик һиссəsi үчүн характерик олмушдүр. Ширванын дағəтəји кəндлəриндə исə ən чох јерли агыр арабалар ишлəнирди. Бу тип араба этнографик əдəбијјатда «Гафгаз арабасы» ады илə мəлүмдүр⁴¹. А. Марлински (Бестужев) агыр вə јөндəмсиз «күрчү арабалары»ндан фəргли оларағ Бақы арабасынын тəkəринин чох бөјүк вə јүнкүл олдуғуну гəјд едир⁴².

Ширвана хас олан тəkəрли нəглијјат вəситəлəриндən бири дə ат арабасы олмушдүр. Бөјүндүруглу арабалардан фəргли оларағ једəкли арабаја, адəтəн, тək ат гошулурду. Буна кəрə дə онун голлары паралел вəзијјəтдə аралы галырды. Ат арабасынын кəвдəsi кичик, тəkəрлəри чох ири олурду. Белə јүнкүл арабаларда Бақыдан Шамаһыја чəллəклə нефт дашыјырдылар.

Бу тип арабаларын этнографик тəсвирина елми əдəбијјатда да раст кəлирик. Х. А. Вермишев јазыр ки, Шамаһы вə Көјчəј гəзаларынын дүзənлик һиссəсиндə вə Гобустанда јоллары тез-тез гум басдыгына кəрə ат арабаларынын шинсиз тəkəрлəри ади арабаларын тəkəриндən ики дəфə ири олурду. Чох јүнкүл олан бу арабаларын баны кичик вə дөрдүбчəглы формада дүзəддилирди. Арабанын голлары тək ат гошмағ үчүн једəк (əскеш) вəзифəсини кəрүрдү⁴³.

Ширванын аран јолларында ишлəјən ат арабалары тиположи чəһəтдən этнографик əдəбијјатда тез-тез ады чəkилən «Бақы»⁴⁴ вə «Губа»⁴⁵ арабаларына охшајыр.

Гафгаз тичарəт јолларынын тəдғигатчыларындан олан А. Вермишев јазылы мənбəлərə истинал дəрəк, икитəkəрли һүндүр арабаларын јаранмасында јүнкүл чəнк арабалары илə Загафгазијаја јүрүш едən монголларын мұјјən тəсирл олдуғуну гəјд едир⁴⁶. Тək ат гошулмуш икитəkəрли јүнкүл арабаларын Орта Асијада кениш јайылмыш тиположи охшары бу фактын доғрулуғуна инамы артыыр.

Шүбһəsиз, тək ат гошулмуш икитəkəрли һүндүр араба ти-

³⁰ И. М. Джафарзаде. Наскальные изображения Кобыстана, Азерб. ССР ЕА Тарих Институтунун Əсəрлəри, XIII чилд, Бақы, 1958, сəһ. 48.

³¹ Дəмир гуршагын «шин» адландырымасы онун јахын кечмишə анд олдуғуну кəстəрир. Х. А. Вермишев XIX əсрин 80-чы иллəриндə јерин арабаларын һəлə дə шинсиз олдуғуну хəбэр верир. Ба х: Кəстəрилən əсəрлəри, сəһ. 336—337.

³² Азэрб. ССР МДТА, ф. 10, иш 14, в. 901; иш 42, в. 588.

³³ К. Хатисов. Кəстəрилən əсəри, сəһ. 314.

³⁴ Д. Кистенев. Кустарный производительство и посторонние заработки крестьян в Ленкоранском уезде, «Труда КСХ», № 9—10, Тифлис, 1891, сəһ. 406—407.

³⁵ «Гафгаз» гəзети, 1882-чи ил, № 311.

³⁶ Азэрб. ССР МДТА, ф. 10, с. 1, иш 19, в. 258; ф. 43, с. 1, иш 655, в. 147; ф. 10, с. 1, иш 50, в. 279.

³⁷ Синский..., сəһ. 113—121.

³⁸ Синский..., сəһ. 121.

³⁹ Народы Средней Азии и Казахстана, I чилд, М., 1962, сəһ. 258.

⁴⁰ Азэрбајчан тарихи, I чилд, Бақы, 1961, сəһ. 209.

⁴¹ Народы Кавказа, II чилд, М., 1962, сəһ. 269.

⁴² Кавказские очерки. Ба х: Библиотека для чтения, XII чилд, I һиссə, СПб. 1835, сəһ. 21.

⁴³ Х. А. Вермишев. Кəстəрилən əсəри, сəһ. 337.

⁴⁴ Синский..., сəһ. 121.

⁴⁵ И. Петомини. Путевые заметки. Ба х: «Гафгаз» гəзети, 1859, № 14.

⁴⁶ А. Е. Ернцов. Исторический очерк торговых путей сообщения в древнем Закавказье. Ба х: «Сборник сведений о Кавказе» (сопраны сəһифəлəрдə: ССР), I чилд, Тифлис, 1871, сəһ. 53.

пинни (дашга) өзүнүн да жерли шэрантдан доган мөһөллү ва—
рианттары олмушдур.

Дашга хусусилә кәнд әһалисинин мәншәтиндә мүнһүм тә—
сәррүфат әһәмијјәти кәсб едирди. Аз тутумлу олмасына бах—
мајараг, өкүз вә кәл арабасына нисбәтән учуз баша кәлән ат
вә ја ешшәк дашгасы тәсәррүфат ишләриндә вә ев мәншәтин—
дә зәрури јүкләрин (от, одун, көмүр, тикан, шах, дән, су вә с.)
дашынмасында мүстәсна рола малик иди. Дашганы сәрфәлиг
нәглијјат нөвүнә чевирән сәбәбләрдән бири дә онун гошгу ва—
ситәсинин нисбәтән учуз вә асан әлдә олунмасы илә изаһ
едиләр. Елә она көрә дә Ширван чарвадарлары чох вахт са—
тыш малларыны (нефт, дуз, мөјвә, тахыл, аршын малы вә с.)
ат дашгысы илә дашыјырдылар.

Ат дашгасы шәһәр әһалисинин тәсәррүфат һәјәтинда да
мүнһүм јер тутурду. Базара сатлыг мал чыхармаг, дүкан, кар—
хана вә е'малатханалара хаммал кәтирмәк, базар вә карван—
саралардан евә «алынма» мал дашымаг, иншаат јүкләринин
дашымаг кими вачиб ишләр дашга илә көрүлүрдү.

Дашганы гошмаг вә идарә етмәк үчүн гошгу галтагы, ха—
мыт, дишлә, глтаг гајышлары, узун чиловлу јүән, шаллаг вә
саирәдән истифадә олунурду.

Кечмишдә Ширванда һәбелә аз мигдарла немес вә мала—
кан *фургонлары* да ишләнирди. Ат гошулмуш фургонлар
Азәрбајҹанда, о чүмләдән Ширванда XIX әсрин орталарында
ишләнмәјә башламышдыр. Фургон јерли әһали арасында
«малакан арабасы» ады илә дә мә'лум иди.

Ширванын тәкәрли нәглијјат васитәләриндән бәһс едәр—
кән *сәрнишин нәглијјатыны* да гејд етмәлијик. Азәрбајҹанда,
о чүмләдән Ширванда сәрнишин дашынымасы бурада *јајлы*
нәглијјатын мејдана кәлмәси илә бағлы олмушдур. Јајлы нәг—
лијјат (диличанс, фәјтон, тарантас, колјаска вә с.) Европа
мәншәли олмасына бахмајараг, Азәрбајҹана Русија васитәси—
лә кечмишди. Лакин јајлы нәглијјат Ширвана кәлмә олса да,
фәјтончулар јерли иди.

Сәрнишин дашынымасы илк вахтлар билаваситә почт хид—
мәти илә бағлы олмушдур. Мә'лум олдугу кими, Русија табе—
лијјинә гәдәр Азәрбајҹанда хусуси почт хидмәти идарәси ол—
мамышдыр. Шәрг феодализминә хас олан рабитә хидмәти—
чапар (гасид) васитәсилә әләгә мөһдуд сәчијјә дашымагла
јајлыз дөвләт органларынын, хусусилә инзибати мә'мурларын
мәхфи етијачларыны өдәмәјә хидмәт едирди. Кениш халг
күтләләри нәинки јазышма јолу илә әләгә имканына, һәбелә
гасиддән истифадә етмәк һүгууна да малик дејилди. Бу мә—
нада Ширванын ән'әнәви рабитә хидмәти чох мөһдуд, һәм дә
тәсадүфи характер дашыјырды. Хусусилә өлкәнин ханлыгла—
ра парчаланмасындан сонра гасид васитәсилә әләгә шәхси ра—
битәјә чеврилмишди. Ханлар бу вә ја дикәр хәбәрләри бир—

биринин әразисиндән чәтинликлә кечирирдиляр. Азәрбајҹан—
да чар үсули-идарә системи мөһкәмләндикдән сонра мүнтәзәм
вә нисбәтән мүкәммәл рабитә васитәси олан почт хидмәти
гајдаја дүшмүшдүр. Шамаһы шәһәри губернија вә гәза мәр—
кәзи олмаг етибары илә чанишинлијин мәркәзи Тифлис шә—
һәри илә мүнтәзәм әләгә сахлајырды. Губернијанын мәркәзи
Бақыја көчүкдән сонра Шамаһы шәһәри Бақы-Тифлис почт
јолу үзәриндә мүнһүм мөнтәгәләрдән биринә чеврилмишди.

Почт хидмәтини дүзкүн тәшкил етмәк үчүн тракт үзәрин—
дә «стансија» адланан дајана чаглар олурду. Дајана чагларда
почт хидмәти ишчиләри вә етијат гошгу атлары сахланы—
лырды. Почт идарәсинин нәздиндә олан нәглијјатла почт ба—
ратлары илә јанашы сәрнишин дә дашынырды. Елә буна көрә
дә илк вахтлар сәрнишин әсасән почт тракты үзәрә дашыныр—
ды. Ширван әразисини көндәлән кәсиб кечән почт маршруту—
нун шәрг голу Бақыја, гәрб голу нәә Кәнчәдән кечәрәк Тиф—
лисә доғру узаныб кедирди. Надир һалларда почт јолундан
кәнара чыхыб кирајә илә сәрнишин дашынырды.

XIX әсрин сонларындан етибарән јајлы нәглијјатын арт—
масы илә әләгәдәр олараг Азәрбајҹанда, о чүмләдән Шир—
ванда сәрнишин дашынымасы хусуси бир пешәјә чеврилмәјә
башламышдыр. Шамаһы илә јанашы, зонанын бир сыра ири
јајајыш мөнтәгәләриндә бу пешә илә күзәрән сүрән фәјтон—
чулар мејдана кәлмишди.

Ширванда фәјтончулуг пешәсинин јајылмасында нәглиј—
јатын бу јени нөвүнә тәләбатын артмасы илә јанашы, сүр'әт—
лә сәнајә шәһәринә чеврилмәкдә олан капиталист Бақысынын
мүнһүм ролу олмушдур. XIX әсрин сонунда Бақы шәһәриндә
јајлы нәглијјата хидмәт едән 4 бөјүк е'малатхана ишләјир—
ди⁴⁷. Һәмин е'малатханалар Ширван фәјтончуларыны јајлы
нәглијјат нөвләри вә онларын етијат һиссәләри илә тәһиз
едирдиләр. Бундан башга, фәјтончулар јерли сәррачлара да
сифаришләр верирдиләр. Ширван сәррачлары онлар үчүн
гошгу гајышлары, хамут вә гошгу јәһәри дүзәлдирдиләр.

Јајлы нәглијјатын артмасы нәтижәсиндә Бақы-Тифлис
шәсә јолунда һәрәкәт едән фәјтонлардан башга Ширван әра—
зисинә дүшән дәмирјол стансијалары гаршысында да сәрни—
шин дашыјан фәјтонлар дајанырды. Јағмурсуз вахтларда һәт—
та кәндарасы јолларда да сәрнишин дашыјан фәјтонлар иш—
ләјирди. Доғруду, о дөврүн ән баһалы вә мө'тәбәр нәглијјат
нөвү олмаг етибары илә фәјтон хидмәтиндән әсасән варлы—
лар истифадә едирдиләр. Бунула белә, фәјтонла јол кетмәк,
јахүд фәјтонла кәлн көчүрмәк јүкскә шәрәф һесаб едилди—
јиндән вара-јоха бахмајыб ондан истифадә етмәк истәјәнләр

⁴⁷ Бакинский торгово-промышленный сборник с иллюстрациями на
1900 г. Бақы, 1899, сәһ. 126.

дә чох иди. Хүсусилә Шамахи шәһәриндә тәзә кәлинин фәйтәтлә көчүрүлмәсн, дө'вәт олунмуш гонаглыгларә тәзә бәйн фәйтәтлә кетмәсн дөб һалыны алмышды.

XX әсрн әввәлләриндә фәйтәтлә јанашы, Шамахи илә Баки шәһәри арасында гисмән *автомобил нәглијјаты* хидмәтиндән истифадә олундугуну гочалар јахшы хатырлајырлар. Лакин Ширванда автомобил нәглијјатынын инкишәфы әсасән Совет һакимийјәти илләринә тәсадүф едир. Социализм гуручулуғу нәтичәсиндә зонанын шәһәр вә кәндләри арасында сәришнн дашыјан автобуслар фәсиләсиз ишләмәјә башламышдыр. Бунула јанашы, әһалинин мадди-рифаһ һалынын дурмадан јахшылашмасы сәјәсиндә сон вахтлар фәрди миник машинларынын сәјә хејл артмыш, әһалинин миник еһтијачлары максимум өдәнилмәјә башламышдыр.

Ширваннн ичтиман-игтисади вә мәдәни һәјәтиндә, хүсусилә нәглијјат васитәләри вә јол гуручулуғу сәһәсиндә Бөјүк Вәтән мұһарибәсиндән сонра баш вермиш көклү дәјишкликләр нәтичәсиндә автомобил кәнд зәһмәткешләринин мәншәтинә мөһкәм дахил олмуш, фәрди миник машинларынын сәјә әсаслы сурәтдә артмышдыр. Шәһәрләр вә кәндләрәрасы автобус маршрутлары илә сәришнн дашынмасы мүәсир тәләбләр сәвијјәсинә чатдырылмышдыр. Јүк машинлары илә кәнд тәсәррүфаты мөһсуларыннн вә дикәр јүкләрнн дашынмасы ишн көкүндән јахшылашмышдыр. Бу сәбәбдән дә ән'әнәви нәглијјат васитәләри тәдричән өз әмәли әһәмијјәтинн итириб арадан чыхмаға башламышдыр. Јалныз дағ кәндләриндәкә колхоз тәсәррүфатларында, хүсусилә малдарлығ фермаларында јүк автомобилләри илә јанашы, миник-јүк һејванлары вә икитәкәрли арабалар һәлә дә ишләнмәкдәдир. Лакин ил-бәил дағ јолларынын салынмасы ишн кенишләндикчә, көһнә нәглијјат нөвләри тәдричән азалыб истифадәдән чыхыр.

Игтисади-техники керилик үзүндән ән'әнәви нәглијјат васитәләри кимн, әсрләр боју Ширваннн әләғә јоллары да бәсит һалда галмышдыр. Бу сәһәдә мөһсулдар гүвәләрин ашағы сәвијјәдә олмасы илә јанашы, Ширваннн релјеф гурулушунун да мүәјјән тә'сирн олмушдур.

Мә'лум олдуғу кимн, ичтиман истеһсалын инкишәф сәвијјәсн нәглијјат васитәләриннн инкишәфында мұһым рол ојнајыр. Доғрудур, тәбиш-чоғрафи шәраит, хүсусилә чәтин кечидли дағ силәләләри, ити ахан чәјлар, гоуу вә сел јарғанлары тәкәрли нәглијјат јолларынын салынмасына хејли мане олурду. Бунула белә, абад јолларын олмамасы чоғрафи шәраитдән даһа чох натурал тәсәррүфат формасы илә изаһ едилыр⁴⁸. Натурал тәсәррүфат тичарәт әләғәләриннн артмасына,

әмтәә дөвријјәсиннн инкишәфына, беләликлә дә јолларын јахшылашдырылмасына һеч бир марағ ојатмырды. XIX әсрдә Ширван јолларынын вәзијјәти буну ајдын көстәрирди.

Ширван әразисиндә бөјүк су һөвзәләри олмадығындан ајры-ајры маһал вә кәндләр арасында әләғә *гуру јоллар*ла һәјәтә кечирилирди.

Ширваннн харичи әләғәләри (мәдәни, тичарәт, һәрби, рабита вә с.) јенә дә гуру јоллар васитәсилә олмушду. Бунула белә, кечмишдә рәван јоллар олдуғча аз иди. Һәттә Ширван дөвләтиннн снјәсн гүдрәтиннн чичәкләндилји дөврләрдә дә ичтәр дахили, истәрсә дә харичи јоллар миник вә тәкәрли нәглијјат васитәләриннн һәрәкәти үчүн үмуми олан *торпағ јоллардан* ибарәт олмушдур.

Орта әсрләрдә Ширваннн снјәсн-игтисади гүдрәтиннн артмасы, хүсусилә рәвач ипәк мә'мүләти истеһсалыннн инкишәфы илә әләғәдар оларағ Шәргдән Гәрбә доғру узанан бәјнәл-халғ тичарәт јолу бир заманлар Ширван торпағындан өтүб кечирди. Дәвә карванлары илә гәт едилән транзит јолларындан башға, Ширваннн гошу әјәләкләрдә бирләшдирән јерли әһәмијјәтли *карван јоллары* да вар иди. Шамахыдан башланан бу јолларыннн бир гисмн Гобустан јайласыны ашмағла Ширван дүзүндән кечиб Талыш вә Гарабағ ханлыларына кедирди. Шамахыдан гәрб сәмтиә ики јол кедирди: бунлардан бири («Ашағы јол») Ағсу долајысыны енмәклә Ширван дүзүнүн үстү илә Кәнчәјә доғру, «Вәндәм јолу» адланан дикәр јол исә Баш Гафгазын чәнуб әтәкләри илә узанарағ Шәки торпағындан кечмәклә Күрчүстанә кедирди. Шамахыдан Шәргә доғру Ачыдәрә сәмти илә кәдән јол ики јерә һачаланмағла Нијазабад вә Бакија говушурду. Бунлардан башға, Ширваннн Дағыстан вә Губа илә говушдурән мөһәлли јоллар да мөвчүд иди. Ширваннн шимал јоллары үзәриндәкә карвансара вә көмрүкханаларыннн бир гисмннн ады (Гыз мејданы, Нағарахана вә с.) һәлә дә һафизәләрдә јашамағдадыр.

Өлкәнин ичтиман-игтисади вә снјәсн һәјәтиндә баш верән дәјишклик нәтичәсиндә вахташыры карван јоллары өз истигамәтинн дәјишмиш, бә'зән һәттә бу јолларын мәчрасы тамамилә позулуб итмишдир.

Бөјүк Гафғаз сыра дағларынын чәнуб әтәкләри илә Дәрјәл дәрәсинә доғру узаныб кәдән гәдәм карван јолу XIX әсрдә артығ өз әһәмијјәтинн итириб почт јолуна чеврилмишдир.

Ширваннн релјеф гурулушундан вә нәглијјат васитәләриннн характериндән асылы оларағ онун дахили *јоллары* мұхталиф сәвијјә кәсб едирди. Ширван әразисиннн хејли һисәсини башдан-баша дағ массивләри тәшкил едир. Дағ кәндләри бир-бирилә тәһлүкәли дар *чыгырлар*ла әләғә сахлајырды. Дағ јоллары әксәр һалларда чәј јатағлары бојунча узанырды. Кечмиш Лаһыч маһалы кәндләриннн әләғәсн Кирдиман вә

⁴⁸ Г. Т. Гарагаһлы. Көстәрилән әсрн, сәһ. 222.

Пирсаат чајларынын жатагы боюнча узанан дар чыгырлар васитәсилә мүмкүн олурду.

Даг жолларынын бәзиләриндә һәтта миниклә дә һәрәкәт етмәк олмурду. Сылдырым даглар арасындан кечән бу чыгырлардан анчаг пијада кетмәк мүмкүн иди. М. Н. Әфәндијев Лаһычдан Мүчү, Сулут вә Дәмирчијә кетмәк үчүн белә дар чыгырлардан ибарәт үч јол олдуғуну гејд едир⁴⁹. Лаһыч маһалы кәндләрини бирләшдирән әләгә јолларынын чоху даг чајларынын каһ бу, каһ да дикәр саһили боюнча узанырды. Ғышда вә јазбашы дашгынлар заманы саһил јоллары васитәсилә чох вахт кедиш-кәдиш әләгәси кәсилирди. Даг жолларындан фәргли олараг, Ширванын дағәтәји вә аран кәндләриндәки јолларла әләгә мүнτζәзм олмагла јанашы, һәм дә бу јоллар пијада вә миник-јүк нәглијјатындан башга, тәкәрли нәглијјат васитәләринин һәрәкәтинә дә имкан верирди. Она көрә дә кәндләр арасында рабита вә тәсәррүфат әләгәләринә хидмәт едән бу јоллара ел арасында чох вахт «араба јолу» дејилрди.

Кечмишдә араба јолларынын тә'минә лазими гајғы көстәрилмәдијиндән јағмурлу һавада белә јолларла кедиш-кәлиш сон дәрәчә чәтинләширди. Лаһыч маһалы истисна олмагла Ширванын һәр јериндә кәндарасы араба јолларына тәсадүф олундуғуну јазылы мәнбәләр дә тәсдиг едир⁵⁰.

Кәндләр арасындагы торпаг јоллары чох вахт *макистрал* јоллара говушурду. Ел арасында буна «почт» јолу да дејилрди. Мәрәзә кәндиндән кечән почт јолу Шамаһыны Бақы илә бирләшдирди. XIX әсрин 80-чы илләриндә Шамаһыдан Аґсуја *шосе* јолу кедирди. Тифлис истигамәтинә узанан һәммин јол Күрдәмирә доғру началанараг торпаг јолу кими давам едир⁵¹.

Шамаһыдан кечән Бақы-Тифлис јолу Ширван әразисиндән кечән јекәнә макистрал олдуғундан Ширван иғтисадијјатынын шаһ будагы һесаб олунурду. Јерли әләгә јолларынын демәк олар ки, һамысы, һәтта тәсәррүфат әһәмијјәтли хырда јолларын чоху һәммин макистрала говушурду. Она көрә дә Ширванын иғтисади вә мәдәни һәјаты үчүн бу јолун мүстәсна әһәмијјәти вар иди.

Шамаһыдан чәнуб-шәрг истигамәтинә Салјан почт јолу узанырды⁵². Ширван дүзү кәндләри Шамаһы илә һәбелә «Ға-тыручан» јолу васитәсилә әләгә сахлајырдылар. Н. А. Абеловун јаздығына көрә, «кәсә јол» һесаб едилән бу јол јалныз

миник нәглијјаты үчүн јарарлы иди⁵³. Адындан көрүндүјү кими, бу јолда тәкәрли нәглијјатын һәрәкәти мүмкүн дејилди.

Тәдгиг олунан дөврдә дахили әләгә јоллары әсасән ики мәгсәдә хидмәт едирди: а) әкин вә сәнәтлә мәшғул олан әһалинин тәсәррүфат-тичарәт әләгәләри бу јолларла тә'мин олунур; б) малдар елатлар онлардан көч јолу кими истифада едирдиләр.

Кечмишдә Ширванда истеһсал олунан кәнд тәсәррүфаты вә сәнәткарлыг мәһсуллары (тахыл, мейвә, одун, көмүр, ипак, јун, јағ, пендир, ғаб-ғачаг вә с.) бир-биринә мүбадилә олунурду. Дахили јолларла јүкдашыма ишинин кенишләндијини белә бир фактдан да мүүјјән етмәк олур ки, кечмишдә Ширванда кәнд тәсәррүфаты вә сәнәткарлыг мәһсулларынын дашынмасы вә сатышы илә чохлу бағгал, чәрчи, бафајчы, чарвадар, сөвдәкәр, сәһракәрд вә б. мәшғул иди.

Бақы-Тифлис дәмјрјолу чәкиләнә гәдәр Ширванда јүкдашыма ән кәлирли пешә саһәләриндән бири олмушдур. Бақынын нефт вә дүз јатагларына јахын олан Гобустан кәндиләри бу кәлирли пешә саһәсини инһисара алдыгларындан күлли мигдарда јүк һејваны (дәвә, ат, узунгулаг, өкүз) сахлајырдылар⁵⁴.

Зағағгазија дәмјр јолунун чәкилмәси өлкәнин Мәркәзи Русија илә иғтисади вә мәдәни әләгәләринин мөһкәмләnmәсинә көмәк етди⁵⁵. Дәмјр јолу кәнд тәсәррүфатында әмтәә истеһсалынын артмасына, кәндли тәсәррүфатынын әмтәә-пул мунасибәтләринә чәлб олунмасына шәраит јаратды⁵⁶. Дәмјр јолу хәтти биләвәсәтә Ширван әразисинин аз бир һиссәсиндән кечсә дә, онун иғтисади һәјатына әсаслы тә'сир көстәрмиш, јени әләгә јолларынын әсас истигамәтини мүүјјәнләшдирмишдир. Азәрбајҗан, о чүмләдән Ширван иғтисадијјатыны Русија халг тәсәррүфаты организмнин бир һиссәсинә чевирмәк, бурадан даһа чох кәлир әлдә етмәк чәһдләри чохалдыґча, әләгә јолларыны јахшылашдырмаг зәрурәти дә артырды.

Ширван кәндләринин тәсәррүфат һәјаты үчүн бу јолун бөјүк әһәмијјәти олду. Зонанын иғтисади вә тицарәт әләгәләринин артмасында Бақы-Тифлис дәмјр јолу мүйүм рол ојнады. Хүсусилә дәмјр јолуна битишик олан Ширван дүзү кәндләринин тәсәррүфаты кетдикчә әмтәә характери кәсб етмәјә башлајырды. Тәсәррүфат укладында јаранан бу дәјишиклик өз нөвбәсиндә иғтимаи мунасибәтләрә дә дәрин тә'сир көстәрирди.

⁴⁹ М. Н. Әфәндијев. Көстәрилән әсәри, сәһ. 54.

⁵⁰ Н. А. Абелов. Көстәрилән әсәри, бах: МНЭБГКЗК, VI чилд, II һиссә, сәһ. 9.

⁵¹ Н. А. Абелов. XX әсрин 80-чы илләриндә һәммин јолун тәрк олундуғуну гејд едир. Бах: МНЭБГКЗК, VI чилд, II һиссә, сәһ. 9.

⁵² Јенә орада.

⁵³ Н. А. Абелов. Көстәрилән әсәри, Бах: МНЭБГКЗК, VI чилд, II һиссә, сәһ. 9.

⁵⁴ Јенә орада, сәһ. 188.

⁵⁵ Азәрбајҗан тарихи, II чилд, Бақы, 1964, сәһ. 248.

⁵⁶ Јенә орада.

Дәмиржол хэтнини Ширван дүзүндөн кечмәси илә әләгә-дар оларга Ширван чарвадарларынын жүкдашыма дөвријјәси хејли азалмыш, нәглијјат јоллары әввалки истигаматини дәјишмишдир. Дәмиржол стансijaлары (Падар, Күрдәмир, Мүсүслү, Учар) илә Шамахи вә Көјчај арасында јени јоллар әмәлә кәлмиши⁵⁷.

Ширванын јерли әһәмијјат кәсб едән дахили јолларынын бөјүк бир гисмини арандан јайлаглара доғру узаныб кедән *көч јоллары* тәшкил едирди. Вахты илә бу јоллар малдарлыг тәсәррүфатынын инкишафында мүһүм рол ојнамышдыр. Мүлаһим гишлаглары ширәли јайлаглара говушдуран көч јолларындан тәкчә Ширван елатлары дејил, Азәрбајчанын бир сыра аран рајонларынын малдарлары да истифаде едирдиләр.

Дүзәнлик вә дағәгәји саһәләрдә тәкәрли нәглијјат васитәләрини һәрәкәти үчүн әлверишли олан көч јоллары тәдричән дағлара доғру галхдыгча даралыб јалныз миник-јүк нәглиј-јатынын һәрәкәт едә биләчәји тәһлүкәли дар чығырларла әвәз олуруду.

Көч јолларынын бир һиссәси чох вахт кәндләрарасы ара-ба јоллары илә чарпазлашараг чох кениш шәбәкә әмәлә кәтирирди. Бу чәһәт көч јолларынын иғтисади-тичарәт әһәмијјәтини даһа да артырырды. Бунун сәјәсиндә аран кәндләрини отураг әһалиси өз мәһсулларыны (тахыл, чәлтик, мејвә вә бостан битикләрини) һејвандарлара сатмаг, јахүд малдарлыг мәһсулларына (јағ, пендир, јун, дәри вә с.) дәјишмәк имканы әлдә едирди. һәмчинин көч јоллары үзәриндә јерләшән кәндләрин сәнәткарлары да бундан бөјүк фајда кәтүрүрдүләр. Бу јолларын сәјәсиндә онлар бир тәрәфдән учуз хаммал әлдә едир, диқәр тәрәфдән иә сәнәткарлыг мәмулатыны сатмаг үчүн малдарларын синасында сәрфәли мүштәри тапырдылар.

Ф. А. Демински Күдрү гишлагларындан Бөјүк Гағгаз јайлагларына галхан ашагыдакы көч јолларынын Гобустандан кечдијини хәбәр верир:

1. һәрәми дагы—Пашалы—Удулу—Јаваны дагы—Мәрәз—Һилмилли—Дибраг;

2. Кирдә—Пирсаат вадисилә Тәси кәндиңдәк, орадан Сүндү—Гозлу чајы—Дибраг;

3. Кәләгаја јолу (Дөјмә јол)—Ләнкәбиз—Чарһан—Мәрәзидикә—Күрдәмиң—Астраханка—Дибраг дагында Сарыдаш јайлағы;

4. Кәдәкамбарә гишлагы—Коланы—Көјләр—орадан Шамахијадәк Ортабулаг дәрәсилә—Чајлы кәндиңдәк Пирсаат вадисилә—Күрдәмиң—Астраханка—Дибраг⁵⁸.

⁵⁷ Н. А. Абелов. Кәстәрилән әсәри, сәһ. 189.

⁵⁸ Ф. А. Деминский. Некоторые сведения о Кабристанском полицейском участке Шемахинского уезда Бакинской губернии, «Записки КОИРГО» XXII китаб, II бурахылыш, Тифлис, 1901, сәһ. 66.

Сон ики јолла, башлыча олараг, падарлар кедирдиләр⁵⁹. Күндә 20 верст јол кетмәклә 5 күнә јайлаға чатырдылар⁶⁰.

Јайлаға көчмә гајдасы һәр јердә ејни дејилди. Падарлардан әввәл јайлаға галхан вә онлардан кеч арана гајыдан ол-мәзмыш⁶¹. Дағларын чәнуб јамачларында от көјәрән кимч онлар субај малы јайлаға јола салырдылар. Бир гәдәр сонра иә сағмал мал-гара вә гојун сүрүләри илә бирликдә өзләри дә јайлаға көчүрдүләр. Чох вахт сүрүләр билаваситә көч јолу илә дејил, онун кәнары илә, јолүстү кәндләрин әкин саһәләрини тапдаја-тапдаја апарылырды. Бу иә тез-тез тоғгушмалара сәбәб олуруду. һәммин һадисәләрин шаһиди олмуш шәхсләрини јаздығына көрә, падар башгасынын мејиди үстүндән кеч-мәјә разы оларды, амма сүрүнүн ач галмасына дөзмәздә⁶². Бу вахт, јәни апрелин орталарындан башга малдарлар ја јеничә јаздаға чатыр, ја да гишлагдан һәлә тәзәчә көчмәјә башлајырдылар⁶³. Апрельн орталарында диқәр тәрәкәмәләр һәрәси 5—10 аиләдән ибарәт дәстәләр һалында елликлә јайлаға галхырдылар. Адәтән, онлар гијмәтли шејләрини јолүстү кәндләрдә—гонаг евиндә гојурдулар⁶⁴.

Ширванын ән-әнәви әләгә васитәләри тәкчә дахили јолларла мәһдудлашмырды. Әлверишли чоғрафи-стратеги мөвгеји вә харичи тичарәт үчүн рәвәз маллар истәһсал етмәси вах-тилә Ширваны, хүсусән онун пајтахты Шамахи шәһәрини бөјүкләхалг *транзит јолларынын* говушағына чевирмишдир. Тарихдән мәлум олдуғу кими, Орта әсрләрдә Шамахи шәһәри Шәрг вә Гәрб арасындакы транзит тичарәтиндә көркәмли рол ојнајырды⁶⁵. Дәвә карваны⁶⁶ васитәсилә апарылан транзит тичарәтинин Азәрбајчанда башлыча мәркәзләриндән би-ри мәһз Шамахи шәһәри иди. Шамахи Гәрб илә Шәрг ара-сында тичарәт анбары ролуну ојнајырды⁶⁷.

Орта әсрләрдә Азәрбајчанын ипәк тичарәтиндә Ширван хүсусилә көркәмли јер тутурду. Ширван ипәји јалныз Шәргдә дејил, Авропада да мәшһүр иди. XIII әсрдә Италија вә Фран-саја бөјүк миғдарда Ширван ипәји апарылырды⁶⁸. А. Конта-рининин вердији мәлумата көрә, Шамахида истәһсал едилән

⁵⁹ Ф. А. Деминский. Кәстәрилән әсәри, сәһ. 66.

⁶⁰ Јенә орада.

⁶¹ Јенә орада.

⁶² Јенә орада, сәһ. 67.

⁶³ Јенә орада.

⁶⁴ Јенә орада.

⁶⁵ А. Јеритсов Загағгазијанын орта әср тичарәт мәнтәғәләриндән бәһс едәркән Шамахины хүсусилә гејд едир. Бах: Кәстәрилән әсәри, сәһ. 44.

⁶⁶ А. Јеритсов карваны Шәргин ихтирасы һесаб едир. Бах: Кәстәрилән әсәри, сәһ. 39.

⁶⁷ М. һ. Баһарлы. Кәстәрилән әсәри, сәһ. 157.

⁶⁸ В. һөјд. Кәстәрилән әсәри, сәһ. 670—673.

ипэк Италијада Таламан (Дејлеман) ипоји ады илэ машһур олуб ондан мұхтәлиф нөв парчалар төхунурду⁶⁹.

XV әсрдә ипек вә ипекдән тохунмуш парчаларын бејнәл-халг тичарәтиндә јенә дә Шамахы мұһүм јер тутурду. Бурадан Рус дөвләтинә, Прага, Кичик Асијаја вә Венетсијаја ипек ихрач едилирди.

Феодал өзбашыналығы, көмрүкханаларын чохлуғу, карван јолларында гарәт вә басғынлар тичарәтин кедишинә мәнфи тәсир көстәрирди. Хүсусилә тичарәтин илкишафына әнкәл төрәдән ән бөјүк мәнә *рәһтар*—көмрүк һаггы иди. Ханлар һаким олдуглары јерләрдән кечән бүтүн маллардан көмрүк алырдылар. Бақыдан Тифлисә кедән тачирләр ејни мал үчүн беш дөфә көмрүк вермәли олурдулар⁷⁰. Әлверинсиз релјеф шәрәнти: тез-тез дашыб мәчрасыны ашан даг чајлары, енишли-јохушлу учурумлар вә с. гуру јолларла нәглијјат вәситәләринин һәрәкәтинә әнкәл төрәдирди. Феодал ара мұһарибәләри нәтичәсиндә бәзән карван јолларында узун мүддәт һәрәкәт дајаныр, онлары от-алаг басырды. Бәзән исә гачаг-гулдур әлиндән јаха гуртармаг үчүн кәсә јолун тәһлүкәли јерләри долајы јолла кечилирди.

Конкрет тарихи шәрәнтдән—харичи мұдахилә вә дахили ара мұһарибәләри, бу вә ја дикәр өлкәнин сифәси-иттисади вәзијјәтинин дәјишмәси вә саирә амилләрдән асылы олараг ән'әнәви тичарәт јолларынын истигамәти дәјишир, јахуд јени маршрутлар мејдана чыхырды. XVIII әсрин икинчи јарысында Шамахы шәһәринин тичарәт әһәмијјәтинин азалмасы, Бақынн иттисади гүдрәтинин артмасы илэ әлағәдар олараг транзит тичарәтинин истигамәти, бунун нәтичәсиндә исә ән'әнәви транзит јолуну маршрут дәјишмишир. Јахуд Кизлјардан кечән Шимал карван јолуну Хәзәр—Волга су јолу илэ дә давам етирмәк олурду⁷¹. С. Броневскинин јаздыгына көрә, Кичик Асијада түрк ағалығынын гүввәтләнмәси, дәннзчилик үзрә чографи кәшфләр, Габаг Асијанын иттисади гүдрәтинин азалмасы нәтичәсиндә XIX әсрин әввәлләриндә Һиндистан кедән вә «чәнуб јолу» адалан гәдим карван јолу өзүнүн кечмиш әһәмијјәтинин итирмишир⁷².

Тичарәт јоллары һәмчинин Азәрбајҗан шәһәрләрини Күрчүстан, Ермәнистан вә Дағыстан илэ бирләшдирди. Бақы-

дан Тифлисә, Јеревана вә Загафгазијанын тичарәт вә сәнәт-карлыг мәркәзи олан дикәр шәһәрләринә раван тичарәт јоллары (карван јолу) узанырды⁷³. Түрк тачирләри Пәмир вә Әрзрум вәситәсилә Авропа малларыны Шамахыја кәтирирдиләр⁷⁴. Јереван—Кәчә—Шамахы арасындакы дикәр карван јолу Карс вә Бајазиддән кечирди⁷⁵.

Һәштәрхандан кәлән карван јолу Дәрбәнд, Губа, Бақы, Шамахы, Салјан вә б. тичарәт вә сәнәткарлыг мәркәзләрини бирләшдирди. XVIII әсрдә Азәрбајҗанын бу шәһәрләри Авропа өлкәләри илэ Иран, Һиндистан вә Орта Асија арасындакы тичарәтлә әсас транзит мәнтәғәләри иди⁷⁶. Вахтилә Шамахыдан шәргә, гәрбә, чәнуба вә шимала карван јоллары вар иди. Гәрбә кедән карван јолу Бөјүк Гафгаз сыра дағларынын чәнуб јамачлары илэ узанараг, Күрчүстанын Дәрјал дәрәси вәситәсилә Гара дәннз саһилләринә чыхырды. Јазылы мәнбәләрдә «хан јолу» ады илэ гејд едилән һәмни јол Шамахы—Зәркаран—Вәлибинә—Топчу—Вәндәм—Шәки истигамәтиндә давам едирди⁷⁷. Шамахыны Рүсәја илэ әлағәләнди-рән шимал јолу Дәрбәнддән кечиб, Хәзәр дәннзинин саһили илэ Һәштәрхана кедирди. Шимал јолуну Нијазабад вә ја Бақыдан дәннз јолу илэ дә давам етирмәк мүмкүн иди. Шамахыдан шәргә—Бақыја доғру узанан гуру јолу Ачыноһур дәрәси илэ Гобустан јайласындан кечирди.

Шамахыдан Губа вә Дағыстана даг јоллары илэ дә кетмәк олурду. Јазылы материаллардан көрүндүјү киби, Шамахыдан Губаја вә орадан да Дәрбәндә ики јолла кетмәк олурду: јоллардан бири Тәнки дәрәсиндән (Марјовка—Астраханка—Халтан—Гонагкәнд—Нүјди), дикәри исә Алтыағачдан кечирди⁷⁸. Алтыағач јолу хејли чәтин олдугундан она «шејтан јолу» да дејирдиләр⁷⁹. Һәр ики јол јалынз миник вә јүк һејванлары үчүн әлверишли иди.

Јолларда мәсәфәни билдирмәк үчүн «мәнзил», «ағач» вә с. киби арханк өлчү ваһидләри ишләнирди.

Ширванын ән'әнәви әлағә вәситәләриндән бири дә *чај кечидләри* иди. Даг чајларынын үстүндән пијадаларын кечмәси үчүн көрпү салынырды. Бундан өтрү чајын дар јерини сечир вә һәр ики саһили бирләшдирән бир чүт узун тир узалдылды. Чајын јатагы енли олдугда даш долдурулмуш чубуг

⁶⁹ Путешественники об Азербайджане, I чилд, Бақы, 1961, сәһ. 97.

⁷⁰ Азәрбајҗан тарихи, I чилд, сәһ. 390.

⁷¹ М. Альтман, Из истории торгово-дипломатических связей Москвы и Ширвана. «Пр. Института истории им. Д. Бақыханова», I чилд, Бақы, 1947, сәһ. 156; М. Фехнер, Торговля Русского государства со странами Востока в XVIII в., М., 1956, сәһ. 19; Е. Зевакин, Экономические отношения России с Персией и Азербайджаном во второй половине XVI и XVII вв., Азәрб. ССР, ЕА ТНПА, шһ. 135, в. 120.

⁷² С. Броневский, Көстәрилән әсәри, сәһ. 260.

⁷³ Азәрб. ССР ЕА ТНПА, шһ. 198.

⁷⁴ ЦГАДА, ф. 276, шһ. 638, в. 180.

⁷⁵ С. Броневский, Көстәрилән әсәри, сәһ. 214.

⁷⁶ Азәрбајҗан тарихи, I чилд, сәһ. 338.

⁷⁷ М. Н. Герсевичев, Сеть главнейших дорог Закавказского края, бах: ССК, I чилд, Тифлис, 1871, сәһ. 22.

⁷⁸ М. Н. Герсевичев, Көстәрилән әсәри, сәһ. 26.

⁷⁹ А. А. Маринский (Бестужев), Полное собрание сочинений, X чилд, СПб., 1840, сәһ. 67.

сəбəтлəрдən истифадə едирдилər. Бə'зən гəјун-гузу кечирмək үчүн көрпүнүн үстүндə чəпərə гəјур вə үзəрини торпаглайырдылар. Бу давамсыз көрпүлəри јаз дашгынлары заманы чох вахт сел апарырды. Белə халларда чајын дајаз јерини ахтарыб кечид сечирдилər. Даг чајлары өз јатагыны тез-тез дəјишдирдијиндэн чох заман белə кечидлэр тəһлүкəли олурду.

Чајын јатагыны бəнд вəситəсилə даралдыб, үзəриндэн тəкəрли нəглијјат үчүн көрпү салмаг кечмишдə бəјүк хəрч вə физики гүввə тəлəб едирди. Мадди-техники имканларын ашагы олдугу бир шəрантдə исə ири көрпүлəрин иншасы чох чəтин иди.

Азəрбајҹанда Совет хакимијјəти гурулдугдан сонра эн мұһүм вəзифəлəрдən бири дə јени јоллар салынмасы ишини кенишлəндирмəклə даг кəндлəринин тəсəррүфат гəпалылыгыны лəгв етмəкдэн ибарəт олмушдур. Совет хакимијјəти иллəриндə јол гуручулугу сəһəсиндə чидди дөнүш јаранды. Ширванын даг кəндлəринин республиканын дикəр мəдəни мəркəзлəри илə говушдуран *шосе* вə *асфалт* јоллар салынмага, кечмишдэн мирас гəлмыш чала-чухурлу торпаг јоллар асфалт өртүклү јолларла əвəз олунмага башланды. Бу јолларын бəјүк əксəријјəти даг кəндлəрини Шамахы, Агсу, Кəјҹај, Исмајлылы вə дикəр рəјон мəркəзлəри илə говушдуруу. Ширванын нəглијјат јолларынын абад халə салынмасы вə јол шəбəкəсинин сүр'əтлə кенишлəндирилмəsi сəсиалист чəмијјəтинин јетишдирмəsi олан јени мəһсулдар гүввəлəрин чошгун инкишафы вə малдашыма дөврјјəсинин артмасы илə изаһ олунур.

Јени јол вə көрпүлəрин иншааты Ширванын дүзəнлик вə јайла һисəсиндə дə мұвəфғəнјјəтлə һəјата кечирилмишдир. Кəјҹај, Кирдиман, Агсу, Пирсаат, Чəнки вə с. чајларын үзəриндэн мұасир нəглијјат вəситəлəринин тəлəбинə ујгун көрпүлэр салынмыш, Бакы-Тифлис макистрал јолунун Ширван дүзүндən кечən јени голу истифадəјə верилмишдир.

Мұһарибədən сонра јол иншааты даһа кениш миғјас алмышдыр. Зонанын иғтисади-инзибати мəркəзлəрини Бакы-Тифлис макистралы вə дəмирјолу стансијалары илə говушдуран республика əһмијјəтли асфалт јолларла јанашы, габагчыл колхоз вə совхоз тəсəррүфатлары јаратмыш кəндлəрин, дəмəк олар ки, һамысына сəлиғəли *шосе* јоллары салынмышдыр. Ширван əразисинин мұрəккəб рəлјєф гурулушуна бахмајараг, учгар даг кəндлəринə дə автомобил јолу чəкилмишдир. Чəтин шəрантдə салынан Лаһыч јолу буна парлаг мисалдыр. Иғлим шəрантинин шылтагдыгыдан асылы олмајараг, Ширванын учгар даг кəндлəри е'тибарлы автомобил јоллары вəситəсилə республиканын сијаси-инзибати, сəнајə вə мəдəнитичарəт мəркəзлəри илə мұнтəзəм əлагə сахлайыр.

Рабита

Ширванын мұрəккəб рəлјєф гурулушу əлкəнин мəдəни мəркəзлəри илə онун əла-гəлəрини хəјли чəтинлəшдирди. Бу сəбəбдэн дə Ширванын јашайыш мəскəнлəринин рабита хидмəтинə еһтијачы даһа чох иди. Буна бахмајараг, Совет хакимијјəти иллəринə гəдər Ширванда рабита хидмəти јох дəрəчəсиндə иди. Əн'əнəви рабита нөвлəри (гасид, чапар) хаким зүмрəлəрин чүз'и бир гисминə, хүсүсилə рəсмн сəнəдлəрин чатдырылмасына хидмəт едирди. Һəкүмəт мə'мурларындан башга, кениш халг күтлəлəри рабитəнин бу бəсит нөвүндən дə истифадə едə билмирди.

Феодал пəрəкəндəлји дөврүндə һəкм сүрən өзбашыналыг, һəрч-мəрчлик рабита хидмəтини даһа дə ағырлашдырды. Ханлыг, султанлыг, наблик, мəликлик вə б. сијаси-инзибати парчаланмалар əлкəнин үмүмн инкишафына манə олдугу ки-ми, рабита хидмəти ишинə дə чидди əнкəл тəрəдирди.

Чар хакимијјəти дөврүндə Ширванда гəрарлашымыш *почт* хидмəти системи нисбəтən мұкəммəл вə е'тибарлы рабита вəситəсинə чеврилмəsiнə бахмајараг, кечмишдэн мирас гəлмыш вə XX əсрин əввəллəринə гəдər давам етмəкдə олан савадсызлыг үзүндən кениш халг күтлəлəри ондан лəзыми дəрəчəдə истифадə едə билмирди. Она кəрə дə əн'əнəви рабита вəситəлəринин эн күтлəви нөвү олмаг е'тибары илə «исмарыч етмə», «нишанə кəндəрмə» XIX əсрдə халə дə өз əһмијјəтинин итирмəмишди.

Азəрбајҹанда рабита ишинин јажшылашымында јени тəд-рис програмлары əсасында ишлəји рəалин мəктəблəрин, мұ-əллимлэр семинаријасы, техникум вə курсларын ачылмасынын мұһүм ролу олмушдур. Зијалыларын сəјы артдыгча маариф вə мəдəнијјат сəһəсиндə олдугу ки-ми, рабита ишиндə дə чанланма јараныр. почт əмəлијјатлары кенишлəнирди. Почт вəситəси илə мəктүб, пул баратлары, бағлама вə дикəр əмəнəтлəрин кəндəрилмəsi барадə тəдричən əһали арасында јени тəсəввүрлэр əмəлə кəлирди. Заман кечдикчə јени рабита нөвлəри артыр, *телеграф* вə *телефон* мəйдана чыхырды.

Ингилабдан сонра Ширванда сəсиалист тəдбирлəринин һə-јата кечирилмəsi сəјəсиндə почт хидмəти сəһəсиндə əсəслə дəјишклик јаранмыш, телеграф, телефон шəбəкəси кениш-лəнмиш, рабита *радио*, *телевизија* ки-ми бир сыра јени нөвлəри мəйдана чыхмышдыр. Əһалинин мадди һəјат шəран-тинин вə мəдəни тəлəбатынын јүксəлмəsi нəтичəсиндə мұ-асир рабита нөвлəри сүр'əтлə кəнд зəһмəткешлəринин мəшшə-тини дахил олур. Сон бəшилликлэр əзиндə шəһəрлəрəрасы телефон рабита *сис*инин автоматлашдырылмасы, өтүрүчү телеви-зија стансијасынын јарадылмасы, кəндлəрин радиолашдырыл-масы вə телефонлашдырылмасы ки-ми мұһүм тəдбирлəрин һəјата кечирилмəsi Ширван зəһмəткешлəринə рабита хидмəти мəдəнијјəтинин əсəслы шəкилдə јүксəлдијини кəстəрпир.

Ширваның мадди мәдәнијјәти узун тарихи дөврүн мәһсулдур. Онуң формалашмасында тәбии-чографи шәраитлә янашы ичтиман амилләр мһүм рол ойнамышдыр.

Ширваның мадди мәдәнијјәти онун әһалисинин тәсәррүфат мәшгулијјәти илә үзвн сүрәтдә әләгәдә инкишаф етмишдир. Тәдгиг олунан дөврдә Ширван әһалисинин әсас мәшгулијјәти әкинчилик, малдарлыг вә гисмән дә сәнәткарлыг олмушдур. Етнографик материаллардан аңлашылдыгы кимн, әмәк мәшгулијјәти әһалинин мадди мәдәнијјәтиндә дәрнн из бурахмышдыр.

Әсрләр боју Ширван кәндиндә феодал мүнәсибәтләри һаким рол ойнамышдыр. Бу чәһәт тәсәррүфат мәшһәтиндә даһа габарыг шәкилдә нәзәрә чарпырды. Әкинчилик техникы чәһәтдән ашагы сәвијјәдә иди, һејвандарлыгдә отарма үсүлү үстүнлүк тәшкил едирди, хуәсилә гојунчулуг бу әсас үзәриндә гурулмушдур. Јалныз гыш ајларында мал-гараны јемләмәк мәгсәди илә јем тәдарүкү көрүлүрдү. Бу сәбәбдән дә Ширваның ингилабдан әввәлки малдарлыг тәсәррүфаты екстенсив характер дашыјырды. Сәнәткарлыгдә мискарлык вә тохучулуг әһәмијјәтли јер тутурду. Бу сәһәдә дә техникы керилек һөкм сүрүрдү.

Әмтәә-пул мүнәсибәтләри Ширван кәндиндә чох ләнк инкишаф едирди. Јерли базарларын дөвријјә имканалары олдуғна мәһдуд иди. Патриархал-феодал мүнәсибәтләри, нәглијјәт вәситәләринин ашагы сәвијјәдә олмасы, мадди-техникы керилек вә с. амилләр пул мүнәсибәтләринин инкишафына, базар әләгәләринин кенишләмәсинә әнкәл төрәдирди. Буна әләвә олараг ичтиман-игтисади тәрәггини ләнкидән ханлыг үсули-идарәси вә ону әвәз етмиш чаризмин мүстәмләкә әсарәти халгын јарадычылыг габилитјјәтинин инкишафына мане олур, онун истеҗадыны күтләшдирди.

Капиталист мүнәсибәтләринин јетишмәси просеси Ширваның һәр јериндә ејни шәкилдә баш вермәмишдир. Кустар сәнәткарлыгын кениш иртишар етдији сабиг Лаһыч маһалы вә техникы биткиләр (памбыг) әкиншнә еркән башламыш сабиг Бөркүшад маһалы әмтәә-пул мүнәсибәтләри сәһәсинә даһа тез чәлб олунмушду.

Ширван әһалисинин мадди мәдәнијјәти өз дахили имканалары һесабына ирсән инкишаф етмәклә гәдим ән'әнәләрин чодуну горујуб сахламышдыр. Онуң бир сыра архаик формалары өз көкләри илә узаг кечмишә кедиб чыхыр.

Кечән әсрләрин иншаат ән'әнәләри өз әксини јашајыш мискарләри вә евләрдә, ичтиман биһа вә тәсәррүфат тикилеләриндә тапмышдыр. Халг усталары, техникы имканаларын ашагы олдуғу бир шәраитдә, јерли тикинти материалларындан мһәһәрәтлә истифадә едәрәк, өз дөврүнә көрә әһалинин мәдәни-мәшһәт тәләбләрини өдәјән јашајыш биһалары јарада билмишләр.

Ширвандә сәнәткарлыг, хуәсилә инәкчилик гәдим тарихә маликдир. Бурадә инәк парча тохучулугу хуәсилә кениш иртишар етмишди. Һәлә гәдим рус маһныларында «шамахејка» атлы Ширван инәји вәсф олунурду. Инкилис, Һолланд вә Италја тачирләринин Шамахы шәһәринә чәкиб кәтирән мәһз онун зәриф инәк ма'мулаты олмушдур. Вахтилә Ширвандә олмуш елә бир сәјјаһ тапмаг мүмкүн дејил ки, онун әсәриндә Ширван инәји һағгында бәһс едилмәмин олсун. Орта әсрләрдә Ширваның инәк парчалары (мов, дарајн, атлаз, гановуз, көмхә вә с.) башлыча ихрачат малына чеврилмишди.

Материаллардан көрүндүјү кимн, Ширвандә јун парча тохучулугу вә халчачылыг сәнәти дә кениш јайылмышды. Зарат шалы, Көјләр халчасы узун мүддәт Ширван базарларынын рывач малы олмушдур.

Азәрбајҗаны мис габларла тәһһиз едән мәшһур Лаһыч мискарләри Ширван усталарынын мәдәни ирсини давам етдирәрәк, метал габлар истеҗсалыны камил сәнәт сәвијјәсинә чәтдира билмишләр. Онларын һазырладыглары мәһсулларын бәјүк гисми јерли әһалинин мәшһәт еhtiјачларына сәрф олунмуш, бир һиссәси исә Ширван һудудларындан чох узаг өлкәләрә апарылмышдыр.

Ширваның мадди мәдәнијјәт элементләринин тәдгиги көсәтирер ки, о, Азәрбајҗан мәдәнијјәтинин әһәмијјәтли дәрәчәдә әкиншләшдирминшир. Бир сыра мәһәлли хуәсијјәтләринә бахмајараг өз әсасы етибарилә о, Үмүмәзәрбајҗан сәвијјәсинә тапшыр. Азәрбајҗаның диҗар етнографик зоналары илә үмуми чәһәтләрини олмасы, һәр шейдән әввәл, бунларын арасындагы тарихи-етник әләгә вә гаршылыглы мәдәни тәмәсла изаһ едилер.

Бу үмумилији мадди мәдәнијјәтин бүтүн сәһәләриндә изләмәк мүмкүндүр. Јашајыш евләриндә охшарлыг онларын типләриндә, план гурулушунда, фасадын тәртибатында, иншаат үсүлларында, конструктив һиссәләриндә вә с. нәзәрә чарпыр. Мәдәни үмумилик, евин дахили сәһманында (евин фәршинә палаз вә халча дөшәмәк, јорған-дөшәји чамахаатана јырмаг, габ-гачагы раф үзәринә дүзмәк ән'әнәсиндә), еви күрсү илә гыздырма үсулуида ајдын мүшәһидә олунур; бу

үмүмтлик халг кејимлэриндэ вэ эн'әнэви јемэклэрдэ даһа га барыг шакилдэ өзүнү бүрүзэ верип. Ширван кејимлэринин эсас типлэри Азербайжанын диқэр этнографик зоналары илэ охшарлыг тэшкил едир. Киши кејим комплексинин эсас элементлэри, гадын туманы, баш вэ ајаг кејимлэри бу габилдэндир.

Чөрөк вэ хөрөклэрин биширилмэ гаджасы, сүд мәһсулларынын һазырланмасы үсуллары, јемэк мәрасими вэ с. Үмүм-азербайжан сәчијјәси дашыјырды.

Ширван әһалиси өзүнүн чохәсрлик тарихи әрзиндә мәскән салма вэ јашајыш биналарынын иншааты саһсиндә зәнкни ирс јаратмышдыр. Мәскән вэ евләрин сәчијјәсинә көрә Ширванын дағлыг, јайла вэ аран һиссәләри бир-бириндән фәргләнирди.

Тиположи баһымдан Ширванын јашајыш мәнтәгәләри кәнд вэ оба олмага, ики мүһүм типә ајрылырды. Шамаһы. Ағыу, Көјчај истисна олмага, тәдгиг олунан дөврдә бурада шаһәр вэ гәсәбә типли мәскәнләр, демәк олар ки, јох дәрәчәсиндә иди. Ширван мәскәнләри форма е'тибары илэ мүхтәлиф сәчијјә дашыјырды.

Ширван әразиси кәндли һәјәтләринин сәчијјәсинә көрә дә фәргләнирди. Дағ кәндләри һәјәтдахили тикилиләрин аз инкишаф етмәси илэ характеризә олунурду. Бурада евләрин алт мәртәбәли тәсәррүфат мәгсәдилә истифадә едилдијиндән һәјәт дахилиндә олавә тәсәррүфат биналарына еһтијач галмырды. Бунун әксинә, аран кәндләриндәки һәјәтләрдә јашајыш бинасынын әтрафында ајрыча тәсәррүфат тикилиләри инша едилди.

Ширванын эн'әнэви ев типләри (күһүл, газма, даһал, бағдагы, ширвани вэ с.) эсасән тәкәтағлы олуб узун инкишаф јолу кечмишди. Заман кечдикчә иншаат техникасынын инкишафы, әһалинин мәдәни вэ игтисади һәјәт шәраитинин јүксәлмәси чохотағлы евләрә кечмәк үчүн шәрант јаратмышдыр. Азербайжан әразисиндә гејдә алынмыш јашајыш евләринин демәк олар ки, бүтүн типләринә Ширванда тәсадүф олунур. Бурада бәсит ев типләриндән (күһүл, газма) јерүстү евләрә (човустан, бағдады, даһал, алачыг, ширвани, салјани, шәбәкали ев вэ с.) гәдәр мүхтәлиф дөврләрин иншаат нүмунәләри зәманәмизә гәдәр кәлиб чатмышдыр. Тәдгиг олунан дөврдә бунлар әһалинин јашајыш еви фондунда үстүнлүк тәшкил едирди. Лакин игтисади-техники имканларын артмасы вэ мәдәни сәвијјәнин јүксәлмәси илэ әлағәдар олараг, XIX әсрин икинчи јарысында е'тибарән имарат типли евләр нәзәрә чарпачаг дәрәчәдә чохалмышдыр. Кенниш гапы вэ пәнчәрә ачырымына малик олан белә евләр аран кәндләриндә бирмәртәбәли, дағ вэ дағәтәји кәндләрдә исә икимәртәбәли вэ јахуд күрсүлү тикилирди.

Ширван бәнналары зонанын сәјсмик хүсусијјәтини нәзәрә алараг јерли иншаат материалларындан мәһарәтлә истифадә етмишләр. Олар «кәтилли һөркү» үсүлү киши өз дөврүнүн ән мүкәмәл иншаат техникасыны јаратмышлар.

Ширван усталарынын ирс гојуб кетдији шәбәкә нүмунәләри ингилабдан әввәлки евтикмә сәнәтинин ән надир инчиләри сајыла биләр. Ширванын дағәтәји кәндләриндә јашы 150-ни кечмиш тахтапуш өртүклү евләрә һәлә дә тәсадүф олунур. Дағәтәји зонанын јағмурлу иглим шәраитинә узун мүддәт давам кәтирмәк үчүн Ширван усталары дам өртүјү үчүн тахтапушу чох вахт гара палыдың өзәјиндән дүзәлдирдиләр.

Этнографик фактлардан ајдын олур ки, халг ме'марлары мөһкәм вэ давамлы иншаат материаллары әлдә етмәк үчүн нә гәдәр бөјүк әмәк сәрф етмиш, сәмәрәли ахтарыш апармышлар.

Ширван усталарынын әмәли тәчрүбәси мәһәлли чәрчивәдә галмајыб, онун һүдудларындан чох узағлара јайылмышдыр. Кәнд јерләриндә ингилабдан әввәлки мәишәт тәләбләринә ујгун кәлән сәрфәли ев типли олмағ е'тибары илэ «ширвани евләр» Азербайжанын диқэр этнографик зоналарына да јайылмышды.

Ширван евләринин дахили саһманында чамахатан, тахча, раф, күрсү киши эн'әнэви мәишәт элементләри мүһүм јер тутурду. Тәдгиг олунан дөврдә мебел һәлә кәндли күтләләринин ев мәишәтинә дахил олмадығындан әнлә һәјатынын, демәк олар ки, бүтүн просесләри (јемәк, јатмағ, ев ишләри вэ с.) дөшәмә үзәриндә ичра олунурду. Бу сәбәбдән дә Ширван евләриндә дөшәмәнин сәлиғәли олмасына хүсуси гәјгы кәстәрилирди. Евин дөшәмәсини ширәләмәк дәби Ширванда һәлә дә давам едир.

Әһалинин мәишәтиндә халча-палаз мә'мулаты үстүн јер тутдуғындан Ширван евләриндә диварлары ме'марлыг бәзәјинә аз диггәт верилирди. Бу сәбәбдән дә диварларын бәдн тәртибатыны халча, пәрдә вэ тикмәләрлә тамамлајырдылар.

Мәзилләрин гыздырылма системн чәһәтиндән дә Ширван зонасы марағлы этнографик фактлары илэ диггәти чәлб едир. Бурада Шәрг үчүн характерик гыздырма васитәси олан күрсүдән башламыш бухары, бача вэ сәбәт-бачаја гәдәр мүхтәлиф васитәләр гејдә алынмышдыр. Марағлы һалдыр ки, бу эн'әнэви гыздырма васитәләринин һәр бири бу вә ја диқәр ев типн үчүн сәчијјәви олмушдыр.

Ширван кејимләри Азербайжанын диқэр этнографик зоналары илэ тиположи охшарлыг тәшкил етсә дә, бир сыра мәһәлли хүсусијјәтләри илэ ондан сечилирди.

Ширванда јерли кејим материалы киши ипәк вә јундан кенниш истифадә олунмушдыр. Памбыг вэ кәтан парчалар Ширвана кәнардан кәтирилирди. Памбыг парчалар (шилә, гәдәк,

без) бураја, эсасэн, Ордубад, Нахчыван, Кәнчә вә б. шәһәр-ләрән кәтирилди. XIX әсрин икинчи жарысындан е'тибарән исә Ширванда сатыналма мануфактура вә фабрик мал-лары кениш ишләнмәжә башланмышдыр.

Дәри вә көн мә'мулаты ев һејванларындан әлдә едилирди. Ширван әһалисинин ән'әнәви бәзәкләри ичиндә јерлн зәр-кәрлик мә'мулаты үстүн јер тутурду.

Ширван кејим типләри арасында һәм әкинчилик-сәнәткар-лыг (башмаг, рүбәнд, чаршаб, чакхур вә с.), һәм дә малдар-лыг мәшһәт тәрзинә (чарыг, долаг, ајаг шалы, икибалаг, ја-пынчы, дәри папаг вә с.) хас олан кејим элементләриннә тәс-дүф олунур.

Милли кејимләрин характер хусусијәтләриндән бири бә-зи кејим типләринин (көјнәк, архалыг, башмаг, чарыг, чо-раб вә с.) киши вә гадын үчүн үмуми бичим үсулу илә һазыр-ланмасындан ибарәт иди.

Мәһәлли хусусијәтләр гадын кејимләриндә даһа габарыг шәкилдә нәзәрә чарпырды. Азәрбајчанын диқәр этнографик зоналарындан фәргли олараг, Ширван гадынларынын архалы-гынын јахасы чох вахт овал формада олурду. Гадын баш ке-јимләри ичәрисиндә ипәк өрпәкләрин (ипәк шал, ләчәк, тор, кәлағаји, һәләби, чаршаб вә с.) үстүнлүк тәшкил етмәси чә-һәтиндән дә Ширван башга этнографик зоналардан сечилир-ди.

Ширван әһалисинин милли кејимләриндән бәһс едәркән, онуи синфи мәһијјәт дашыдыгына да унутмаг олмаз. Јохсул кәндлиләрин учуз парчалардан тикилмиш либаслары чох вахт дәјишәксиз кејилирди.

XIX әсрин сону вә XX әсрин әввәлләриндән е'тибарән милли кејимдә дәјишikliк јаранмаға башламышдыр. Капитализмин икиишафы илә әлағадар әмтәә истәһсалы вә мал дөвријјәси артыр, нәглијјат васитәләри тәкмилләшир, тичарәт әлағәләри, иғтисади вә мәдәни мүнәсибәтләр кетдикчә күчләнир, һазыр фабрик мәһсуллары кустар сәнәткарлыг мә'луматыны кәндли мәшһәтиндән сыхышдырыб чыхарырды.

Ләкин милли кејим кәндли мәшһәтини тез бир заманда тәрк етмәмишди. Учғар дағ кәндләриндә бир сыра арханк кејим элементләри Азәрбајчанда Совет һакимијјәти гурулдуг-дан сонрақы дөврдә дә галмагда иди. Кәндлиләрин ичтимаи-иғтисади вә мәдәни һәјатында социалист ингилабынын әмәлә кәтирдји әсаслы дәјишikliк нәтичәсиндә милли кејим евро-пасајагы кејим формасы илә әвәз едилмишди.

Ән'әнәви нәглијјат васитәләри бүтүн Азәрбајчанда олдуғу киши, Ширванда да узун әсрләр ашағы сәвијјәдә галмыш-дыр. Ширванын дағ кәндләриндә миник вә јүк һејванлары, дағәтәји вә аран кәндләриндә исә тәкәрли нәглијјат васитәлә-ри үстүнлүк тәшкил етмишди. Ширванын орта әср транзит

тичарәтиндә, еләчә дә дахили јүкдашыма ишиндә башлыча јери дөвә карваны тутурду.

Ширванын нәглијјат јоллары әсрләр боју бәсит һалда гал-мышдыр. Истар кәндләрарасы вә истәрәсә дә шәһәрләрарасы әлағә јоллары Азәрбајчанын һәр јериндә олдуғу киши, Шир-ванда да, әсасән, торпаг јоллардан ибарәт иди. Һәтта Дағлыг Ширванда кәндләрарасы әлағә јоллары кедиш-кәлиш үчүн аз јарарлы олан дар чыгырлардан ибарәт олмушдыр.

Ширванын мадди мәдәнијјәти, һәмчинин, диқәр Гағгаз халглары үчүн үмуми олан элементләрә маликдир. Бу охшар-лыгы мадди мәдәнијјәтин һәр бир сәһәсиндә, хусусән кејим-ләрдә (архалыг, чәркәзи чуха, чарыг) вә ән'әнәви јәмәкләр-дә (кабаб, долма, плов вә с.) исләмәк мүмкүндүр. Бу факт Ширван әһалисинин диқәр Гағгаз халглары илә чохәсрлик тарихи-мәдәни әлағәләриндән хәбәр верир.

Русија тәркибинә дахил олдугдан сонра, хусусән XIX әс-рин икинчи жарысындан е'тибарән Азәрбајчанын башга этно-график зоналарында олдуғу киши, Ширванда да рус тә'сири һиссә олунмаға башламышдыр. Хусусилә әмтәә-пул мүнәсибәт-ләринин күчләнмәси нәтичәсиндә Русија васитәсилә Европа кејим элементләри, фабрикдә һазырланмыш маллар (тикили палтар, ајаггабы, ев әшјалары, тәсәррүфат әләтләри вә с.) кәндли мәшһәтинә дахил олмаға башламышдыр.

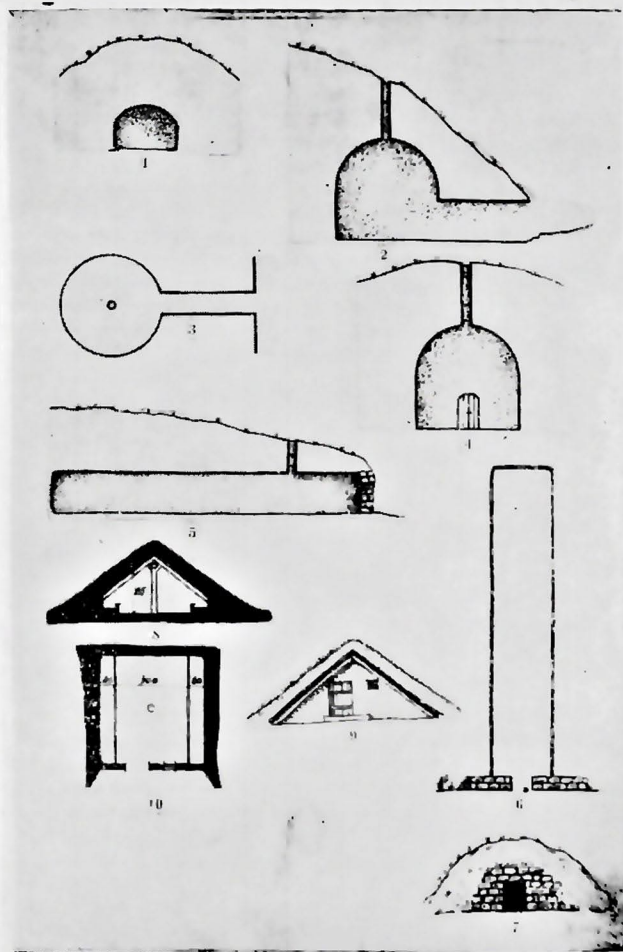
Буна бахмајараг, феодал-патриархал мүнәсибәтләрин һа-ким рол ојнадыгы, халгын ичтимаи керилик мәнкәнәсиндә әзилдји бир шәрәнтдә Ширван әһалисинин мадди мә-дәнијјәти чох ләик икиишаф едирди. Халг сәнәткарла-рынын әмәјинин бәһрәсиндән һәмә истифадә едә бил-мирди. Тәтбиги сәнәт мәһсулларыны башлыча олараг варлы тәбәғәләр мәнимсәјирди. Јүксәк бәдии тәртибәтә малик ке-ниш вә фираван евләрдә јаннамаг, баһалы ипәк вә јун парча-лардан дөдбәбли палтар кејмәк, зәркәрлик мә'мулатындан истифадә етмәк сәдә кәндли күтләләри үчүн арзу олараг гал-мышды.

Совет һакимијјәти илләриндә Ширван әһалисинин мадди мәдәнијјәтдә әсаслы дәјишikliк баш вермишди. Мүасир шәрәнтдә социалист мәдәнијјәти кечмиш мәдәни ән'әнәләри икиишаф етдирмәк, халг сәнәткарларынын зәнкин тәчрүбәси-ни давам етдирмәк әсасында формалашыр вә зәнкинләшир. Бу сәһәдә өлкәинизин башга халглары илә мәдәни әлағә вә мүнәсибәт дә аз рол ојнамыр.

Ширван кәндиндә баш верән мәдәни ингилабын әсасыны исә колхоз гуручулугунун гәләбәси тәшкил едир. Керидә гал-мыш техник базја малик фәрди кәндли тәсәррүфаты әвәзи-нә бабагчыл совет елминин наилијјәтләри вә мүасир техника-ја әсасланан чохсәһәли социалист истәһсал мүнәсибәтләри Ширван кәндлиләринин јарадычы әмәји үчүн гејри-мәһдуд перспективләр ачмышдыр. Социалист ирәлиләјишләри нәтичә-

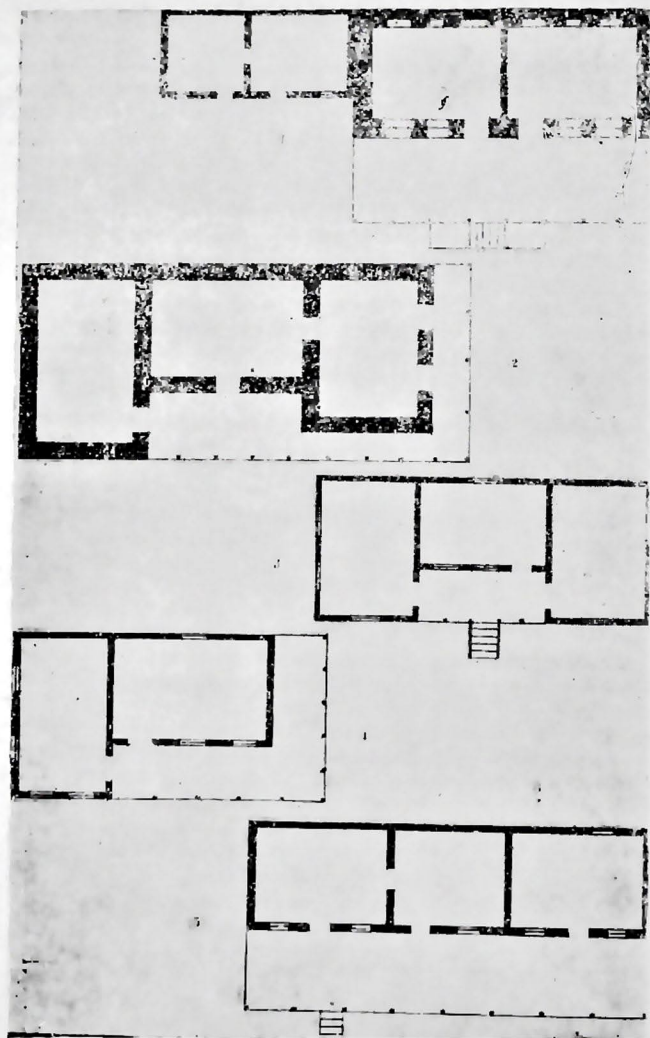
синдә Ширван кәндлиләри абад евләрдә јашамағ имканы әлдә етмишдир; онлар ев иншаатында тәнәкә, шифер, семент, мишарлы тахта вә саирәдән истифадә етмәк имканына малик олмушлар. Евин дахили саһманында әһәмијјәтли јер тутан мүасир мебел дивар ачырымларыны (чамахатан, тахча, рәф вә с.) лүзүмсүз етмишдир. Хүсусилә милли кәјимләр әсаслыг дәјишикликјә уграмышдыр. Мүасир шәһәр кәјим элементләр (костјум, палто, сарочка, туфли вә с.) кәндли мәишәтиндә өзүнә мөһкәм јер тутмушдур. Тәсәррүфат вә мәишәтин сәсна-листчәсинә јенидән гурулмасы нәтичәсиндә әһалинин мадди-рифаһ һалынын вә мәдәни сәвијјәсинин јүксәлмәси зәһмәткеш кәндли күтләләринин күндәлик һәјатынын көкүндән јахшы-лашмасы үчүн әлверишли шәраит јаратмышдыр.

Сәсналист ичтимаи гурулушу Ширваның мадди мәдәнијјә-тинин башга саһәләриндә олдуғу кими, нәглијјат вәситәләри-нә дә дәрин тәсир кәстәрмишдир. Бәзи дағ кәндләр итисна олмагла, Ширван кәндләринә шоссе вә асфалт јоллар чәкил-мишдир. Автомобил нәглијјаты Ширван әһалисинин мәишәти-нә мөһкәм дахил олмушдур.

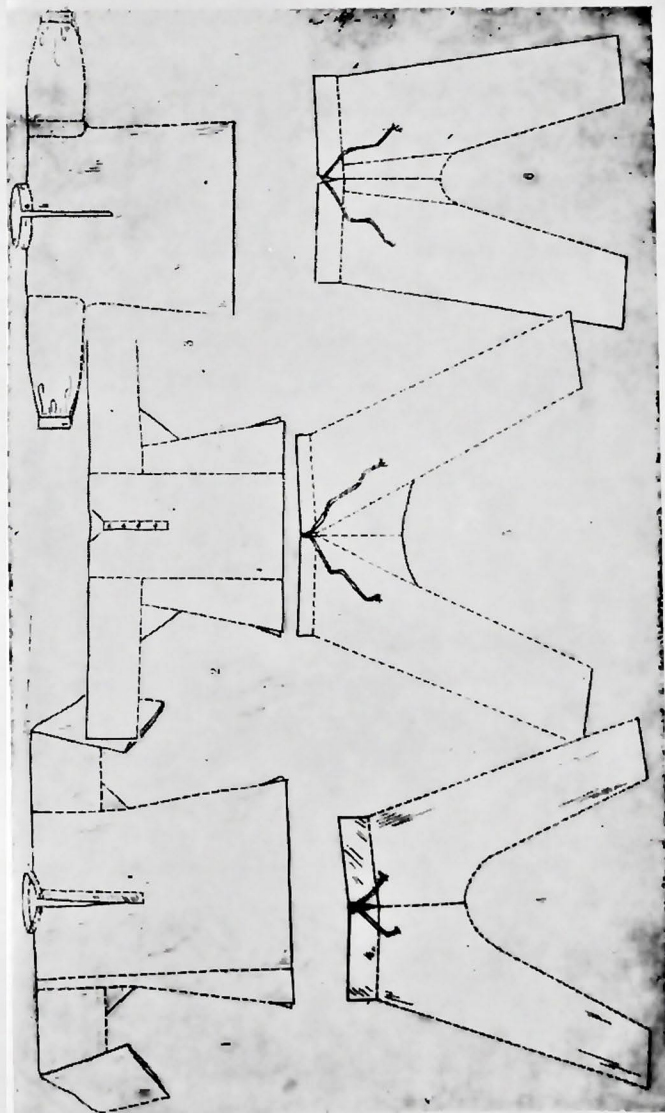
І ТАБЛО

1—7—күһүл; 8—10 газма.

II ТАБЛО

Ширван евлэринин планлары: 1—дүздәмә икитаглы; 2—сындырма;
3—гошакәлләй; 4—кәлләй; 5—дүздәмә үчотаглы.

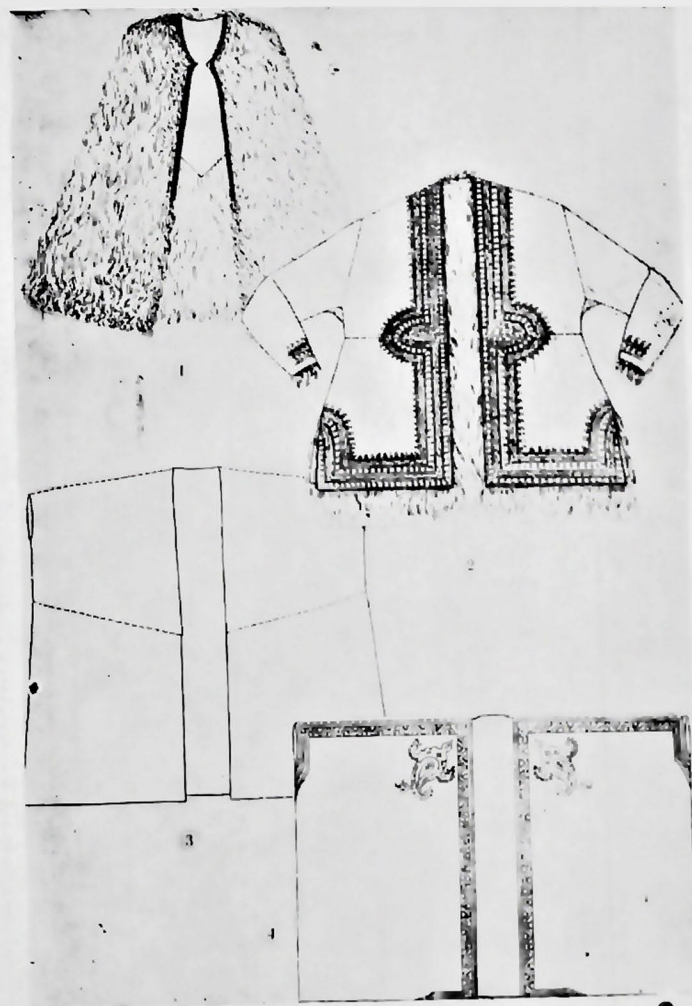
III ТАБЛО

1—2—мәңгәсиз көңүк; 3—мәңгәсиз көңүк; 4—5—6—шифаи шалар.

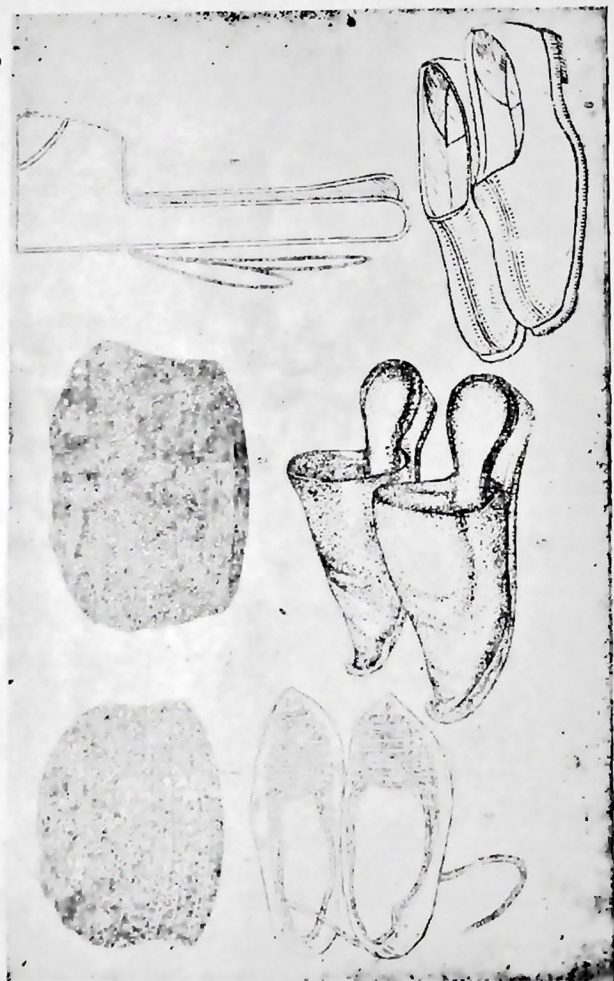
IV ТАБЛО

1—дузжаха (өнүрсүз) архалыг; 2—өнүрлү архалыг; 3—ојма архалыг;
4—көмөрчүн чуха; 5—атмагол чуха; 6—өзгөчө чуха.

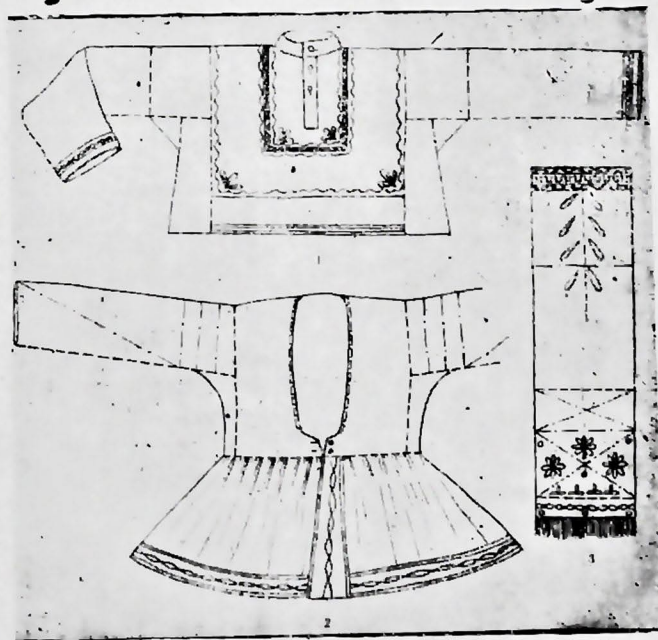

V ТАБЛО

1—сачагы жапынчы; 2—кавал күрк; 3—4—эба.

VI ТАБЛО
1—2 тасак (арачын); 3—баşлыг; 4—çарыг; 5—баşлыг; 6—çуст.

VII ТАБЛО
Ғадын кeјимдeри; 1—көјпөк (мөчөсиз); 2—архалыг; 3—çутгу.

М Ü Н Д Ə Р И Ч А Т

КИРИШ	3
БИРИНЧИ ФƏСИЛ.	
МƏСКƏНЛƏР ВƏ ЕВЛƏР	17
Мəскəнлəр	17
Һəјəтлəр	27
Евлəр	30
Тəсəррүфəт тикинтилəри	54
ИКИНЧИ ФƏСИЛ	
КЕЈИМ ВƏ БƏЗƏКЛƏР	60
Кејим материалларынын һəзырланмасы	61
Киши кејими	69
Гадын кејими	84
Бəзəклəр	95
ҮЧҮНЧҮ ФƏСИЛ.	
ЈЕМƏКЛƏР ВƏ ИЧКИЛƏР	100
Јемəклəр	100
Ичкилəр	117
Габлар	120
ДӨРДҮНЧҮ ФƏСИЛ.	
НƏГЛИЈАТ ВАСИТƏЛƏРИ	125
Миник—јүк нəглијјаты	125
Гошгу нəглијјаты	132
Јоллар	142
Рабитə	151
НƏТИЧƏ	152

Мустафаев Ариф Надир оглы

МАТЕРИАЛЬНАЯ КУЛЬТУРА ШИРВАНА

(На азербайджанском языке)

Нәшријат редактору *Новрузова Ә.*
Бәдии редактору *Әлијева С.*
Техники редактору *Хасанова Т.*
Корректору *Еңүлмәјева М.*

ИБ № 59.

Чап измәланмыш 29/VII 1977-чи ил. Кағыз форматы 60×90¹/₁₆. Кағыз
варағи 5,25. Чап варағи 10,5. Нәс.-нәшријат варағи 10,87. ФГ 01127.
Сифарш 178. Тиражы 1000. Гирмәти 84 гәп.

«Елм» нәшријјаты.

370073 Бақы-73, Нәриманов проспекти, 31, Академија шәһәрчији, Әсас
бина.

Азәрбајҹан ССР ЕА мәтбәси. Бақы, Нәриманов проспекти, 31.

НЭШРИЈАТЫ